सामान्यप्रश्नाः

वीरवरकथा - उदयनकथा - चन्द्रापीडः

सामान्यप्रश्नाः

पौलस्त्यः कथमन्यदारहरणे दोषं न विज्ञातवान्

प्रस्तावना

हें पुस्तक मुंबई विश्वविद्यालयाच्या मॅट्रिक्युलेशन परीक्षेला बसणाऱ्या संस्कृत विद्यार्थ्यांकरितां म्हणून मुद्दाम लिहिलें आहे. सध्यांच्या अभ्यासक्रमानुसार मॅट्रिकच्या संस्कृत प्रश्नपत्रिकेला १०० गुण ठेवण्यांत आले आहेत. त्यांपैकीं ४० गुण विश्वविद्यालयानें नेमलेल्या क्रमिक पुस्तकांतील प्रश्नांना, २५ गुण व्याकरणाकरितां व राहिलेल्या ३५ गुणांपैकीं २० गुण क्रमिक पुस्तकाबाहेरील कोणत्याहि वर्णनात्मक संस्कृत उताऱ्याचें इंग्रजींत, मराठींत किंवा तत्सम अन्य भाषेंत भाषांतर करण्याकरितां व १५ गुण एखाद्या इंग्रजी उताऱ्याचें संस्कृत भाषांतर करण्याकरितां, अशी त्यांची वांटणी आहे.

या पुस्तकाचे दोन भाग केले आहेत. पहिल्या भागांत सुप्रसिद्ध संस्कृत ग्रंथकार व कवि यांचे उत्तम ग्रंथांतून विस्तृत असे निवडक गद्यपद्यात्मक १४ उतारे उद्धृत करून दिले आहेत. १५ व्या पाठांत पंचतंत्रांतील व इतर असे निवडक ७५ सामान्य श्लोक दिले आहेत. साधारणतः विद्यार्थ्यांना परीक्षेच्या दृष्टीनें व मूळ संस्कृत समजण्याच्या दृष्टीनें आवश्यक अशा टीपा प्रत्येक पृष्ठाच्या खालीं दिल्या आहेत. शिवाय शेवटीं उताऱ्यांतील कठीण वाटणाऱ्या अशा सर्व शब्दांचा अर्थ कळण्याकरितां म्हणून विस्तृत संस्कृत–मराठी शब्दकोश दिला आहे.

दुसऱ्या भागाच्या आरंभीं इंग्रजीचें संस्कृत भाषांतर कसें करावें याबद्दल विस्तृत महत्त्वाच्या सूचना दिल्या आहेत. यांतहि Apte's Guide to Sanskrit Composition यामधील पहिल्या ११ धड्यांतील महत्त्वाचा भाग आलेला आहे. या सूचनांमध्यें सुमारें १७५ संपूर्ण इंग्रजी वाक्यांचें संस्कृत भाषांतर करून दाखविलें आहे. पुढें इंग्रजीचें संस्कृत करण्याकरितां निवडक ३५ उतारे व शिवाय गेल्या १० वर्षांतील मॅट्रिकच्या संस्कृत प्रश्नपत्रिकांतील इंग्रजी उतारे मिळून एकंदर ४५ उतारे दिले आहेत. या सर्वांवर प्रत्येक पृष्ठाच्या खालीं भाषांतर चांगलें करतां यावें म्हणून आवश्यक भरपूर टीपा दिल्या आहेत. शेवटीं या सर्व उताऱ्यांत येणाऱ्या बहुतेक इंग्रजी शब्दांचे संस्कृत प्रतिशब्द देणारा असा विस्तृत इंग्रजी–संस्कृत शब्दकोश दिला आहे.

या सर्व गोष्टी लक्षांत घेतां या पुस्तकाचा चांगल्या तऱ्हेनें अभ्यास केला असतांना मॅट्रिकच्या परीक्षेत येणाऱ्या क्रमिक पुस्तकाबाहेरील संस्कृत व

इंग्रजी उताऱ्यांचें भाषांतर करणें विद्यार्थ्यांना बिलकूल कठीण वाटणार नाहीं व या ३५ गुणांपैकीं बरेचसे गुण विद्यार्थ्यांना मिळवितां येतील.

हें पुस्तक लिहिण्यांत बऱ्याच विद्यमान पुस्तकांची मदत झाली आहे त्या सर्वांचा मी ऋणी आहें. हें पुस्तक सर्व शिक्षकबंधु व विद्यार्थिजन यांना आवडेल अशी आशा आहे.

कृ. भा. वीरकर

चांदवड, १० डिसेंबर १९४२

शिक्षकबंधूंस विनंति

(१) साधारणपणें आठवड्यांतून १ तास (period) संस्कृतचें मराठी भाषांतर करण्याकरितां व १ तास इंग्रजीचें संस्कृत भाषांतर करण्याकरितां ठेवावा.

(२) वर्गांत कोणताहि पाठ घेण्यापूर्वीं विद्यार्थ्यांना तो टीपा व शब्दकोष यांच्या साहाय्यानें घरीं वाचण्यास सांगावें व नंतर तो वर्गांत घ्यावा. अशा तऱ्हेनें केल्यास हें पुस्तक संपविणें कठीण जाणार नाहीं व विद्यार्थ्यांना त्याचा भरपूर फायदा मिळेल.

(३) इंग्रजीचें संस्कृत भाषांतर मात्र विद्यार्थ्यांना प्रथम टीपा व शब्द-कोष यांच्या साहाय्यानें घराहून लिहून आणण्यास सांगावें व नंतर तें वर्गांत समग्र घ्यावें, म्हणजे विद्यार्थ्यांना आपल्या चुका दुरुस्त करतां येतील.

(४) या भाषांतराला आरंभ करण्यापूर्वीं मात्र इंग्रजीचें संस्कृत भाषांतर कसें करावें याच्या स्पष्टीकरणार्थ कांहीं तास जरूर घालवावे व या पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागाच्या आरंभीं 'महत्त्वाच्या सूचना' म्हणून दिलेला भाग समग्र करून घ्यावा म्हणजे विद्यार्थ्यांना त्याचा बराच फायदा मिळेल.

(५) या पुस्तकांतील दोषस्थळें जरूर निदर्शनास आणावीं व पुस्तकाची उपयुक्तता वाढविण्यास काय करणें आवश्यक आहे हेंहि जरूर कळवावें, म्हणजे पुढील आवृत्तींत योग्य तो फेरफार जरूर करण्यांत येईल.

अनुक्रमणिका

भाग पहिला

भाग दुसरा

मॅट्रिकच्या विद्यार्थ्यांकरितां
निवडक संस्कृत उतारे

१. शूरः स्यादविकत्थनः ।

अहं पुरा शूद्रकस्य राज्ञः क्रीडासरसि कर्पूरकेलिनाम्नो राजहंसस्य पुत्र्या कर्पूरमञ्जर्या सहानुरागवानभवम् । तत्र वीरवरो नाम महाराजपुत्रः कुतश्चिद्[1] देशादागत्य राजद्वारमुपगम्य प्रतीहारमुवाच । अहं तावद्[2] वेतनार्थी[3] राजपुत्रः । राजदर्शनं कारय[4] । ततस्तेनासौ राजदर्शनं कारितो ब्रूते । देव यदि मया[5] सेवकेन प्रयोजनमस्ति तदास्मद्वर्तनं[6] क्रियताम् । शूद्रक उवाच । किं ते वर्तनम् । वीरवरो ब्रूते । प्रत्यहं सुवर्ण-पञ्चशतानि देहि । राजाह । का ते सामग्री । वीरवरो ब्रूते । द्वौ बाहू तृतीयश्च खड्गः । राजाह । नैतच्छक्यम्[7] । तच्छ्रुत्वा[8] वीरवरश्चलितः । अथ मन्त्रिभिरुक्तम् । देव दिनचतुष्टयस्य वर्तनं दत्त्वा ज्ञायतामस्य स्वरूपं किमुपयुक्तोऽयमेतावद् वर्तनं गृह्णात्यनुपयुक्तो वेति । ततो मन्त्रिवचनादाहूय[9] वीरवराय ताम्बूलं दत्त्वा पञ्चशतानि सुवर्णानि दत्तानि । तद्विनियोगश्च राज्ञा सुनिभृतं निरूपितः । तदर्धं वीरवरेण देवेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दत्तम् । स्थितस्यार्धं[10] दुःखितेभ्यः । तदवशिष्टं भोज्य-[11]

---

१ कुतश्चित् देशात् आगत्य । **कुतश्चित्** = कस्माच्चित् । २ अहं **तावत्** = मी तर, मी एक. ३ **वेतनार्थी**—वेतनस्य अर्थी । वेतनाची अपेक्षा करणारा. ४ **कारय**—कृ (८ उ.) या धातूच्या प्रयोजकाचें आज्ञार्थी द्वितीय पुरुषीं एकवचन. ५ मया प्रयोजनम् अस्ति—माझी जरूर असेल. ६ अस्मद्वर्तनं क्रियताम्—माझें वेतन ठरवावें. ७ न एतत् शक्यम् । ८ तत् श्रुत्वा । ९ **आहूय**—आ+ह्वे (१ उ.) या धातूचें ल्यबन्त अव्यय—'बोलावून'. १० स्थितस्य (=अवशिष्टस्य) अर्धम्—शिल्लक उरलेल्याचा अर्धा भाग. ११ भोज्यव्ययः = खाण्याचा खर्च. विलासव्ययः = चैनीचा खर्च.

व्ययविलासव्ययेन। एतत् सर्वं नित्यकृत्यं कृत्वा राजद्वारमहर्निशं खड्ग-पाणिः[1] सेवते। यदा च राजा स्वयं समादिशति तदा स्वगृहमपि याति।

अथैकदा कृष्णचतुर्दश्यां रात्रौ राजा सकरुणं क्रन्दनध्वनिं शुश्राव। शूद्रक उवाच। कः कोऽत्र द्वारि। तेनोक्तम्। देव अहं वीरवरः। राजोवाच। क्रन्दनानुसरणं क्रियताम्। वीरवरो यथाज्ञापयति देव इत्युक्त्वा चलितः। राज्ञा च चिन्तितम्। नैतदुचितम्। अयमेकाकी राजपुत्रो मया सूचीभेद्ये तमसि[2] प्रेरितः। तदनु गत्वा किमेतदिति निरूपयामि। ततो राजापि खड्गमादाय तदनुसरणक्रमेण[3] नगराद् बहिर्निर्जगाम। गत्वा च वीरवरेण सा रुदती रूपयौवनसंपन्ना[4] सर्वा-लंकारभूषिता काचित् स्त्री दृष्टा। पृष्टा च। का त्वम्। किमर्थं रोदिषि। स्त्रियोक्तम्। अहमेतस्य शूद्रकस्य राजलक्ष्मीः। चिरादेतस्य भुजच्छायायां महता सुखेन विश्रान्ता। इदानीमन्यत्र गमिष्यामि। वीरवरो ब्रूते। यत्रापायः संभवति तत्रोपायोऽप्यस्ति। तत् कथं स्यात् पुनरिहावलम्बनं भवत्याः। लक्ष्मीरुवाच। यदि त्वमात्मनः पुत्रं शक्तिधरं द्वात्रिंशल्लक्षणोपेतं[5] भगवत्याः सर्वमङ्गलाया उपहारीकरोषि[6] तदाहं पुनरत्र सुचिरं निवसामि। इत्युक्त्वादृश्याभवत्।

ततो वीरवरेण स्वगृहं गत्वा निद्रायमाणा[7] स्ववधूः प्रबोधिता[8] पुत्रश्च। तौ निद्रां परित्यज्योत्थायोपविष्टौ। वीरवरस्तत् सर्वं लक्ष्मीवचनमुक्तवान्। तच्छ्रुत्वा सानन्दः शक्तिधरो ब्रूते। धन्योऽहमेवंभूतः स्वामिराज्य-

---

१ खड्गः (तलवार) पाणौ (=हस्ते) यस्य सः। बहु०. २ सूचीभेद्ये तमसि—निबिड अंधकारांत, दाट काळोखांत. ३ तस्य अनुसरणस्य क्रमेण—त्याच्या पाठीमागून. ४ रूपेण यौवनेन च संपन्ना (=युक्ता)। तृ. तत्पु०. ५ द्वात्रिंशता (३२) लक्षणैः (=गुणैः) उपेतम् (=युक्तम्)। ६ उपहारीकृ=बळी म्हणून देणें. ७ निद्रायमाणा—निद्रा पासून बनलेल्या नामधातूचें वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषण, स्त्रीलिंगी प्रथमेचें एकवचन. ८ प्रबोधिता—'प्र+बुध्'च्या प्रयोजकाचें कर्मणि भूत० धातु० विशेषण, स्त्री. प्रथ० एकवचन: 'जागी केली', 'उठविली'. ९ उच्छ्वास—

रक्षणार्थं यन्ममोपयोगः श्लाघ्यः। तत् कोऽधुना विलम्बस्य हेतुः। एवंविधे कर्मणि देहस्य विनियोगः श्लाघ्यः। यतः

धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत्।
तन्निमित्तो वरं[1] त्यागो विनाशे[2] नियते सति॥

शक्तिधरमातोवाच। यद्येतन्न कर्तव्यं तत् केनाप्यन्येन कर्मणा मुख्यस्य महावर्तनस्य निष्क्रयो भविष्यति। इत्यालोच्य सर्वे सर्वमङ्गलायाः स्थानं गताः। तत्र सर्वमङ्गलां संपूज्य वीरवरो ब्रूते। देवि प्रसीद। विजयतां विजयतां शूद्रको महाराजः। गृह्यतामुपहारः। इत्युक्त्वा पुत्रस्य शिरश्छिच्छेद। ततो वीरवरश्चिन्तयामास। गृहीत[3]-राजवर्तनस्य निस्तारः कृतः। अधुना निष्पुत्रस्य जीवनेनालम्[4]। इत्यालोच्यात्मनः शिरश्छेदः कृतः। ततः स्त्रियापि स्वामिपुत्रशोकार्तया तदनुष्ठितम्[5]। तत् सर्वं दृष्ट्वा राजा साश्चर्यं चिन्तयामास।

जीवन्ति च म्रियन्ते च मद्विधाः[6] क्षुद्रजन्तवः।
अनेन सदृशो लोके न भूतो न भविष्यति॥

तदेतेन परित्यक्तेन मम राज्येनाप्यप्रयोजनम्[7]। ततः शूद्रकेणापि स्वशिरश्छेत्तुं खड्गः समुत्थापितः[8]। अथ भगवत्या सर्वमङ्गलया राजा हस्ते धृत उक्तश्च। पुत्र प्रसन्नास्मि ते। एतावता साहसेनालम्। जीवनान्तेऽपि तव राज्यभङ्गो नास्ति। राजा च साष्टाङ्गपातं[9]

---

१ **वरम्**—हें ' अधिक पसंत ', ' अधिक बरें ' या अर्थी अव्यय. २ विनाशे नियते सति—(सति सप्तमी) विनाश हा निश्चित असल्यावर. ३ गृहीतस्य राज्ञः वर्तनस्य। ४ **अलम्**—या अव्ययाचा ' पुरे ', ' नको ' या अर्थी तृतीया किंवा ल्यबन्त या बरोबर उपयोग करितात. जीवनेन अलम्—जगणें नको, जगण्याचा उपयोग नाहीं. ५ तद् अनुष्ठितम् (= कृतम्)। (अनु + स्थित—धातु ' स्था ') ६ **मद्विधाः**—अहं विधा येषां ते। बहु०, ' माझ्या सारखे '. ७ राज्येन अपि अप्रयोजनम्—राज्याची सुद्धां जरुरी नाहीं. तृतीयेचा उपयोग लक्षांत ठेवणें. ८ **समुत्थापितः**—सम् + उद् + स्था या धातूच्या प्रयोजकाचें कर्मणि भूत० धातु० विशेषण, पुं. प्रथ० एकवचन. ९ **साष्टाङ्गपातं प्रणम्य**—' साष्टांग नमस्कार घालून '. साष्टाङ्ग = ' आठ अवयवांनीं '— जानुभ्यां च तथा पद्भ्यां पाणिभ्यामुरसा धिया। शिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः॥

प्रणम्योवाच । देवि किं मे राज्येन । जीवितेन वा किं मे प्रयोजनम् । यद्यहमनुकम्पनीयस्तदा ममायुःशेषेणायं सदारपुत्रो वीरवरो जीवतु । अन्यथाहं यथाप्राप्तां[1] गतिं गच्छामि । भगवत्युवाच । पुत्र अनेन ते सत्त्वोत्कर्षेण[2] भृत्यवात्सल्येन च तव तुष्टास्मि । गच्छ । विजयी भव । अयमपि सपरिवारो राजपुत्रो जीवतु । इत्युक्त्वा देव्यदृश्याभवत्[3] । ततो वीरवरः सपुत्रदारो गृहं गतः । राजापि तैरलक्षितः सत्वरमन्तःपुरं प्रविष्टः ।

अथ प्रभाते वीरवरो द्वारस्थः पुनर्भूपालेन पृष्टः सन्नाह । देव सा रुदती मामवलोक्यादृश्याभवत् । न काप्यन्या वार्ता विद्यते । तद्वचनमाकर्ण्य राजाचिन्तयत् । कथमयं श्लाघ्यो महासत्त्वः । यतः

प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकत्थनः ।
दाता नापात्रवर्षी[4] च प्रगल्भः स्यादनिष्ठुरः ॥

एतन्महापुरुषलक्षणमेतस्मिन् सर्वमस्ति । ततः स राजा प्रातः शिष्टसभां कृत्वा सर्ववृत्तान्तं प्रस्तुत्य प्रसादात् तस्मै कर्णाटराज्यं ददौ । तत् किमागन्तुको जातिमात्राद् दुष्टः । तत्राप्युत्तमाधममध्यमाः सन्ति ।

—हितोपदेशे विग्रहे कथा ७

२. बुद्धिर्यस्य बलं तस्य ।

कस्मिंश्चिद् वने भासुरको नाम सिंहः प्रतिवसति स्म । अथासौ वीर्यातिरेकान्नित्यमेवानेकान्[5] मृगशशकादीन् व्यापादयन्[6] नोपरराम । अथान्येद्युस्तद्वनजाः[7] सर्वे सारङ्गवराहमहिषशशकादयो मिलित्वा

---

१ यथाप्राप्तां गतिम्—प्राप्त झालेल्या स्थितीप्रत. २ सत्त्वोत्कर्षेण—सत्त्वस्य उत्कर्षेण 'तुझ्या उत्कृष्ट गुणानें'. ३ देवी अदृश्या अभवत् । ४ **अपात्रवर्षी**—अपात्रेभ्यः वर्षति इति । 'अयोग्य माणसांना (दान) देणारा'. ५ वीर्यस्य अतिरेकात्—अतिशय सामर्थ्य असल्याकारणानें. ६ **व्यापादयन्**—वि+आ+पद् या धातूच्या प्रयो० चें वर्त० धातु० विशेषण, पुं० प्रथमेचें एकवचन. ७ तस्मिन् वने जायन्ते इति । 'त्या रानांतील'.

तमभ्युपेत्य[1] प्रोचुः । स्वामिन् किमनेन सकलमृगवधेन नित्यमेव । यतस्तवैकेनापि मृगेण तृप्तिर्भवति तत् क्रियतामस्माभिः सह समयधर्मः[2] । अद्यप्रभृति तवात्रोपविष्टस्य जातिक्रमेण प्रतिदिनमेको मृगो भक्ष्यार्थं समेष्यति । एवं कृते[3] तव तावत् प्राणयात्रा क्लेशं विनापि भविष्यत्यस्माकं च पुनः सर्वोच्छेदनं न स्यात् । तदेवं राजधर्मोऽनुष्ठीयताम्[4] । अथ तेषां तदाकर्ण्य भासुरक आह । अहो सत्यमभिहितं भवद्भिः । परं यदि ममाप्युपविष्टस्यात्र नित्यमेव नैकः श्वापदः समागच्छति तन्नूनं सर्वानपि भक्षयिष्यामि । अथ ते तथैव प्रतिज्ञाय निर्वृतिभाजस्तत्रैव वने निर्भयाः पर्यटन्ति । एकश्च क्रमेण प्रतिदिनं याति । वृद्धो वा वैराग्ययुक्तो वा शोकग्रस्तो वा पुत्रकलत्रनाशभीतो वा तेषां मध्यात् तस्याहारार्थं मध्याह्नसमये[5] उपतिष्ठते । अथ कदाचिज्जातिक्रमाच्छशकस्य वारः समायातः । स समस्तमृगैः प्रेरितोऽनिच्छन्नपि मन्दं मन्दं गत्वा तस्य वधोपायं चिन्तयन् वेलातिक्रमं कृत्वा व्याकुलहृदयो यावद् गच्छति तावन्मार्गे गच्छता तेन कूपो दृष्टः । यावत् कूपोपरि याति तावत् कूपमध्य आत्मनः प्रतिबिम्बं ददर्श । तेन हृदये चिन्तितं यद् भव्य[6] उपायोऽस्ति । अहं भासुरकं प्रकोप्य स्वबुद्ध्यास्मिन् कूपे पातयिष्यामि । अथासौ दिनशेषे भासुरकसमीपं प्राप्तः । सिंहोऽपि वेलातिक्रमेण क्षुत्क्षामकण्ठः[7] कोपाविष्टः सृक्किणी परिलेलिहन्[8] व्यचिन्तयत् । अहो प्रातराहाराय निःसत्त्वं[9] वनं मया कर्तव्यम् । एवं चिन्तयतस्तस्य शशको मन्दं

---

१ **अभ्युपेत्य**—अभि+उप+इ या धातूचें ल्यबन्त अव्यय. २ समयस्य धर्मः (रीत, चाल)—करार, तहनामा. ३ एवं कृते—असें केलें असतां. ४ **अनुष्ठीयताम्**—' अनु+स्था ' या धातूचें आज्ञार्थी कर्मणि तृतीय पुरुषाचें एक व. ५ **मध्याह्नसमये**—मध्यम् अह्नः = मध्याह्नः । तस्य समये । ' भर दुपारच्या वेळीं '. ६ **भव्यः**—उत्कृष्ट, छान. ७ क्षुधा क्षामः कण्ठः यस्य सः । बहु०. **क्षाम**—क्षै (१ प. क्षायति) या धातूचें कर्मणि भूत० धातु० विशेषण. ८ **परिलेलिहन्**—' परि + लिह् ' या धातूचें पौनःपुन्यार्थक वर्त० धातु० विशे०, पुं. प्रथ० चें एकवचन. ९ **निःसत्त्वम्**—निर्गतानि सत्त्वानि यस्मात् तत् । बहु० ' प्राणिरहित '.

मन्दं गत्वा प्रणम्य तस्याग्रे स्थितः । अथ तं प्रज्वलितात्मा भासुरको तर्जयन्नाह । रे शशकाधम[1], एकं तावत् त्वं लघुः प्राप्तोऽपरं[2] वेलातिक्रमेण । तदस्मादपराधात् त्वां निपात्य सकलान्यपि मृगकुलान्युच्छेदयिष्यामि । अथ शशकः सविनयं प्रोवाच । स्वामिन् नापराधो मम । न च सत्त्वानाम् । तच्छ्रूयतां कारणम् । सिंह आह । सत्वरं निवेदय यावद् दंष्ट्रान्तर्गतो[3] न भवसीति । शशक आह । स्वामिन् समस्तमृगैरद्य जातिक्रमेण मम लघुतरस्य प्रस्तावं विज्ञाय ततोऽहं पञ्चशशकैः समं प्रेषितः । ततश्चाहमागच्छन्नन्तराले महता केनचिदपरेण सिंहेन विवरान्निर्गत्याभिहितः । क्व प्रस्थिता यूयम् । अभीष्टदेवतां स्मरत । ततो मयाभिहितम् । वयं स्वामिनो भासुरकस्य सिंहस्य सकाश आहारार्थं समयधर्मेण गच्छामः । ततस्तेनाभिहितम् । यद्येवं तर्हि मदीयमेतद् वनम् मया सह समयधर्मेण सर्वैः श्वापदैर्वर्तितव्यम् । चौररूपी स भासुरकः । अथ यदि सोऽत्र राजा ततो विश्वासस्थाने[4] चतुरः[5] शशकानत्र धृत्वा तमाहूय द्रुततरमागच्छ येन द्वयोर्मध्याद् यः कश्चित् पराक्रमेण राजा भविष्यति स सर्वानेतान् भक्षयिष्यतीति । अतोऽहं तेनादिष्टः स्वामिसकाशमागतः । एतद् वेलातिक्रमकारणम् । तदत्र स्वामी प्रमाणम्[6] । तच्छ्रुत्वा भासुरक आह । भद्र यद्येवं तर्हि सत्वरं दर्शय मे तं चौरसिंहं येनाहं मृगकोपं तस्योपरि क्षिप्त्वा स्वस्थो भवामि । शशक आह । स्वामिन् सत्यमिदम् । स्वभूमिहेतोः[7] परिभवाच्च युध्यन्ते क्षत्रियाः । परं स दुर्गाश्रयः[8] । दुर्गान्निष्क्रम्य वयं तेन

---

१ शशकेषु अधम । ' हे नीच कोल्ह्या '. २ **एकम्...अपरम्**—पहिल्यानें... दुसऱ्यानें; पहिली गोष्ट...दुसरी गोष्ट. ३ दंष्ट्रान्तर्गतः—दाढेखालीं गेला. ४ विश्वासस्थाने धृत्वा—जामीन म्हणून ठेवून, ओलीस ठेवून. ५ **चतुरः**—' चतुर् ' या शब्दाचें पुं. द्वितीयेचें बहु व०. ६ तद् अत्र स्वामी **प्रमाणम्**—तर या बाबतींत (निर्णय देण्याला) आपणच प्रमाण आहांत : आपणच काय तें ठरवावें. ७ स्वेषां भूम्याः हेतोः—स्वतःच्या जमिनीकरितां. ८ दुर्गः (= किल्ला) आश्रयः (= वसतिस्थान) यस्य सः । बहु०.

विष्कम्भिताः । तच्छ्रुत्वा भासुरक आह । भद्र दुर्गस्थमपि दर्शय चौरसिंहं येन व्यापादयामि । शशक आह । अस्त्येतत् । तथापि तस्य सामर्थ्यमविदित्वा न[1] युज्यते गन्तुम् । उक्तं च ।

अविदित्वात्मनः शक्तिं परस्य च समुत्सुकः ।
गच्छन्न[2]भिमुखो याति नाशं वह्नौ पतङ्गवत् ॥

भासुरक आह । यद्यप्येवं तथापि तं दर्शय चौरसिंहं यथा व्यापादयामि । शशक आह । यद्येवं तर्ह्यागच्छतु स्वामी । एवमुक्त्वाग्रे प्रस्थितः । ततश्च तेनागच्छता यः कूपो दृष्टोऽभूत्[3] तमेव कूपमासाद्य[4] भासुरकमाह । स्वामिन् कस्ते प्रतापं सोढुं[5] समर्थः । त्वां दृष्ट्वा दूरतोऽपि चौरसिंहो प्रविष्टः स्वदुर्गम् । तदागच्छ यथा दर्शयामीति । भासुरक आह । दर्शय मे दुर्गम् । तदनु[6] दर्शितस्तेन कूपः । ततः सोऽपि मूर्खसिंहः कूपमध्य आत्मप्रतिबिम्बं जलमध्यगतं दृष्ट्वा सिंहनादं[7] मुमोच । ततः कूपमध्याद् द्विगुणतरो[8] नादः समुत्थितः[9] । अथ तेन तं शत्रुं मत्वात्मानं तस्योपरि प्रक्षिप्य प्राणाः परित्यक्ताः । शशकोऽपि हृष्टमनाः सर्वमृगानानन्द्य तैः सह प्रशंस्यमानो[10] यथासुखं[11] तत्र वने निवसति स्म । अतोऽहं ब्रवीमि ।

बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु[12] कुतो बलम् ।
वने सिंहो मदोन्मत्तः शशकेन निपातितः ॥

—पञ्चतन्त्रम् १·८

१ न युज्यते गन्तुम्—जाणें योग्य नव्हे. २ समुत्सुकः अभिमुखः गच्छन्—उत्सुकतेनें जो समोर जातो. ३ **अभूत्**—भू या धातूचें तृतीय भूत० तृ० पु० चें एक व०. ४ **आसाद्य**—(=प्राप्य)—आ+सद् या धातूच्या प्रयोजकाचें ल्यबन्त अव्यय. ५ **सोढुम्**—सह् या धातूचें तुमन्त अव्यय. ६ **तदनु**—त्यानंतर. ७ सिंहनादं मुमोच—सिंहगर्जना केली, मोठ्यानें ओरडला. ८ द्विगुणतरः नादः—दुप्पट मोठा आवाज. ९ **समुत्थितः** (=उठला, झाला) सम्+उद्+स्था या धातूचें कर्मणि भूत० धातु० विशेषण पुं. प्रथ०चें एक व०. १० **प्रशस्यमानः**—प्र+शंस् या धातूचें कर्मणि वर्त० धातु० विशेषण पुं प्रथ० चें एक व०, 'स्तुति केला जाणारा'. ११ **यथासुखम्**—सुखम् अनतिक्रम्य । अव्य०, 'सुखानें'. १२ **निर्बुद्धेः**—निर्गता बुद्धिः यस्य तस्य । बुद्धिहीनस्य ।

३. न ह्यविज्ञात[1]शीलस्य प्रदातव्यः परिश्रयः ।

अस्ति कस्यचिन्महीपतेर्मनोरमं शयनस्थानम् । तत्र श्वेतेतरपट[2]-युगलमध्यसंस्थिता मन्दविसर्पिणी यूका प्रतिवसति स्म । सा च तस्य महीपते रक्तमास्वादयन्ती[3] सुखेन कालं नयमाना तिष्ठति । अन्येद्युश्च तत्र शयने क्वचिद् भ्राम्यन्नग्निमुखो नाम मत्कुणः समायातः । अथ तं दृष्ट्वा सा विषण्णवदना[4] प्रोवाच । भो अग्निमुख कुतस्त्व-मत्रानुचितस्थाने समायातः । तद् यावन्न[5] कश्चिद् वेत्ति तावच्छीघ्रं गम्यतामिति । स आह । भगवति गृहागतस्यासाधोरपि नैतद् युज्यते वक्तुम् । उक्तं च ।

> एह्यागच्छ समाश्वसा[6]सनमिदं कस्माच्चिराद् दृश्यसे
> का वार्ता अतिदुर्बलोऽसि कुशलं प्रीतोऽस्मि ते दर्शनात् ।
> एवं नीचजनेऽपि युज्यति गृहं प्राप्ते सतां सर्वदा
> धर्मोऽयं गृहमेधिनां निगदितः स्मार्तैर्लघुः स्वर्गदः[7] ॥

अपरं मयानेकमानुषाणामनेकविधानि रुधिराण्यास्वादितान्याहार-दोषात् कटुतिक्तकषायाम्लरसास्वादानि न च कदाचिन्मधुररक्तं समास्वादितम् । तद् यदि त्वं प्रसादं करोषि तदस्य नृपतेर्विविध-व्यञ्जनान्नपानचोष्यलेह्यस्वाद्वाहारवशादस्य शरीरे यन्मिष्टं रक्तं संजातं तदास्वादनेन सौख्यं संपादयामि जिह्वाया इति । उक्तं च ।

---

१ न विज्ञातं शीलं यस्य तस्य । 'ज्याचें शील किंवा स्वभाव माहीत नाहीं अशाला'. २ श्वेततरस्य (पांढरें स्वच्छ) पटयुगलस्य (वस्त्रद्वयस्य) मध्ये संस्थिता । ३ **आस्वादयन्ती**—आ + स्वाद् (१ आ.) या धातूच्या प्रयोजकाचें वर्त० धातु० विशेषण, स्त्री. प्रथमेचें एक व०. ४ विषण्णं (= खिन्नं) वदनं (मुखं) यस्याः सा । बहु०. **विषण्ण**—वि + सद् (१ प.—विषीदति) या धातूचें कर्मणि भूत० धातु० विशेषण. ५ **यावत् न** कश्चिद् वेत्ति **तावद्**—कोणालाहि (ही गोष्ट) कळली नाहीं तोंच (कळण्याच्या पूर्वींच). शीघ्रं गम्यताम् (त्वया) = त्वं शीघ्रं गच्छ । ६ समाश्वस = समाश्वसिहि (सम् + आ + श्वस् २ प.) । युज्यति = युज्यते । ७ स्वर्गं ददाति इति ।

रङ्कस्य नृपतेर्वापि जिह्वासौख्यं समं स्मृतम् ।
तन्मात्रं च स्मृतं सारं तदर्थं यतते जनः ॥
यद्येवं न भवेल्लोके कर्म जिह्वाप्रतुष्टिदम्[1]
तन्न भृत्यो भवेत् कश्चित् कस्यचिद् वशगोऽथवा ॥
यदसत्यं वदेन्मर्त्यो यद् वासेव्यं[2] च सेवते ।
यद् गच्छति विदेशं च तत् सर्वमुदरार्थतः[3] ॥

तन्मया गृहागतेन बुभुक्षया पीड्यमानेनापि त्वत्सकाशाद् भोजनं लभ्यम् । तन्न त्वयैकाकिन्यास्य[4] भूपते रक्तभोजनं कर्तुं युज्यते । तच्छ्रुत्वा मन्दविसर्पिण्याह । भो मत्कुण अस्य नृपतेर्निद्रावशं[5] गतस्याहं रक्तमास्वादयामि । पुनस्त्वमग्निमुखश्चपलश्च । तद् यदि मया सह रक्तपानं करोषि तत् तिष्ठ । अभीष्टतररक्तमास्वादय । सोऽब्रवीत् । भगवति एवं करिष्यामि । यावत् त्वं नास्वादयसि प्रथमं नृपरक्तं तावन्मम देवगुरुकृतः शपथः स्याद् यदि तदास्वादयामि ।

एवं तयोः परस्परं वदतोः[6] स राजा तच्छयनमासाद्य प्रसुप्तः । अथासौ मत्कुणो जिह्वालौल्योत्कृष्टौत्सुक्याज्जाग्रतमपि[7] तं महीपतिमदशत् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

स्वभावो नोपदेशेन शक्यते कर्तुमन्यथा ।
सुतप्तमपि पानीयं पुनर्गच्छति शीतताम् ॥
यदि स्याच्छीतलो वह्निः शीतांशुर्दहनात्मकः[8] ।
न स्वभावोऽत्र मर्त्यानां शक्यते कर्तुमन्यथा ॥

अथासौ महीपतिः सूच्यग्रविद्ध[9] इव तच्छयनं त्यक्त्वा तत्क्षणा-

---

१ जिह्वायाः प्रतुष्टिं (समाधान) ददाति इति। उप० त. २ वा असेव्यम् । ३ उदरार्थतः– पोटाकरितां. ४ त्वया एकाकिन्या अस्य भूपतेः । ५ निद्रावशं गतस्य = सुप्तस्य। 'झोंपला म्हणजे'. ६ तयोः परस्परं वदतोः—तीं दोघें आपसांत बोलत असतांना. ७ जिह्वायाः लौल्येन उत्कृष्टात् औत्सुक्यात्—जिभेच्या लोभामुळें वाढलेल्या उत्सुकतेनें. ८ दहनात्मकः— उष्ण, तापदायक. ९ सूच्याः अग्रेण विद्धः इव—सुईच्या टोंकानें बोंचल्याप्रमाणें. विद्ध—व्यध् (४ प—विध्यति) या धातूचें कर्मणि भूत० धातु० विशेषण.

देवोत्थितः । अहो ज्ञायतामत्र प्रच्छादनपटे मत्कुणो यूका वा नूनं तिष्ठति येनाहं दष्ट इति । अथ ये कञ्चुकिनस्तत्र स्थितास्ते सत्वरं प्रच्छादनपटं गृहीत्वा सूक्ष्मदृष्ट्या वीक्षांचक्रुः । अत्रान्तरे स मत्कुणश्चापल्यात् खट्वान्तं प्रविष्टः । सा मन्दविसर्पिण्यपि वस्त्र[1]-सन्ध्यन्तर्गता तैर्दृष्टा व्यापादिता च । अतोऽहं ब्रवीमि ।

न ह्यविज्ञातशीलस्य प्रदातव्यः परिश्रयः ।
मत्कुणस्य च दोषेण हता मन्दविसर्पिणी ॥

—पञ्चतन्त्रम् १.९

४. जटायुवधः

सखा दशरथस्यासीज्जटायुररुणात्मजः[2] ।
गृध्रराजो महावीरः सम्पातिर्यस्य सोदरः[3] ॥ १ ॥

स ददर्श तदा सीतां रावणाङ्कगतां[4] स्नुषाम् ।
सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २ ॥

अथैनमब्रवीद् गृध्रो मुञ्च मुञ्चस्व मैथिलीम् ।
ध्रियमाणे[5] मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ॥ ३ ॥

न हि मे मोक्ष्यसे[6] जीवन् यदि नोत्सृज्यसे वधूम् ।
उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त[7] नखैर्भृशम् ॥ ४ ॥

---

१ वस्त्रयोः संधौ अन्तर्गता—दोन पांघरुणांच्या फटींत असलेली. २ अरुणस्य आत्मजः (पुत्रः)। ३ **सोदरः**—समानम् उदरं यस्य सः । बहु०, 'सख्खा भाऊ'. ४ रावणस्य अङ्कं गताम् । 'रावणाच्या मांडीवर बसलेली'. ५ ध्रियमाणे मयि—मी जिवंत असतांना. **ध्रियमाण**—धृ (६ आ.—ध्रियते) या धातूचें वर्त० धातु० विशेषण. ६ न हि मे मोक्ष्यसे जीवन्—माझ्याकडून तूं जिवंत सोडला जाणार नाहींस, म्हणजे मी तुला जिवंत सोडणार नाहीं. **मोक्ष्यसे**—मुच् या धातूचें द्वितीय भविष्य-काळ कर्मणि द्वि० पु० चें एक व०. ७ **चकर्त**—कृत् (६ प०—कृन्तति) या धातूचें द्वितीय भूत० तृ० पु० चें एक व०, 'कापलें'.

पक्ष[1]तुण्डप्रहारैश्च शतशो जर्जरीकृतम्[2] ।
चक्षार[3] रुधिरं भूरि गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ५ ॥

स वध्य[4]मानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा[5] ।
खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥ ६ ॥

निहत्य गृध्रराजं स भिन्नाभ्र[6]शिखरोपमम् ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः ॥ ७ ॥

यत्र यत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममण्डलम् ।
सरो वा सरितो वापि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥ ८ ॥

सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुङ्गवान् ।
तत्र वासो[7] महद् दिव्यमुत्ससर्ज मनस्विनी ॥ ९ ॥

तत् तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्धतम्[8] ।
मध्ये सुपीते पञ्चानां विद्युन्मेघान्तरे[9] यथा ॥ १० ॥

अचिरेणातिचक्राम खेचरः खे चरन्निव ।
ददर्शाथ पुरीं रम्यां बहुद्वारां मनोरमाम् ॥ ११ ॥

प्राकार[10]वप्रसम्बाधां निर्मितां विश्वकर्मणा ।
प्रविवेश पुरीं लङ्कां ससीतो[11] राक्षसेश्वरः ॥ १२ ॥

एवं हृतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् ।
निवृत्तो ददृशे धीमान् भ्रातरं लक्ष्मणं तथा ॥ १३ ॥

---

१ पक्षयोः तुण्डस्य (तोंड, चोंच) च प्रहारैः । २ **जर्जरीकृतम्**—जखमी केलें. ३ **चक्षार**—क्षर् (१ प०) या धातूचें द्वितीय भूत०, तृ० पु० चें एक व०. ४ **वध्यमानः** = हन्यमानः । ५ रामस्य प्रियस्य हितस्य एषिणा (इच्छिणाऱ्या) । ६ भिन्नस्य (फुटलेल्या) अभ्रस्य (= मेघस्य) शिखरस्य (वरचा भग) उपमा यस्य तम् । बहु०. ७ वासः = वस्त्रम् । ८ पवनेन उद्धतम् (वर उडालेलें) । **उद्धत** = उद् + हन् (२ प.) या धातूचें कर्मणि भूत० धातु० विशे. ९ मेघस्य अन्तरे (= मध्ये) । १० प्राकारैः (तट) वप्रैः (शेत, वेस) च सम्बाधाम् (गच्च भरलेली) । ११ सीतया सह ।

कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेविते ।
इति तं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ १४ ॥

मृगरूपधरेणाथ रक्षसा सोऽपकर्षणम् ।
भ्रातुरागमनं चैव चिन्तयन् पर्यतप्यत ॥ १५ ॥

गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत्[1] ।
अपि जीवति वैदेहीमिति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १६ ॥

तस्य तत् सर्वमाचख्यौ[2] सीताया लक्ष्मणो वचः ।
यदुक्तवत्यसदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥ १७ ॥

दह्यमानेन तु हृदा[3] रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।
स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम्[4] ॥ १८ ॥

राक्षसं शङ्कमानस्तं विकृष्य बलवद् धनुः ।
अभ्यधावत काकुत्स्थस्ततस्तं सहलक्ष्मणः ॥ १९ ॥

स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
गृध्रराजोऽस्मि भद्रं वां[5] सखा दशरथस्य वै ॥ २० ॥

तस्य तद् वचनं श्रुत्वा स गृह्य[6] धनुषी शुभे ।
कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहेत्यूचतुश्च[7] तौ ॥ २१ ॥

ततो ददृशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं[8] खगम् ।
तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थे रावणाद् वधम् ॥ २२ ॥

अपृच्छद् राघवो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः ।
तस्य[9] गृध्रः शिरःकम्पैराचचक्षे ममार च ॥ २३ ॥

---

१ समासदत् = समासीदत् । २ **आचख्यौ**—आ + ख्या (२ प.) या धातूचें द्वितीय भूत०चें तृ. पु. चें एक व०, 'सांगितलें'. ३ हृदा = हृदयेन । ४ पर्वतस्य उपमा यस्य तम् = पर्वतसदृशम् । ५ **भद्रं वाम्**—तुम्हां दोघांचें कल्याण असो. ६ गृह्य = गृहीत्वा । ७ नाम्ना आह इति ऊचतुः च । ८ छिन्नं (कापून टाकले आहेत) पक्षद्वयं (दोन पक्ष) यस्य तम् । बहु०. ९ तस्य आचचक्षे—त्याला सांगता झाला.

दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिङ्गितम् ।
सत्कारं [1]लम्भयामास सखायं पूजयन् पितुः ॥ २४ ॥

ततो दृष्ट्वाश्रमपदं [2]व्यपविद्धबृसीमठम् ।
वि[3]ध्वस्तकलशं शून्यं गोमायुशतसंकुलम् ॥ २५ ॥

दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्दितौ ।
जग्मतुर्दण्डकारण्यं [4]दक्षिणेन परंतपौ ॥ २६ ॥

—महाभारतम्

५. ब्रह्मचारिणा कथित उदयनवृत्तान्तः ।

ब्रह्मचारी—(ऊर्ध्वमवलोक्य) स्थितो [5]मध्याह्नः । दृढमस्मि परिश्रान्तः । अथ कस्मिन् प्रदेशे विश्रमयिष्ये । (परिक्रम्य) भवतु दृष्टम् । अभितस्तपोवनेन [6]भवितव्यम् । तथाहि

विस्रब्धं हरिणाश्चरन्त्यचकिता [7]देशागतप्रत्यया
वृक्षाः पुष्पफलैः समृद्धविटपाः सर्वे दयारक्षिताः ।
भूयिष्ठं कपिलानि गोकुलधनान्य[8]क्षेत्रवत्यो दिशो
निःसंदिग्धमिदं तपोवनमयं धूमो हि [9]बह्वाश्रयः ॥

---

१ **लम्भयामास**—लभ् (१ आ.) या धातूच्या प्रयोजकाचें द्वितीय भूत० चें तृ. पु. चें एक व०. त्याचा सत्कार केला, त्याचे यथाविधि प्रेतसंस्कार केले. २ व्यपविद्धा बृसी मठः च यस्मिन् तत् । बहु०, ज्यांतील ऋषींचीं आसनें आणि मठ मोडून तोडून टाकले होते असा. **व्यपविद्ध** —वि+अप+व्यध् या धातूचें कर्मणि भूत० धातु० विशे०. ३ विध्वस्ताः (वि+ध्वंस्) कलशाः यस्मिन् तत् । बहु०. ४ **दक्षिणेन** (अ.)—(दण्डकारण्याच्या) दक्षिण दिशेनें, उजव्या बाजूनें. ५ मध्याह्नः (=अह्नः मध्यम्) स्थितः—भर दुपार झाली. ६ तपोवनेन भवितव्यम्—तपोवन असलें पाहिजे. ७ देशस्य (=स्थानस्य) आगतः प्रत्ययः (खात्री) येषां ते । बहु०. ८ अक्षेत्रवती—शेतें नसलेली, लागवड न केलेली. ९ बहवः आश्रयाः (आश्रयस्थानें) यस्य सः । बहु०.

यावत् प्रविशामि । (प्रविश्य) अये आश्रमविरुद्धः खल्वेष जनः । (अन्यतो विलोक्य) अथवा तपस्विजनोऽप्यत्र । निर्दोषमुपसर्पणम् । अये स्त्रीजनः ।

काञ्चुकीयः—स्वैरं स्वैरं प्रविशतु भवान् । सर्वजनसाधारणमाश्रमपदं नाम ।

वासवदत्ता—हम् ।

पद्मावती—अम्मो परपुरुषदर्शनं परिहरत्यार्या । भवतु[1], सुपरिपालनीयः खलु मन्न्यासः[2] ।

काञ्चुकीयः—भोः पूर्वं प्रविष्टाः स्मः । प्रतिगृह्यतामतिथिसत्कारः ।

ब्रह्मचारी—(आचम्य) भवतु, भवतु । निर्वृत्तपरिश्रमोऽस्मि[3] ।

यौगन्धरायणः—भोः कुत आगम्यते । क्व गन्तव्यम् । क्वाधिष्ठानमार्यस्य ।

ब्रह्मचारी—भोः श्रूयताम् । राजगृहतोऽस्मि[4] । श्रुतिविशेषणार्थं[5] वत्सभूमौ लावाणकं नाम ग्रामस्तत्रोषितवानस्मि[6] ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्[7]) हा लावाणकं नाम । लावाणकसंकीर्तनेन पुनर्नवीकृत इव मे संतापः ।

यौगन्धरायणः—अथ परिसमाप्ता विद्या ।

ब्रह्मचारी—न खलु तावत्[8] ।

यौगन्धरायणः—यद्यनवसिता विद्या किमागमनप्रयोजनम् ।

---

१ **भवतु** = असो, ठीक आहे. २ मम न्यासः । ३ निर्वृत्तः (नाहींसा झाला आहे) परिश्रमः (थकवा) यस्य सः । बहु०. ४ राजगृहतः = राजगृहात् (आगतः) । राजगृह ही मगध देशाची राजधानी. **तस्** हा प्रत्यय लावला म्हणजे पञ्चमीचा अर्थ होतो. उदा०—मत्तः, त्वत्तः, ग्रामतः. ५ श्रुतेः विशेषणार्थम् = वेदांचें विशेष ज्ञान संपादन करण्याकरितां. ६ **उषितवान्**—वस् (१ प.) या धातूचें कर्तरि भूत० विशे०, पुं० प्र० चें एक व०. ७ आत्मगतम् = स्वगतम्. ८ **तावत्**—आतां, सांप्रत, अद्यापि.

ब्रह्मचारी—तत्र खल्वतिदारुणं व्यसनं संवृत्तम् ।

यौगन्धरायणः—कथमिव ।

ब्रह्मचारी—तत्रोदयनो नाम राजा प्रतिवसति ।

यौगन्धरायणः—श्रूयते तत्रभवानुदयनः । किं सः ।

ब्रह्मचारी—तस्यावन्तिराजपुत्री वासवदत्ता नाम पत्नी दृढमभिप्रेता किल ।

यौगन्धरायणः—भवितव्यम्[1] । ततस्ततः[2] ।

ब्रह्मचारी—ततस्तस्मिन् मृगया[3]निष्क्रान्ते राजनि ग्रामदाहेन सा दग्धा ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) अलीकमलीकं खल्वेतत् । जीवामि मन्दभागा ।

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ।

ब्रह्मचारी—ततस्तामभ्यवपत्तुं[4]कामो यौगन्धरायणो नाम सचिवस्तस्मिन्नेवाग्नौ पतितः ।

यौगन्धरायणः—सत्यं पतित इति । ततस्ततः ।

ब्रह्मचारी—ततः प्रतिनिवृत्तो राजा तद् वृत्तान्तं श्रुत्वा तयोर्वियोगजनितसंतापस्तस्मिन्नेवाग्नौ प्राणान् परित्यक्तुकामोऽमात्यैर्महता यत्नेन वारितः[5] ।

वासवदत्ता—(आत्मगतम्) जानामि जानाम्यार्यपुत्रस्य मयि सानुक्रोशत्वम् ।

यौगन्धरायणः—ततस्ततः ।

---

१ **भवितव्यम्**—असेल, अगदीं शक्य आहे. २ **ततस्ततः** = मग पुढें ? ३ मृगयायै निष्क्रान्ते—शिकारीकरितां बाहेर गेला असतांना. **निष्क्रान्त** (निस्+क्रम्). ४ अभ्यवपत्तुं (अभि+अव+पद्—रक्षण करणें) कामः (इच्छा) यस्य सः । बहु०. तसेंच—परित्यक्तुकामः । ५ **वारितः**—वृ या धातूच्या प्रयोजकाचें कर्मणि भूत० धातु० विशे० पुं. प्र. चें एक व०.

ब्रह्मचारी—ततस्तस्याः शरीरोपभुक्तानि[1] दग्धशेषाण्याभरणानि[2] परिष्वज्य राजा मोहमुपगतः।

सर्वे—हा।

वासवदत्ता—(स्वगतम्) सकाम इदानीमार्ययौगन्धरायणो भवतु।

चेटी—भर्तृदारिके, रोदिति खल्वियमार्या।

पद्मावती—सानुक्रोशया[3] भवितव्यम्।

यौगन्धरायणः—अथ[4] किमथ किम्। प्रकृत्या सानुक्रोशा मे भगिनी। ततस्ततः।

ब्रह्मचारी—ततः शनैः शनैः प्रतिलब्धसंज्ञः[5] संवृत्तः।

पद्मावती—दिष्ट्या ध्रियते[6]। मोहं गत इति श्रुत्वा शून्यमिव मे हृदयम्।

यौगन्धरायणः—ततस्ततः।

ब्रह्मचारी—ततः स राजा महीतलपरिसर्पणपांसुपाटलशरीरः सहसोत्थाय हा वासवदत्ते, हा अवन्तिराजपुत्रि, हा प्रिये, हा प्रियशिष्ये, इति किमपि किमपि बहु प्रलपितवान्[7]। किं बहुना[8]

> नैवेदानीं तादृशाश्चक्रवाका
> नैवाप्यन्ये स्त्रीविशेषैर्वियुक्ताः[9]।
> धन्या सा स्त्री यां तथा वेत्ति भर्ता
> भर्तृस्नेहात् सा हि दग्धाप्यदग्धा ॥

—स्वप्नवासवदत्तम् १.

---

१ शरीरे उपभुक्तानि (घातलेले)। २ **दग्धशेषाणि**—जळून शिल्लक राहिलेले. **दग्ध**—दह् या धातूचें कर्म० भूत० धातु० विशे०. ३ सानुक्रोशया भवितव्यम्—ती हळव्या मनाची असली पाहिजे. ४ **अथ किम्**—होय, अगदीं खरें. ५ प्रतिलब्धा संज्ञा (शुद्धि) यस्य सः। बहु०. ६ ध्रियते = जीवति। ७ **प्रलपितवान्**—(वडबडला)—प्र+लप् (१ प.) या धातूचें कर्तरि भूत० धातु० विशे० पुं. प्र. चें एक व०. ८ **किं बहुना**—थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे. ९ स्त्रीणां विशेषैः—विशेष किंवा उत्तम स्त्रियांनीं.

६. दमयन्तीविवाहः

निषधेषु नलो नाम प्रथितः पार्थिवोऽभवत् ।
वीरसेनमहीपालतनुजो धार्मिकः शुचिः ॥ १ ॥

स कदाचित् सरः स्नातुं गतो हंसानवैक्षत ।
अथ जग्राह तेष्वेकं राजहंसं कुतूहलात् ॥ २ ॥

गृहीतो दिव्यहंसस्तमूचे मानुषभाषया ।
उपकारं महाराज तव कुर्यां विमुञ्च माम् ॥ ३ ॥

विदर्भदेशाधिपतेर्भीमस्य विनयान्विता ।
दमयन्तीति कन्यास्ति स्पृहणीया सुरैरपि ॥ ४ ॥

तस्यास्त्वं सदृशो भर्ता सा भार्या सदृशी तव ।
युवयोस्तुल्यसंयोगे कामदूतो[1] भवाम्यहम् ॥ ५ ॥

तथेति[2] तेन मुक्तः स हंसो गत्वा विहायसा ।
विदर्भदेशं संप्राप्य दमयन्तीमभाषत ॥ ६ ॥

दमयन्ति नलो नाम निषधेष्वस्ति[3] भूपतिः ।
तस्य त्वं यदि भार्या स्याः सफलं जन्म ते भवेत् ॥ ७ ॥

त्वं चासि रत्नं नारीणां नराणां च नलस्तथा ।
विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान् भवेत् ॥ ८ ॥

विवाहश्च विवादश्च समयोरेव शोभते ।
इत्याहुर्नीतितत्त्वज्ञास्तन्मे वाचं प्रपूजय ॥ ९ ॥

तच्छ्रुत्वा दिव्यहंसं सा मत्वा सत्याभिभाषणम् ।
प्रोवाच न नलादन्यं वृणेऽहं विहगोत्तम ॥ १० ॥

---

१ कामाय (प्रेमाकरितां) दूतः । २ तथा इति (उक्त्वा)—'ठीक आहे' असें म्हणून.
३ निषधेषु—निषध देशामध्यें. देशांच्या नांवाचा शब्द नेहमीं बहुवचनीं वापरतात.

अनन्य[1]सुलभास्तस्य पार्थिवस्य महात्मनः ।
गुणा मया श्रुताः पूर्वं तस्मान्मां तेन योजय[2] ॥ ११ ॥
अनेन कर्मणा तेऽद्य महत् पुण्यं भविष्यति ।
अन्यथा राजहंस स्यान्मरणं शरणं मम ॥ १२ ॥
इत्युक्त्वा भूषणैर्भैमी भूषयित्वा विहंगमम् ।
प्रेषयामास[3] निषधान् सानुरागा[4] नलं प्रति ॥ १३ ॥
ततः प्रस्थाय हंसोऽपि निषधान् प्राप्य तं नलम् ।
आचचक्षे यथावृत्तं[5] यथाकामं जगाम च ॥ १४ ॥
अत्रान्तरे भीमभूपः स्वयंवरमकल्पयत् ।
विवाहार्थं स्वदुहितुर्भूपालाश्च समागताः ॥ १५ ॥
दिक्पाला[6] अपि चत्वारः श्रुत्वा तस्याः स्वयंवरम् ।
नलरूपधराः सद्यः समाजग्मुस्त्वरान्विताः ॥ १६ ॥
अथ स्वयंवरे भैमी पश्यन्ती पार्थिवान् पृथक् ।
नलरूपधरान् पञ्च पुरुषान् प्रत्यवैक्षत ॥ १७ ॥
ततश्च जातसंदेहा[7] धीमती भीमनन्दिनी ।
चतुर[8]स्तेषु पुरुषान् दिक्पालान् निश्चिकाय[9] सा ॥ १८ ॥
अथ जिज्ञासमाना[10] सा वीरसेनसुतं नलम् ।
दिक्पालाञ्शरणं प्राप सुमुखी ध्यानमास्थिता[11] ॥ १९ ॥

---

१ न अन्यस्य सुलभाः—दुसऱ्याला सुलभ नसणारे. २ **योजय**—युज् (७ उ.) या धातूच्या प्रयो० चें आज्ञार्थी द्वि० पु० चें एक व०, 'गांठ घालून दे.' ३ **प्रेषयामास**—प्र+इष् (४ प.) या धातूच्या प्रयो० चें द्वि० भूत० चें तृ० पु० एक व०. 'पाठविलें'. ४ अनुरागेण सह = रागयुक्ता । रागः = प्रेम. ५ **यथावृत्तम्**—वृत्तम् अनतिक्रम्य । 'जसें घडलें तसें'. ६ दिशः पालयन्ति इति। 'दिशांचे रक्षक'—**इन्द्रो** वह्निः **पितृपतिः** (= यमः) नैर्ऋतो **वरुणो** मरुत् (= वायुः) । **कुबेर** ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥ अम०. ७ जातः संदेहः (संशयः) यस्याः सा । बहु०. ८ **चतुरः**—चतुर् 'चार' या शब्दाचें पुं० द्वि० चें बहु व०. ९ **निश्चिकाय**—निस्+चि (५ उ.) या धातूचें द्वि० भूत० चें तृ० पु. चें एक व०. 'ठरविले'. १० **जिज्ञासमाना**—ज्ञा (९ उ०) या धातूचें इच्छार्थक वर्त० धातु० विशे० स्त्री० प्र० चें एक व०. 'जाणण्याची इच्छा करणारी'. ११ ध्यानम् आस्थिता—ध्यानमग्न झालेली.

ते च भक्त्या तथा ध्याताः स्वं स्वं रूपमदर्शयन् ।
सा च हारं करधृतं नलकण्ठे न्यवेशयत् ॥ २० ॥

अथ भीममहीपालस्तयोश्चक्रे यथाविधि ।
विवाहमङ्गलं सद्यः प्रीत्या दुहितृवत्सलः ॥ २१ ॥

ततो नलस्तया साकं सुन्दर्या भीमकन्यया ।
निर्विशन् विविधान् भोगान् सुखितो धर्ममाचरत् ॥ २२ ॥

—भारतमञ्जरी

७. दारिद्र्योपहतश्चारुदत्तः

चारुदत्तः—(ऊर्ध्वमवलोक्य सनिर्वेदं[1] निःश्वस्य)

यासां बलिः सपदि मद्गृहदेहलीनां
हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः[2] ।
तास्वेव संप्रति विरूढतृणाङ्कुरासु[3]
बीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः[4] ॥

(इति मन्दं मन्दं परिक्रम्योपविष्टः)

विदूषकः—एष आर्यचारुदत्तः । तद् यावत् सांप्रतमुपसर्पामि । (उपसृत्य) स्वस्ति भवते । वर्धते[5] भवान् ।

चारुदत्तः—अये सर्वकालमित्रं मैत्रेयः प्राप्तः । सखे स्वागतम् । आस्यताम्[6] ।

---

१ **सनिर्वेदम्**—निर्वेदेन (दुःखेन) सह यथा स्यात् तथा । अव्य०, ‘दुःखानें’. २ **विलुप्तपूर्वः**—पूर्वं विलुप्तः । ‘आर्धी खाऊन टाकलेला.’ ३ विरूढाः तृणाङ्कुराः (तृणानाम् अङ्कुराः) यासु । ‘ज्यांच्यावर गवत वाढलें आहे असे’. **विरूढ**—वि+रुह् (१ प.) या धातूचें कर्मणि भूत० धातु० विशे०. ४ कीटानां मुखैः अवलीढः । **अवलीढ**—अव+लिह् (२ उ.) या धातूचें कर्मणि भूत० धातु० विशे०. ५ **वर्धते भवान्**—आपली भरभराट होवो. ६ आस्यताम् ([illegible]) [illegible] ‘[illegible]’.

विदूषकः—यद् भवानाज्ञापयति । भो वयस्य एष ते प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेन जातीकुसुमवासितः प्रावारकोऽनुप्रेषितः सिद्धीकृतदेवकार्य[1]स्यार्यचारुदत्तस्य त्वयोपनेतव्य इति । (समर्पयति ।)

चारुदत्तः—(गृहीत्वा सचिन्तः स्थितः ।)

विदूषकः—इदं किं चिन्त्यते ।

चारुदत्तः—वयस्य,

> सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते
> घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।
> सुखात् तु यो याति नरो दरिद्रतां
> धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥

विदूषकः—भो वयस्य, मरणाद् दारिद्र्याद् वा क[2]तरत् ते रोचते ।

चारुदत्तः—वयस्य,

> दारिद्र्यान्मरणाद् वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।
> अ[3]ल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्त[4]कं दुःखम् ॥

विदूषकः—भो वयस्य, अलं संतापितेन । प्र[5]णयिजनसंक्रामितविभवस्य सुरज[6]नपीतशेषस्य प्रतिपच्चन्द्रस्येव परिक्षयोऽपि तेऽधिकतरं रमणीयः ।

चारुदत्तः—वयस्य, न ममार्थान् प्रति दैन्यम् । पश्य

> एतत् तु मां दहति यद् गृहमस्मदीयं
> क्षीणा[7]र्थमित्यतिथयः परिवर्जयन्ति ।

---

१ सिद्धीकृतं देवस्य कार्यं येन तस्य । २ **कतरत्**—दोहोंपैकीं कोणतें एक. ३ अल्पाः क्लेशाः यस्मिन् तत् । बहु०. ४ **अनन्तकम्**—अविद्यमानः अन्तः यस्य तत् । 'ज्याला अन्त (शेवट) नाहीं असें '. ५ प्रणयिजने संक्रामितः विभवः येन तस्य । बहु०. ज्यानें आपली संपत्ति प्रियकर माणसाला देऊन टाकली आहे असा. **संक्रामित**—सं+क्रम् (१ उ.) या धातूच्या प्रयोजकाचें कर्म० भूत० धातु० विशे०. ६ सुरजनैः (=देवैः) पीतात् शेषः तस्य । **पीत**—पा (१ प.—पिवति) या धातूचें कर्म० भूत० धातु० विशे०. ७ **क्षीणार्थम्**—क्षीणः अर्थः (संपत्ति, पैसा) यस्य तत् (गृहम्) । बहु०. **क्षीण** (क्षित)—हें क्षि (१ प.) या धातूचें कर्म० भूत० धातु० विशे० [illegible]

संशुष्कसान्द्रमदलेखमिव भ्रमन्तः[1]
कालात्यये[2] मधुकराः करिणः कपोलम् ॥

विदूषकः—भो वयस्य, एते खलु दास्याःपुत्रा[3] अर्थकल्यवर्ता[4] वरटाभीता इव गोपालदारका अरण्ये यत्र यत्र न खाद्यन्ते तत्र तत्र गच्छन्ति ।

चारुदत्तः—वयस्य,

सत्यं न मे विभवनाशकृतास्ति चिन्ता
भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति ।
एतत् तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य
यत् सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति[5] ॥

अपि च[6]

दारिद्र्याद् ह्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो
निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।
निर्विण्णः[7] शुचमेति[8] शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते
निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्पदम् ॥

विदूषकः—भो वयस्य, तमेवार्थकल्यवर्तं स्मृत्वालं संतापितेन ।

चारुदत्तः—वयस्य, दारिद्र्यं हि पुरुषस्य

---

१ संशुष्काः सान्द्राः मदलेखाः यस्य तम् (कपोलम्) । बहु०.—ज्याच्यावरील विपुल (सान्द्र) मदाच्या रांगा वाळून गेल्या आहेत असें (गण्डस्थळ). २ कालस्य (मदसमयस्य, धनलाभसमयस्य) अत्यये (अपगमे) । ३ दास्याःपुत्राः—गाढवाचे लेक (शिवी म्हणून). ४ अर्थाः एव **कल्यवर्ताः**—क्षुद्र (निरुपयोगी) संपत्ति. कल्ये (सकाळीं) वर्त्यते अनेन इति **कल्यवर्तः** (सकाळची न्याहारी) । म्हणून ‘ अल्प ’ किंवा ‘ क्षुद्र ’ असा अर्थ. ५ **शिथिलीभवन्ति** (शिथिल होतात, येण्याचेंसुद्धां टाळतात)—शिथिल यापासून धातु ‘ शिथिलीभू (१ प.) ’. ६ अपि च—आणि शिवाय. ७ **निर्विण्णः** (खिन्नः)—निर् + विद् (४ आ०) या धातूचें कर्मणि भूत० [illegible] ८ [illegible] एति (= गच्छति)—दुःखी होतो.

निवासश्चिन्तायाः पर[1]परिभवो वैरमपरं
जु[2]गुप्सा मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम् ।
वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च कलत्रात् परिभवो
हृ[3]दिस्थः शोकाग्निर्न च दहति संतापयति च ॥

तद् वयस्य कृतो मया गृहदेवताभ्यो बलिः । गच्छ त्वमपि चतुष्पथे[4] मातृभ्यो[5] बलिमुपहर ।

विदूषकः—न गमिष्यामि ।

चारुदत्तः—किमर्थम् ।

विदूषकः—यत एवं पूज्यमाना अपि देवता न ते प्रसीदन्ति । तत् को गुणो देवेष्वर्चितेषु[6] ।

चारुदत्तः—वयस्य, मा[7] मैवम् । गृहस्थस्य नित्योऽयं विधिः ।

तपसा मनसा वाग्भिः पूजिता बलिकर्मभिः ।
तुष्यन्ति शमिनां नित्यं देवताः किं विचारितैः[8] ॥

तद् गच्छ मातृभ्यो बलिमुपहर ।

विदूषकः—भो न गमिष्यामि । अन्यः कोऽपि प्रयुज्यताम्[9] । मम पुनर्ब्राह्मणस्य सर्वमेव विपरीतं परिणमत्यादर्शगतेव छाया वामतो दक्षिणा दक्षिणतो वामा । अन्यच्चैतस्यां प्रदोषवेलायामिह राजमार्गे

---

१ परः (मोठा) परिभवः (अपमान) । कर्म०. वैरम् **अपरम्**—अतुलनीय शत्रुत्व. अपरम् = अविद्यमानं परं यस्मात् । बहु०. २ **जुगुप्सा**—निन्दा. ३ हृदि (= हृदये) तिष्ठति इति । उप० त०. ४ **चतुष्पथम्** = चतुर्णां पथां समाहारः । किंवा चत्वारः पन्थानः समाहृताः यत्र तत् । द्विगु. ५ **मातृभ्यः**—शंकराची सेवा करणाऱ्या देवमाता—ब्राह्मी माहेश्वरी चण्डी वाराही वैष्णवी तथा । कौमारीत्यपि चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट मातरः ॥ ६ कः **गुणः** देवेषु अर्चितेषु—देवांची पूजा करण्याचा **उपयोग** काय ? ७ मा मा एवं (वद) । 'असें म्हणूं नकोस.' ८ किं विचारितैः—प्रश्न कशाला ? आढेवेढे घेण्याची गरज नाहीं. ९ **प्रयुज्यताम्**—प्र+युज् (७ आ.) या धातूचें आज्ञार्थी कर्मणि तृ. पु. चें एक व०. अन्यः कोऽपि प्रयुज्यताम् = अन्यं कमपि प्रयुङ्क्ष्व । 'दुसऱ्या कोणाला तरी सांग.'

गणिका विटाश्चेटाश्च राजवल्लभाः संचरन्ति। तस्मात् मण्डूकलुब्धस्येव कालसर्पस्य मूषिक इवाभिमुखापतितो[1] वध्य इदानीं भविष्यामि। त्वमिहोपविष्टः किं करिष्यसि।

चारुदत्तः—भवतु, तिष्ठ तावदहं समाधिं निर्वर्तयामि।

—मृच्छकटिकम् १

८. कालिदासचातुर्यम्

कदाचिद् भोजेन विलासार्थं नूतनगृहान्तरं निर्मितम्। तत्र गृहान्तरे गृहप्रवेशात् पूर्वमेकः कश्चिद् ब्रह्मराक्षसः प्रविष्टः। स च रात्रौ तत्र ये वसन्ति तान् भक्षयति। ततो मान्त्रिकान् समाहूय[2] तदुच्चाटनाय राजा यतते स्म। स चागच्छन्नेव मान्त्रिकानेव भक्षयति। किं[3] च स्वयं कवित्वादिकं पूर्वाभ्यस्तमेव[4] पठंस्तिष्ठति। एवं स्थिते तत्रैव रक्षसि राजा कथमस्य निवृत्तिरिति व्यचिन्तयत्। तदा कालिदासः प्राह। देव, नूनमयं राक्षसः सकलशास्त्रप्रवीणः सुकविश्च भाति। अतस्तमेव तोषयित्वा कार्यं साधयामि। मान्त्रिकास्तिष्ठन्तु। मम मन्त्रं पश्य। इत्युक्त्वा स्वयं तत्र रात्रौ गत्वा शेते स्म। प्रथमयामे ब्रह्मराक्षसः समागतः। स चापूर्वं पुरुषं दृष्ट्वा प्रतियाममेकैकां समस्यां पाणिनिसूत्रमिव पठति। येनोत्तरं तद्धृदयगतं नोक्तमयं न ब्राह्मणोऽतो हन्तव्य इति निश्चित्य हन्ति। तदानीमपि पूर्ववदयमपूर्वः पुरुषः। अतो मया समस्या पठनीया। न चेद् वक्ति सदृशमुत्तरं तस्यास्तदा हन्तव्य इति बुद्ध्या पठति।

'सर्वस्य द्वे'

---

१ अभिमुखम् आपतितः = समोरासमोर आलेला. २ **समाहूय**—सम्+आ+ह्वे (१ उ.) या धातूचें ल्यबन्त अव्यय, 'बोलावून'. ३ किं च = अपरं च। 'आणि शिवाय'. ४ पूर्वाभ्यस्तम् (पूर्वम् [illegible]) [illegible]।

इति । तदा कालिदासः प्राह—

' सुमतिकुमती[1] संपदापत्तिहेतू[2] '

इति । ततः स गतः । पुनरपि द्वितीययामे समागत्य पठति ।

' वृद्धो यूना '

इति । तदा कविराह—

' सह परिचयात् त्यज्यते कामिनीभिः । '

इति । तृतीययामे स राक्षसः पुनः समागत्य पठति ।

' एको गोत्रे ' ।

इति । ततः कविराह—

' प्रभवति पुमान् यः कुटुम्बं बिभर्ति '

इति । ततश्चतुर्थयाम आगत्य स राक्षसः पठति—

' स्त्री पुंवच्च '

इति । ततः कविराह—

' प्रभवति यदा तद्धि गेहं विनष्टम् ॥ '

इति । ततः स राक्षसो यामचतुष्टयेऽपि स्वाभिप्रायमेव ज्ञात्वा तुष्टः प्रभातसमये समागत्य तमाश्लिष्य प्राह । सुमते, तुष्टोऽस्मि । किं तवाभीष्टमिति । कालिदासः प्राह । भगवन्, एतद् गृहं विहाय[3]अन्यत्र गन्तव्यमिति । सोऽपि तथेत्युक्त्वा गतः । अनन्तरं तुष्टो भोजः कविं बहु मानितवान् ।

* * *

अन्यदा भोजो राजा धारानगर एकाकी विचरन् कस्यचिद् विप्रवरस्य[4] गृहं गत्वा तत्र कांचन पतिव्रतां स्वाङ्के[5] शयानं[6] भर्तार-

---

१ सुमतिः (चांगली बुद्धि) कुमतिः (वाईट बुद्धि) च । द्वन्द्व. २ संपदः हेतुः (मूळ कारण) आपत्तेः च हेतुः । ३ **विहाय**—(= त्यक्त्वा) वि+हा (३ प.) या धातूचें ल्यबन्त अव्यय. ४ विप्रवरस्य = ब्राह्मणश्रेष्ठस्य । ५ स्वस्य (= आत्मनः) अङ्के (मांडीवर) । ६ **शयान**— शी (२ आ.) [illegible]

मुद्वहन्तीमपश्यत् । ततस्तस्याः शिशुः सुप्तोत्थितो[1] ज्वालायाः समीपमगच्छत् । इयं च पतिधर्मपरायणा[2] स्वपतिं नोत्थापयामास[3] । ततः शिशुं च वह्नौ पतन्तं नागृह्णात् । राजा साश्चर्यमालोक्यातिष्ठत् । ततः सा पतिधर्मपरायणा वैश्वानरं प्रार्थयत । यज्ञेश्वर, त्वं सर्वकर्मसाक्षी सर्वधर्माञ्जानासि । मां पतिधर्मपराधीनां शिशुमगृह्णन्तीं च जानासि । ततो मदीयशिशुमनुगृह्य[4] त्वं मा दहेति । ततः शिशुर्यज्ञेश्वरं प्रविश्य तं च हस्तेन गृहीत्वार्धघटिकापर्यन्तं तत्रैवातिष्ठत् । ततो नारोदीत् प्रसन्नमुखश्च शिशुः । सा च ध्याना[5]रूढातिष्ठत् । ततो यदृच्छया समुत्थिते[6] भर्तरि सा झटिति शिशुं जग्राह । तं च परमधर्ममालोक्य विस्मयाविष्टो नृपतिराह । अहो मम समं भाग्यं कस्यास्ति यदीदृश्यः पुण्यस्त्रियोऽपि मन्नगरे वसन्ति ।

ततः प्रातः सभायामागत्य सिंहासन उपविष्टो राजा कालिदासं प्राह । सुकवे, महदाश्चर्यं मया पूर्वेद्यू[7] रात्रौ दृष्टमस्ति । इत्युक्त्वा राजा पठति । हुताशनश्चन्दनपङ्कशीतल इति । कालिदासस्ततश्चरणत्रयं झटिति पठति ।

सुतं पतन्तं प्रसमीक्ष्य पावके
न बोधयामास पतिं पतिव्रता ।
तदाभवत् तत्पतिभक्तिगौरवाद्
हुताशनश्चन्दनपङ्कशीतलः ॥

राजा च स्वाभिप्रायमालोक्य विस्मितस्तमालिङ्ग्य पादयोः पतति स्म ।

—भोजप्रबन्धः

---

१ **सुप्तोत्थितः** = आदौ सुप्तः (—स्वप् २ प.) पश्चात् उत्थितः (–उद्+स्था १ प.) । कर्म०. ‘ झोंपून उठलेला ’. २ पत्युः धर्मः एव परं (मोठें) अयनं (स्थानं) यस्याः सा । बहु०. ३ **उत्थापयामास**—उद्+स्था (१ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें द्वितीय भूत० चें तृ. पु. चें एक व०. ‘ उठविलें ’. ४ **अनुगृह्य**—अनु+ग्रह् (९ उ.) या धातूचें ल्यबन्त अव्यय, ‘ °वर कृपा करून ’. ५ ध्यानम् आरूढा = ध्यानस्था । ६ समुत्थिते भर्तरि—सति सप्तमी. **समुत्थित**—सम्+उद्+स्था (१ प.) या धातूचें कर्मणि भूत० धातु० विशे०. ७ पूर्वेद्युः (आदल्या दिवशीं) [illegible]

९. वैरनिर्यातने सुहृत्साहाय्यापेक्षा

कस्मिंश्चिद् वनोद्देशे चटकदम्पती तमालतरुकृतनिलया प्रतिवसतः। अथ गच्छता[1] कालेन संततिरभवत्। अन्यस्मिन्नहनि प्रमत्तो गजः कश्चित् तं तमालवृक्षं घर्मार्तश्छायार्थी[2] समाश्रितः। ततो मदोत्कर्षात्[3] तां तस्य शाखां चटकाक्रान्तां पुष्कराग्रेणाकृष्य बभञ्ज। तस्या भङ्गेन चटकाण्डानि सर्वाणि विशीर्णानि। आयुःशेषतया[4] च चटका कथमपि प्राणैर्न वियुक्ता। अथ साण्डभङ्गाभिभूता प्रलापान् कुर्वाणा न कथंचिदतिष्ठत्। अत्रान्तरे तस्यास्तान् प्रलापाञ् श्रुत्वा काष्ठकूटो नाम पक्षी तस्याः परमसुहृत् तद्दुःखदुःखितोऽभ्येत्य[5][6] तामुवाच। भवति[7], किं वृथा प्रलापेन। उक्तं च।

> नष्टं मृतमतिक्रान्तं नानुशोचन्ति पण्डिताः।
> पण्डितानां च मूर्खाणां विशेषोऽयं यतः स्मृतः॥

तथा च। अशोच्यानीह भूतानि यो मूढस्तानि शोचति।
> स दुःखे लभते दुःखं द्वावनर्थौ निषेवते[8]॥

चटका प्राह। अस्त्वेतत्[9]। परं दुष्टगजेन महान्मम संतानक्षयः कृतः। तद् यदि मम त्वं सुहृत् सत्यस्तदस्य गजापसदस्य[10] कोऽपि वधोपायश्चिन्त्यो यस्यानुष्ठानेन मे संततिनाशदुःखमपसरति। उक्तं च।

---

१ गच्छता कालेन = कांहीं काळ लोटल्यावर. २ घर्मेण (= सूर्यातपेन) आर्तः (= पीडितः)। तृ० तत्पु०. **आर्तः**—आ + ऋ (१ प.—ऋच्छति) या धातूचें कर्मणि भूत० धातु विशे०. ३ मदस्य उत्कर्षात्—गर्वातिरेकानें, फार गर्व झाल्यामुळें. ४ आयुषः शेषतया—आयुष्य शिल्लक असल्यामुळें. ५ तस्याः दुःखेन दुःखितः। ६ **अभ्येत्य**—अभि + आ + इ (२ प.) या धातूचें ल्यबन्त अव्यय। 'जवळ येऊन'. ७ **भवति** (हे बाई)—भवती (भवत्–स्त्री.) या शब्दाचें संबो० एक व०. ८ नि+सेवते। (दोन संकटें) ओढवून घेतो. ९ अस्तु एतत्—हें असो, ठीक आहे तर. १० गजापसदः = नीचः गजः।

आपदि येनोपकृतं येन च हसितं दशासु विषमासु ।
उपकृदपकृदपि च तयोर्यस्तं पुरुषं परं मन्ये ॥

काष्ठकूट आह । भवति, सत्यमभिहितं भवत्या । उक्तं च ।

स सुहृद् व्यसने यः स्यात् स पुत्रो यस्तु भक्तिमान् ।
स भृत्यो यो विधेयज्ञः[1] सा भार्या यत्र निर्वृतिः ॥

तत् पश्य मे बुद्धिप्रभावम् । परं ममापि सुहृद्भूता वीणारवा नाम मक्षिकास्ति । तत् तामाहूयागच्छामि येन स दुरात्मा दुष्टगजो हन्यते । अथासौ सह चटकया मक्षिकामासाद्य प्रोवाच । भद्रे, ममेष्टेयं[2] चटका केनचिद् दुष्टगजेन पराभूताण्डस्फोटनेन[3] । तत् तस्य वधोपायमनुतिष्ठतो[4] मे साहाय्यं कर्तुमर्हसि । मक्षिकाप्याह । भद्र, किमुच्यतेऽत्र विषये ।

उक्तं च । पुनःप्रत्युपकाराय मित्राणां क्रियते प्रियम् ।
यत् पुनर्मित्रमित्रस्य कार्यं मित्रैर्न किं कृतम् ॥

सत्यमेतत् । परं ममापि भेको मेघनादो नाम मित्रं तिष्ठति । तमप्याहूय यथोचितं कुर्मः । उक्तं च ।

हितैः साधुसमाचारैः[5] शास्त्रज्ञैर्मतिशालिभिः ।
कथंचिन्न विकल्पन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥

अथ ते त्रयोऽपि गत्वा मेघनादस्याग्रे पूर्वं वृत्तान्तं निवेद्य[6] तस्थुः । अथ स प्रोवाच । कियन्मात्रो[7] गजो वराको महाजनस्य कुपितस्य । तन्मदीयो मन्त्रः कर्तव्यः । मक्षिके, त्वं गत्वा मध्याह्न-

---

१ **विधेयज्ञः**—विधेयं (कर्तव्य) जानाति इति । उप० तत्पु०. २ मम इष्टा (आवडती, मैत्रीण) इयम् । ३ पराभूता (दुखविली गेली) । अण्डानां स्फोटनेन (फोडण्यानें) । ४ **अनुतिष्ठतः**—अनु + स्था (१ प.) या धातूचें वर्त० धातु० विशे०, पुं० षष्ठीचें एक व०. ५ साधुसमाचारैः—साधुः समाचारः येषां तैः । 'चांगल्या वर्तणुकीच्या (मित्रांनीं)'. ६ निवेद्य (= कथयित्वा)—नि + विद् (२ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें ल्यबन्त. ७ **कियन्मात्रः**—कियती मात्रा यस्य सः । बहु०. 'महाजन' [illegible] हत्तीची काय किंमत ?

समये तस्य मदोत्कटस्य[1] गजस्य कर्णे वीणारवसदृशं[2] शब्दं कुरु येन श्रवणसुखलालसो निमीलितनयनो[3] भवति। ततश्च काष्ठकूटचञ्च्वा स्फोटितनयनो[4]ऽन्धीभूतस्तृषार्तो मम गर्ततटाश्रितस्य[5] सपरिकरस्य[6] शब्दं श्रुत्वा जलाशयं मत्वाभ्येति। ततो गर्तमासाद्य पतिष्यति पञ्चत्वं[7] यास्यति चेति। एवं समवायः कर्तव्यो यथा वैरसाधनं[8] भवति। अथ तथानुष्ठिते स मत्तगजो मक्षिकागेयश्रवणसुखान्निमीलितनयनः[9] पश्चात् काष्ठकूटहृतचक्षुर्मध्याह्नसमये भ्राम्यन् मण्डूकशब्दानुसारी गच्छन् महतीं गर्तामासाद्य पतितो मृतश्च। अतोऽहं ब्रवीमि।

चटकाकाष्ठकूटेन मक्षिकादर्दुरैस्तथा।
महाजनविरोधेन कुञ्जरः प्रलयं गतः॥

—पञ्चतन्त्रम् १·१५

१०. अरक्षितं तिष्ठति दैवरक्षितम्।

कदाचिद् वामदेवशिष्यः सोमदेवशर्मा नाम कंचिदेकं बालकं राज्ञः पुरो निक्षिप्याभाषत। देव, रामतीर्थे स्नात्वा प्रत्यागच्छता[10] मया काननावनौ[11] वनितया कयापि धार्यमाणमेनमुज्ज्वलाकारं[12] कुमारं विलोक्य सादरम्[13]अभाणि[14]। स्थविरे, का त्वम्। एतस्मिन्नटवीमध्ये

---

१ मदोत्कटस्य—मदेन उत्कटस्य। 'मदोन्मत्त'. २ वीणायाः रवस्य (आवाजाच्या) सदृशम्। ३ निमीलिते (मिटलेले) नयने यस्य सः। बहु०. ४ स्फोटिते (फोडलेले) नयने यस्य सः। बहु०. ५ गर्तस्य (बिळाच्या) तटम् आश्रितस्य। तत्पु०. ६ परिकरेण सह—सपरिकरः तस्य। 'परिवारासहं असलेला'. ७ **पञ्चत्वं यास्यति** = मरिष्यति। पांच तत्त्वांना (पृथ्वी, आप्, तेज, वायु व आकाश) जाऊन मिळेल, म्ह० मरेल. ८ वैरस्य साधनं भवति—वैर साधेल, सूड घेतला जाईल. ९ मक्षिकायाः (माशीच्या) गेयस्य (गाण्याच्या) श्रवणस्य सुखात्। १० प्रत्यागच्छता—(परत येणाऱ्या) प्रति+आ+गम् (१ प.) या धातूचें वर्त० धातु० विशे० पुं. तृ. चें एक व०. ११ काननस्य (अरण्यस्य) अवनौ (भूमौ)। १२ **धार्यमाणम्**—धृ (१० उ.) या धातूचें कर्मणि वर्त० धातु० विशे० पुं. द्वि. चें एक व०. 'घेतलेला'. १३ आदरेण सह यथा स्यात् तथा। अव्य०. 'आदरपूर्वक'. १४ **अभाणि**—भण् (१ प.) या धातूचें तृतीय भूत० चें कर्मणि तृ. पु. चें एक व०. 'म्हणाला किंवा बोलला गेलों.'

बालकमुद्वहन्ती[1] किमर्थमायासेन भ्रमसीति । वृद्धयाप्यभाषि[2] । मुनिवर, कालयवननाम्नि द्वीपे कालगुप्तो नाम धनाढ्यो वैश्यवरः कश्चिदस्ति । तन्नन्दिनीं नयनानन्दकारिणीं[3] सुवृत्तां नामैतस्माद् द्वीपादागतो मगधनाथमन्त्रिसंभवो[4] रत्नोद्भवो नाम रमणीयगुणालयो[5] भ्रान्तभूवलयो[6] मनोहारी व्यवहार्युपयम्य सुवस्तुसंपदा[7] श्वशुरेण संमानितो[8]ऽभूत्[9] । कालक्रमेण नताङ्गी[10] गर्भिणी जाता । ततः सोदरविलोकनकुतूहलेन रत्नोद्भवः कथंचिच्छ्वशुरमनुनीय चपललोचनयानया सह प्रवहणमारुह्य पुष्पपुरमभिप्रतस्थे । कल्लोलमालिकाभिहतः पोतः समुद्राम्भस्यमज्जत्[11] । गर्भभरालसां[12] ललनां धात्रीभावेन[13] कल्पिताहं कराभ्यामुद्वहन्ती फलकमेकमधिरुह्य दैवगत्या तीरभूमिमगमम्[14] । सुहृज्जनपरिवृतो रत्नोद्भवस्तत्र निमग्नो वा केनोपायेन तीरमगमद् वा न जानामि । क्लेशस्य परां काष्ठामधिगता सुवृत्तास्मिन्नटवीमध्येऽद्य सुतमसूत । प्रसववेदनया विचेतना सा प्रच्छायशीतले[15] तरुतले निवसति । विजने वने स्थातुमशक्यतया जनपदगामिनं मार्गमन्वेष्टुमुद्युक्तया मया विवशायास्तस्याः

---

१ **उद्वहन्ती**—उद्+वह् (१ प.) या धातूचें वर्त० धातु० विशे० स्त्री. प्र. चें एक व०. २ अभाषि—भाष् (१ आ.) या धातूचें कर्मणि तृतीय भूत० चें तृ. पु. चें एक व०. ३ नयनयोः आनन्दं करोति इति ताम् । 'डोळ्यांना आनंद देणारी.' ४ मगधानां नाथस्य मन्त्रिणः संभवः (जन्म) यस्य सः । बहु०. ५ रमणीयानां गुणानाम् आलयः (=वसतिस्थानम्) । ष० तत्पु०. ६ भ्रान्तं (फिरला आहे) भुवः (=जगतः) वलयं (=चक्रं) येन सः । बहु०, ज्यानें सर्व पृथ्वीवर पर्यटन केलें आहे असा. ७ शोभनानां वस्तूनां संपदा (=समृद्धया) । —पुष्कळशा चांगल्या वस्तूंनीं (म्ह० वस्तू देऊन). ८ **संमानितः** (=पूजितः, सत्कृतः)—सम्+मन् (४ आ०) या धातूच्या प्रयोजकाचें कर्मणि भूत० धातु० विशे० पुं. प्र. चें एक व०. ९ **अभूत्**—भू (१ प.) या धातूचें तृतीय भूत० चें तृ. पु. चें एक व०. १० नतानि (अवनम्राणि) अङ्गानि यस्याः तया । बहु०.—जिचें शरीर वांकलें आहे अशी. ११ **अमज्जत्**—मस्ज् (६ प.—मज्जति) या धातूचें प्रथम भूत० चें तृ. पु. चें एक व०. 'बुडाली'. १२ गर्भस्य भरेण (=भारेण) अलसाम् (=जडाम्) । १३ धात्रीभावेन=उपमातृत्वेन 'दाई म्हणून (मानलेली)'. १४ अगमम् (=अगच्छम्)—गम् या धातूचें तृतीय भूत० चें प्र. पु. चें एक व०. १५ (प्रकृष्टा छाया यस्य तत्) प्रच्छायं शीतलं च तरुतलम् ।

समीपे बालकं निक्षिप्य गन्तुमनुचितमिति कुमारोऽप्यानायीति[1] । तस्मि-न्नेव क्षणे वन्यो वारणः कश्चिददृश्यत । तं विलोक्य भीता सा बालकं निपात्य[2] प्राद्रवत् । अहं समीपलतागुल्मके प्रविश्य परीक्षमाणोऽतिष्ठम् । निपतितं बालकं पल्लवकवलमिवाददति[3] गजपतौ कण्ठीरवो भीमरवो[4] महाग्रहेण[5] न्यपतत् । भयाकुलेन दन्तावलेन झटिति वियति समुत्पात्य-मानो[6] बालको न्यपतत् । चिरायुष्मत्तया[7] स चोन्नततरुशाखासमासीनेन वानरेण केनचित् पक्वफलबुद्ध्या[8] परिगृह्य फलेतरतया[9] विततस्कन्धमूले[10] निक्षिप्तोऽभूत् । सोऽपि मर्कटः क्वचिदगात्[11] । बालकेन सत्त्वसंपन्नतया[12] सकलक्लेशसहेनाभावि[13] । केसरिणा करिणं निहत्य[14] कुत्रचिदगामि[15] । लतागृहान्निर्गतोऽहमपि तेजःपुञ्जं बालकं शनैरवनीरुहादवतार्य[16] वना-न्तरे वनितामन्विष्य विलोक्यैनमानीय गुरवे निवेद्य[17] तन्निदेशेन भवन्नि-कटमानीतवानस्मीति ।

—दशकुमारचरितम्

---

१ **आनायि**—आ+नी (१ प.) या धातूचें तृतीय भूत० चें कर्मणि तृ. पु. चें एक व०. 'आणिला गेला'. २ **निपात्य**—नि+पत् (१ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें ल्यबन्त, 'टाकून देऊन.' ३ **आददति**—आ+दा (३ प.) या धातूचें वर्त० धातु० विशेषण पुं. स. चें एक व०, 'घेत असतांना'. ४ भीमः (भयंकर) रवः (आवाज)यस्य सः । बहु०. ५ महता ग्रहेण (=आवेशेन) । ६ **समुत्पात्यमानः**—सम्+उद्+पत् (१ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें वर्त० कर्मणि धातु० विशे० पुं. प्र. चें एक व०. 'फेंकला जाणारा'. ७ चिरायुष्मत्तया—दीर्घायुष्य असल्यामुळें. ८ पक्वस्य फलस्य बुद्ध्या = पक्वं फलं किमपि एतद् इति भ्रान्त्या । ९ फलेतरतया = फलात् इतरत् (दुसरें, निराळें) इति दृष्ट्वा । १० वितते (विस्तृत) स्कन्धस्य (झाडाचा बुंधा) मूले । ११ **अगात्**—इ (२ प.) या धातूचें तृतीय भूत० चें तृ. पु. चें एक व०. १२ सत्त्वसंपन्नतया = सामर्थ्ययुक्त असल्यामुळें. १३ **अभावि**—भू (१ प.) धातूचें तृतीय भूत० चें कर्मणि तृ. पु. चें एक व०. बालकेन °सहेन अभावि = बालकः °सहः अभूत् । १४ **निहत्य**—नि+हन् (२ प.) या धातूचें ल्यबन्त अव्यय. १५ **अगामि**—गम् (१ प.) या धातूचें तृतीय भूत० चें कर्मणि तृ. पु. चें एक व०. केसरिणा अगामि = केसरी अगमत् । १६ **अवतार्य**—अव+तॄ. (१ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें ल्यबन्त अव्यय. १७ **निवेद्य**—नि+विद (२ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें ल्यबन्त अव्यय.

११. अपत्यहीनां [1]देवीमुद्दिश्य[2] राज्ञ उपदेशः

देवि, किमत्र क्रियतां दैवायत्ते[3] वस्तुनि। अलं रुदितेन। न वयमनुग्राह्याः प्रायो देवतानाम्। आत्मजपरिष्वङ्गामृतास्वादसुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम्। अन्यस्मिञ्जन्मनि न कृतमवदातं कर्म। जन्मान्तरविहितं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि। न हि शक्यं दैवमन्यथा[4] कर्तुमभियुक्तेनापि। यावत्[5] तु मानुष्यके शक्यमुपपादयितुं[6] तावत् सर्वमुपपाद्यताम्। अधिकां कुरु देवि गुरुषु भक्तिम्। द्विगुणामुपपादय देवतासु पूजाम्। ऋषिजनपरिचर्यासु दर्शितादरा[7] भव। परं हि दैवतमृषयो यत्नेनाराधिता यथासमीहितफलानामतिदुर्लभानामपि दातारो भवन्ति। श्रूयते हि पुरा चण्डकौशिकप्रसादान्मगधेषु बृहद्रथो नाम राजा जनार्दनस्य जेतारमतुलबलपराक्रमं जरासन्धं नाम तनयं लेभे। दशरथश्च राजा परिणतवया[8] अपि विभाण्डकमहामुनिसुतस्यर्ष्यश्रृङ्गस्य प्रसादान्नारायणभुजानिवाप्रतिहतानुदधीनिवाक्षोभ्यानवाप चतुरः[9] पुत्रान्। अन्ये च राजर्षयस्तपोधनानाराध्य पुत्रदर्शनामृतस्वादसुखभाजो बभूवुः। अमोघफला हि महामुनिजनसेवा। अहमपि खलु कदा समुपारूढगर्भभरालसाम्[10] आपाण्डुर[11]-

---

१ देवी = राणी. २ **उद्दिश्य**—उद्+दिश् (६ प.) या धातूचें ल्यबन्त अव्यय, 'उद्देशून'. ३ दैवे आयत्ते—दैवाच्या स्वाधीन असलेल्या (गोष्टींत). **आयत्त**—आ+यत् (१ आ.) या धातूचें कर्मणि भूत० धातु० विशे०. ४ अन्यथा कृ (८ उ.)—बदलणें, उलट करणें. ५ **यावत्** = जें (सर्व), जितकें. ६ **उपपादयितुम्** (= कर्तुम्)—उप+पद् (४ आ.) या धातूच्या प्रयोजकाचें तुमन्त अव्यय. ७ दर्शितः आदरः यया। बहु०. **दर्शित**—दृश् (१ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें कर्म० भूत० धातु० विशे०. ८ परिणतं (उतार) वयः यस्य सः बहु०. ९ चतुरः—चतुर् (चार) या शब्दाचें द्वि. चें बहु०. १० समुपारूढस्य गर्भस्य भरेण अलसाम्।—पूर्ण वाढ झालेल्या गर्भाच्या भारानें जड झालेली. **समुपारूढ**—सम्+उप+आ+रुह् (१ प.) या धातूचें कर्म० भूत० धातु० विशेषण. ११ आ (ईषत्—थोडेंसें) पाण्डुरं (फिकट) मुखं यस्याः ताम्। बहु०

मुखीमासन्नचन्द्रोदयामिव पौर्णमासीनिशां देवीं द्रक्ष्यामि। कदा मे तनयजन्ममहोत्सवानन्दनिर्भरो हरिष्यति पूर्णपात्रं परिजनः। कदा हारिद्रवसनधारिणी[1] सुतसनाथोत्सङ्गा[2] द्यौरिवोदितरविमण्डला सबालातपा[3] मामानन्दयिष्यति देवी। कदा सर्वौषधिपिञ्जरजटिलकेशो[4] गोरोचनाचित्रितकण्ठसूत्रग्रन्थिरुत्तानशयो[5][6] दशनशून्यस्मिताननः पुत्रको जनयिष्यति मे हृदयाह्लादम्। कदा गोरोचनाकपिलद्युतिरन्तःपुरिकाकरतलपरंपरासंचार्यमाणमूर्तिरशेषजनाभिनन्दितो[7] मङ्गलप्रदीप इव मे शोकान्धकारमुन्मूलयिष्यति चक्षुषोः। कदा च क्षितितलरेणुधूसरो मण्डयिष्यति मम हृदयेन दृष्टया च सह परिभ्रमन् भवनाङ्गनम्। कदा केसरिकिशोरक इव संजातजानुचङ्क्रमणारम्भः[8] संचरिष्यतीतस्ततः स्फटिकमणिमयभित्त्यन्तरितान्[9] भवनमृगशावकानाजिघृक्षुः[10]। कदान्तःपुरिकानूपुरनिनादसंगतान्[11] गृहकलहंसकाननुसरन् कक्षान्तरप्रधावितः कनकमेखलाघण्टिकारवानुसारिणीमायासयिष्यति[12] धात्रीम्। कदा

---

१ हारिद्रं (हरिद्रया रक्तम्—हळदीनें रंगविलेलें) वसनं (वस्त्र) धारयति इति उप० त. २ सुतेन सनाथः (युक्त) उत्सङ्गः (मांडी) यस्याः सा। बहु०. ३ बालेन (नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याच्या कोवळ्या) आतपेन (उन्हानें) सह। बहु०. ४ सर्वौषधिभिः (सर्वौषधि नांवाच्या वनस्पति लावून) पिञ्जराः (पिंगट) जटिलाः (जटायुक्त) केशाः यस्य सः। बहु०. ५ गोरोचनया चित्रितः (रंगविलेली) कण्ठसूत्रस्य ग्रन्थिः यस्य सः। बहु०. ६ उत्तानः शेते इति—उताणा निजणारा. ७ अन्तःपुरिकाणां (अन्तःपुरांतील स्त्रियांच्या) करतलानां परंपरया संचार्यमाणा मूर्तिः यस्य सः। बहु०. **संचार्यमाण** (घेतली जाणारी)—सं+चर् (१ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें कर्मणि वर्त० धातु० विशेषण. ८ संजातः जानुभ्यां चङ्क्रमणस्य आरम्भः यस्य सः। बहु०. **चङ्क्रमणम्**—क्रम् (१,४ प.) या धातूचें पौनःपुन्यार्थक नाम, 'वारंवार फिरणें'. ९ स्फटिकमणिमयाभिः भित्तिभिः अन्तरितान्।—स्फटिकांच्या भिंतींमुळें दूर असलेले (भिंतींच्या पलीकडच्या बाजूला असलेले). १० **आजिघृक्षुः**—आग्रहीतुम् इच्छुः। आ+ग्रह् (९ उ.) या धातूपासून इच्छार्थक विशे०. ११ **संगतान्**—एकत्र आलेले. १२ **आयासयिष्यति** (त्रास देईल)—आ+यस् (४ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें द्वितीय भविष्य० चें तृ. पु. चें एक व०.

मातुश्चरणरागोपयुक्तशेषेण[1] पिण्डालक्तकरसेन[2] कञ्चुकिनां विडम्बयिष्यति[3] मुखानि। कदा कुतूहललोललोचनो मणिकुट्टिमेष्वधोदत्तदृष्टिरनुसरिष्यति स्खलद्गतिरात्मनः[4] प्रतिबिम्बानि। कदा नरेन्द्रसहस्रप्रसारितभुजयुगलाभिनन्द्यमानागमनो भूषणमणिमयूखलेखाकुलीक्रियमाणलोलदृष्टिरास्थानस्थितस्य[5] मम पुरः पर्यटिष्यति सभान्तरेषु। इत्येतानि चान्यानि मनोरथशतानि चिन्तयतोऽन्तःसंतप्यमानस्य यान्ति रजन्यः। मामपि दहत्येवायमहर्निशमनल इवानपत्यतासमुद्भवः शोकः। शून्यमिव मे प्रतिभाति जगत्। अफलमिवाखिलं पश्यामि जीवितं राज्यं च। अप्रतिविधेये तु विधातरि[6] किं करोमि। तन्मुच्यतां देवि शोकानुबन्धः। आधीयतां धैर्ये धर्मे च धीः। धर्मपरायणानां हि सदा समीपसंचारिण्यः कल्याणसंपदो[7] भवन्ति। एवमभिधाय सलिलमादाय स्वयं करतलेनाभिनवपल्लवेनेव[8] विकचकमलतुल्यमाननमस्याः साश्रुलेखं[9] ममार्ज।

—कादम्बरी १

.१२. हनूमता सीताया अङ्गुलीप्रदानम्

सीताया वचनं श्रुत्वा हनुमान् हरिपुङ्गवः[10]।
दुःखाद् दुःखाभिभूतायाः सान्त्वमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥
अहं रामस्य संदेशाद् देवि दूतस्तवागतः।
वैदेहि कुशली रामः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ २ ॥

---

१ चरणयोः रागे उपयुक्तात् शेषेण।—पाय रंगविण्याकरितां उपयोगांत आणून शिल्लक राहिलेल्या. २ पिण्डालक्तकस्य (गोळा केलेली लाख, अळिता) रसेन। ३ **विडम्बयिष्यति**—वि+डम्ब् (१० उ.) या धातूचें द्वितीय भविष्य० चें तृ. पु. चें एक व०. 'वेडीवांकडीं करील.' ४ स्खलन्ती (अडखळणारी) गतिः (चाल) यस्य सः। बहु०. ५ भूषणमणीनां (अलंकारांतील रत्नें) मयूखानां (किरण) लेखाभिः (रांग) आकुलीक्रियमाणा (त्रास होणारी, चमकणारी) अतः एव लोला (चंचल) दृष्टिः यस्य सः। बहु०. ६ अप्रतिविधेये तु विधातरि—(सति सप्तमी) दैवाला कोणताहि उपाय नसल्यामुळें. **प्रतिविधेय**—प्रति+वि+धा (३ उ.) या धातूचें कर्मणि विध्यर्थी धातु० विशे० 'उपाय करण्याजोगा'. ७ कल्याणाः संपदः = उत्तम संपत्ति. ८ अभिनवेन (ताजा, टवटवीत) पल्लवेन (पालवी, कोंवळीं पानें) इव। ९ अश्रूणां लेखया सह। बहु०.

१० हरिषु पुङ्गवः—वानरश्रेष्ठ.

लक्ष्मणश्च महातेजा[1] भर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः।
कृतवाञ्शोकसंतप्तः शिरसा तेऽभिवादनम् ॥ ३ ॥
सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः।
प्रतिसंहृष्टसर्वाङ्गी[2] हनूमन्तमथाब्रवीत् ॥ ४ ॥
कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति माम्।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ५ ॥
तस्यास्तद् वचनं श्रुत्वा हनुमान् मारुतात्मजः।
सीतायाः शोकतप्तायाः समीपमुपचक्रमे ॥ ६ ॥
यथा यथा समीपं स हनुमानुपसर्पति।
तथा तथा रावणं सा तं सीता परिशङ्कते ॥ ७ ॥
अहो धिग्धिक्कृतमिदं कथितं हि यदस्य मे।
रूपान्तरमुपागम्य[3] स एवायं हि रावणः ॥ ८ ॥
तामशोकस्य शाखां तु मुक्त्वा शोकेन कर्शिता।
तस्यामेवानवद्याङ्गी[4] धरण्यां समुपाविशत् ॥ ९ ॥
अवन्दत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम्।
सा चास्माद् भयसंत्रस्ता भूयो नैनमुदैक्षत ॥ १० ॥
तं दृष्ट्वा वन्दमानं च सीता शशिनिभानना[5]।
अब्रवीद् दीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा ॥ ११ ॥
मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम्।
उत्पादयसि मे भूयः संतापं तन्न शोभनम् ॥ १२ ॥
अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशङ्कितम्।
मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात् ॥ १३ ॥

---

१ **महातेजाः**—महत् तेजः यस्य सः। बहु०. २ प्रतिसंहृष्टानि (आनंदित झालीं आहेत) सर्वाणि अङ्गानि यस्याः सा। बहु०. ३ अन्यत् रूपम् = रूपान्तरम्। ४ अनवद्यानि (निर्दोष) अङ्गानि यस्याः सा। बहु०. ५ शशिना (चन्द्रेण) निभं (सदृशं) आननं (मुखम्) यस्याः सा। बहु०

यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते ।
पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ प्रिया रामकथा हि मे ॥ १४ ॥

गुणान् रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर ।
चित्तं हरसि मे सौम्य नदीकूलं यथा रयः ॥ १५ ॥

नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम् ।
न शक्योऽभ्युदयः प्राप्तुं प्राप्तश्चाभ्युदयो मम ॥ १६ ॥

किं नु स्याच्चित्तमोहो[1]ऽयं भवेद् वाततितिस्त्वियम् ।
उन्मादजो[2] विकारो वा स्यादियं मृगतृष्णिका ॥ १७ ॥

इत्येवं बहुधा सीता संप्रधार्य[3] बलाबलम्[4] ।
रक्षसां कामरूपत्वा[5]न्मेने तं राक्षसाधिपम् ॥ १८ ॥

एतां बुद्धिं[6] तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा[7] ।
न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा ॥ १९ ॥

सीताया निश्चितं बुद्ध्वा हनुमान् मारुतात्मजः ।
श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां समहर्षयत् ॥ २० ॥

दिष्ट्या[8] जीवसि वैदेहि राक्षसीवशमागता ।
न चिरा[10]द् द्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणं च महारथम् ॥ २१ ॥

अहं सुग्रीवसचिवो हनुमान् नाम वानरः ।
प्रविष्टो नगरीं लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ २२ ॥

नाहमस्मि तथा देवि यथा मामवगच्छसि ।
विशङ्का त्यज्यतामेषा श्रद्धत्स्व वदतो मम ॥ २३ ॥

---

१ चित्तस्य मोहः—मनाचा भ्रम. २ उन्मादात् जायते इति—उत्कट मनोविकारामुळें झालेला. ३ **संप्रधार्य**—सं+प्र+धृ (१० उ.) या धातूचें ल्यबन्त अव्यय, 'विचार करून'. ४ बलं च अबलं च—योग्यायोग्यता, न्यूनाधिकभाव. ५ कामरूपत्वात्—इच्छिलेलें (वाटेल तें) रूप धारण करण्याच्या सामर्थ्यामुळें. ६ बुद्धिं कृत्वा—विचार करून, मनाशीं ठरवून. ७ तनुः (लहान) मध्यमः (कंबर) यस्याः सा । बहु०. ८ [illegible] दैवयोगानें. १० न चिरात् = लवकरच.

वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः ।
रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥ २४ ॥
प्रत्ययार्थं[1] तवानीतं तेन दत्तं महात्मना ।
समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला[2] ह्यसि ॥ २५ ॥
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषितम्[3] ।
भर्तारमिव संप्राप्तं जानकी मुदिताभवत् ॥ २६ ॥
चारु तद् वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम्[4] ।
बभूव हर्षोदग्रं[5] च राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ २७ ॥
ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुः संदेशहर्षिता ।
परितुष्टा प्रियं[6] कृत्वा प्रशशंस महाकपिम् ॥ २८ ॥
विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम ।
येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रधर्षितम् ॥ २९ ॥
प्रेषयिष्यति दुर्धर्षो रामो न ह्यपरीक्षितम् ।
पराक्रममविज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः ॥ ३० ॥
कच्चिन्न[7] व्यथते रामः कच्चिन्न परितप्यते ।
कच्चिन्न विगतस्नेहो[8] विवासान्मयि राघवः ॥ ३१ ॥
सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनूचितः ।
दुःखमुत्तरमासाद्य कच्चिद् रामो न सीदति ॥ ३२ ॥
सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भीमविक्रमः[9] ।
शिरस्यञ्जलिमाधाय[10] वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

---

१ प्रत्ययार्थम् = प्रत्ययाय । 'खात्रीकरितां'. २ क्षीणं दुःखस्य फलं यस्याः सा । बहु०. **क्षीण**—क्षि (१ प.) या धातूचें कर्म० भूत० धातु० विशेषण. ३ करस्य विभूषितम् (= भूषणम्) । ४ ताम्रे (लाल) शुक्ले (स्वच्छ) आयते (लांब) ईक्षणे (डोळे) यस्य तत् । बहु०. ५ हर्षेण उदग्रम् (उल्हसित) । ६ प्रियं कृत्वा—प्रिय गोष्ट करून. ७ कच्चित् न—नाहीं ना ? नाहीं अशी अपेक्षा आहे. ८ विगतः स्नेहः (प्रेम) यस्य सः । बहु०. ९ भीमः (भयंकर, प्रचंड) विक्रमः (पराक्रम, सामर्थ्य) यस्य सः । बहु०. १० शिरसि अञ्जलिम् आधाय—डोक्यावर हात जोडून, नमस्कार करून.

न त्वामिहस्थां[1] जानीते रामः कमललोचनः ।
तेन त्वां नानयत्याशु शचीमिव पुरन्दरः ॥ ३४ ॥

श्रुत्वैव स वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः ।
चमूं प्रकर्षन् महतीं हर्यृक्षगणसंयुताम्[2] ॥ ३५ ॥

तत्र यद्यन्तरा मृत्युर्यदि देवा महासुराः ।
स्थास्यन्ति पथि रामस्य स तानपि वधिष्यति ॥ ३६ ॥

तवादर्शनजेनार्ये[3] शोकेन परिपूरितः ।
न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ ३७ ॥

सा रामसंकीर्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका ।
शरन्मुखे[4] साम्बुदशेषचन्द्रा[5] निशेव वैदेहसुता बभूव ॥ ३८ ॥

—रामायणम्

१३. दुष्यन्तस्याश्रमपदप्रवेशः

(नेपथ्ये) भो भो राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

सूतः—(आकर्ण्यावलोक्य च) आयुष्मन्, अस्य खलु ते बाणपथवर्तिनः कृष्णसारस्यान्तरे तपस्विन उपस्थिताः ।

राजा—(ससंभ्रमम्) तेन[6] हि प्रगृह्यन्तां वाजिनः ।

सूतः—तथा । (रथं स्थापयति[7] ।)

(ततः प्रविशत्यात्मना तृतीयो[8] वैखानसः ।)

---

१ इह तिष्ठति इति—या ठिकाणीं असलेली. २ हरीणां (वानर) ऋक्षाणां (ऋक्ष वानर) च गणेन (समूहेन) संयुताम् (युक्ताम्) । तृ. तत्पु०. ३ अदर्शनजेन—अदर्शनात् जायते इति तेन । ४ शरदः (शरदृतूच्या) मुखे (आरंभीं) । ५ अम्बु ददाति इति अम्बुदः (मेघः) । अम्बुदानां शेषेण सह । बहु०. साम्बुदशेषः चन्द्रः यस्यां सा । बहु०. ६ तेन हि—तर मग, तसें असेल तर. ७ **स्थापयति**—स्था (१ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें वर्त० त. पु. चें एक व०. ८ आत्मना तृतीयः—स्वतः धरून तिसरा.

वैखानसः—(हस्तमुद्यम्य) राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

न खलु न खलु बाणः संनिपात्यो[1]ऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे पुष्पराशाविवाग्निः ।
क्व[2] बत हरिणकानां जीवितं चातिलोलं
क्व च निशित[3]निपाता वज्र[4]साराः शरास्ते ॥
तत् साधु[5]कृतसंधानं प्रतिसंहर सायकम् ।
आर्त[6]त्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि ॥

राजा—एष प्रतिसंहृतः । (यथोक्तं करोति ।)

वैखानसः—सदृशमेतत् पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः ।
जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव ।
पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥

इतरौ—(बाहू उद्यम्य) सर्वथा चक्रवर्तिनं पुत्रमाप्नुहि ।

राजा—(सप्रणामम्) प्रतिगृहीतम् ।

वैखानसः—राजन्, समिदा[7]हरणाय प्रस्थिता वयम् । एष खलु कण्वस्य कुलपतेरनु[8]मालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्य[9]कार्यातिपातः प्रविश्य प्रतिगृह्यतामातिथेयः सत्कारः । अपि च

---

१ **संनिपात्यः**—सं+नि+पत् (१ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें कर्मणि विध्यर्थी धातु० विशे० पुं. प्र. चें एक व०. २ **क्व**...**क्व**...कोठें,...कोठें ? दोहोंमध्यें फारच (विरोधात्मक) अंतर आहे. ३ निशिताः (तीक्ष्ण) निपाताः (पडणें, आघात) येषां ते । बहु०. **निशित**—नि+शो (४ प.—श्यति) या धातूचें कर्म० भूत० धातु० विशे०. ४ वज्रस्य सारः इव सारः (बल, सामर्थ्य) येषां ते । बहु०. ५ साधु (चांगल्या प्रकारें) कृतं संधानं (नेम धरणें, नेम) यस्य तम् । बहु०. ६ आर्तानां (= पीडितानां) त्राणाय (= रक्षणाय) । ७ समिधाम् आहरणाय—समिधा गोळा करून आणण्याकरितां. ८ अनुमालिनीतीरम् = मालिनीनदीतीरे । ९ न चेत् अन्यस्य कार्यस्य अतिपातः—दुसऱ्या कार्यात अडथळा येत नसेल तर.

रम्यास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः[1] क्रियाः समवलोक्य ।
ज्ञास्यसि कियद् भुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्कः[2] इति ॥

राजा—अपि संनिहितोऽत्र कुलपतिः ।

वैखानसः—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्काराय नियुज्य दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः ।

राजा—भवतु । तामेव द्रक्ष्यामि । सा खलु विदितभक्तिं[3] मां महर्षेः कथयिष्यति ।

वैखानसः—साधयामस्तावत् । (सशिष्यो निष्क्रान्तः)

राजा—सूत, चोदयाश्वान् । पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मानं पुनीमहे ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (भूयो रथवेगं निरूपयति ।)

राजा—(समन्तादवलोक्य) सूत, अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाभोगस्तपोवनस्येति[4] ।

सूतः—कथमिव ।

राजा—किं न पश्यति भवान् । इह हि

कुल्याम्भोभिः[5] पवनचपलैः शाखिनो धौतमूला[6]
भिन्नो रागः किसलयरुचामाज्यधूमोद्गमेन[7][8] ।
एते चार्वागुपवनभुवि[9] च्छिन्नदर्भाङ्कुरायां
नष्टाशङ्का हरिणशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति ॥

सूतः—सर्वमुपपन्नम् ।

---

१ प्रतिहताः (नाहींशी झालीं आहेत) विघ्नाः यासां ताः । बहु०. २ मौर्व्याः (=गुणस्य, दोरीचा) किणः (घट्टा, वण) सः अङ्कः (=भूषणम्) यस्य सः । बहु०. ३ विदिता (=ज्ञाता) भक्तिः (=तापससेवा) यस्य तम् । बहु०. ४ यथा अयम् आभोगः (आसपासचा भाग) तपोवनस्य इति । ५ कुल्या = 'अल्पा कृत्रिमा सरित्' कालवा, पाट. कुल्यायाः अम्भोभिः (=जलैः) । ६ धातानि मूलानि येषां ते । बहु०. **धौत** (धावित)—धाव् (१ उ. धुणें, स्वच्छ करणें) या धातूचें कर्म० भूत० धातु० विशे०. ७ किसलयानां रुचां (=तेजसाम्, कान्तीनाम्) रागः—सुंदर पालवीचा लाल रंग. ८ आज्यस्य (पातळ तूप) धूमस्य उद्गमेन = उद्गतेन (वर [illegible]) आज्यधूमेन । ९ अर्वाक् (अ.) जवळ, समोर.

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा) तपोवननिवासिनामुपरोधो मा भूत्। एतावत्येव रथं स्थापय यावदवतरामि ।

सूतः—धृताः प्रग्रहाः । अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा—(अवतीर्य) सूत, विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम । इदं तावद् गृह्यताम् । (सूतस्याभरणानि धनुश्चोपनीय) सूत, यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्याहमुपावर्ते तावदार्द्रपृष्ठाः क्रियन्तां वाजिनः ।

सूतः—तथा । (निष्क्रान्तः)

राजा—(परिक्रम्यावलोक्य च) इदमाश्रमद्वारम् । यावत् प्रविशामि । (प्रविश्य, निमित्तं सूचयन्)

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥

(नेपथ्ये, इत इतः सख्यौ)

राजा—(कर्णं दत्त्वा) अये, दक्षिणेन वृक्षवाटिकामालाप इव श्रूयते । यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अये, एतास्तपस्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्बालपादपेभ्यः पयो दातुमित एवाभिवर्तन्ते । (निपुणं निरूप्य) अहो, मधुरमासां दर्शनम् ।

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।
दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥

---

१ उपरोधः (=पीडा) मा अभूत्—त्रास होतां कामा नये. २ एतावति एव = एतत्परिमाणे एव वर्त्मनि गते ।—येथेंच. ३ विनीतेन (नम्र, सभ्य) वेषेण । ४ आर्द्राणि (=सजलानि) पृष्ठानि येषां ते। बहु०. ५ **इत इतः**—इकडे, हा रस्ता. ६ **वृक्षवाटिकां दक्षिणेन**—झाडांच्या बागेच्या उजव्या बाजूला. ७ स्वस्य (=आत्मनः) प्रमाणस्य (=आकृतेः) अनुरूपैः (=योग्यैः) । ८ **सेचनघटैः**—सेचनार्थैः घटैः । मध्यमपदलोपी समास, 'पाणी घालण्याच्या कळश्यांनीं'. ९ शुद्धान्ते (=अन्तःपुरे) दुर्लभम् (=दुष्प्रापम्) वपुः (=शरीरम्) । **शुद्धान्तः**—शुद्धः अन्तः (=मध्यभागः) यस्य सः । १० **दूरीकृताः**—दूर या शब्दापासून झालेल्या दूरीकृ या च्वि-धातूचें कर्मणि भूत० धातु० विशेषण, स्त्री. प्र. चें. बहु० व०.

यावदिमां छायामाश्रित्य प्रतिपालयामि । (विलोकयन् स्थितः ।)

—अभिज्ञानशाकुन्तलम् १

१४ चन्द्रापीडाय शुकनासोपदेशः

तात चन्द्रापीड, विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं च निसर्गत एवाभानु[1]भेद्यम[2]प्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवन[3]प्रभवमित्यतो विस्तरेणाभिधीयसे । गर्भे[4]श्वरत्वमभि[5]नवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुष[6]शक्तित्वं चेति मह[7]तीयं खल्वनर्थ[8]परम्परा । सर्वा[9]विनयानामेकैकमप्येषामायतनं किमु[10]त समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुज्झितधवलतापि सरागैव[11] भवति यूनां[12] दृष्टिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका । तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वा[13]द्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दि[14]ङ्मोह इवोन्मार्ग[15]प्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सु[16]खमुपदेशगुणाः । अयमेव चाना[17]स्वादितविषयरसस्य ते काल

---

१ न भानुना (सूर्येण) भेद्यम् । २ न प्रदीपानां प्रभया अपनेयम् ।—दिव्यांच्या प्रकाशानें न घालविलें जाणारें (तम, अंधकार). ३ यौवनात् प्रभवः (जन्म, उत्पत्ति) यस्य तत् । बहु०. ४ गर्भेश्वरत्वम्—जन्मतःच श्रीमंती. ५ अभिनवयौवनत्वम् = ऐन तारुण्य. ६ अमानुषशक्तित्वम्—अमानुष किंवा प्रचंड सामर्थ्य. ७ महती + इयम् । ८ अनर्थानां परम्परा—संकटांची मालिका. ९ सर्वेषाम् अविनयानाम् (गैरशिस्त कृत्यें, दोष) । एकैकम् अपि एषाम् आयतनम् (= स्थानम्) । १० **किमुत**—किती जास्त ? काय सांगायला पाहिजे ? ११ सरागा (= रागेण सह)—लाल; प्रेमपूर्ण. १२ **यूनाम्**—युवन् (तरुण) या शब्दाचें ष. चें बहु० व०. १३ **आस्वाद्यमानानि**—आ+स्वाद् (१ आ.) या धातूच्या प्रयोजकाचें कर्मणि वर्त० धातु० विशे० नपुं० प्र. चें बहु व०, 'अनुभविलीं जात असतां'. १४ दिशां मोहः (चूक)—कोणत्या दिशेला जावें हें न कळणें. १५ उन्मार्गस्य प्रवर्तकः—वाईट किंवा चुकीच्या मार्गाला नेणारा. १६ सुखम् = सुखेन । 'सहजच, सहजपणा'. १७ न आस्वादितः विषयाणां रसः येन तस्य । बहु०

उपदेशस्य । गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षमजलं स्नानम् । नोद्वेगकरः प्रजागरः । विशेषेण तु राज्ञां विरला हि तेषा-मुपदेष्टारः । अलीकाभि[1]मानोन्मादकारीणि धनानि । [2]राज्यविषविकार-तन्द्राप्रदा राज्यलक्ष्मीः ।

आलोकयतु [3]तावल्लक्ष्मीमेव भवान् प्रथमम् । इयमनार्या लब्धापि दुःखेन परिपाल्यते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न वैदग्ध्यं गणयति । न त्यागमाद्रियते । न विशे[4]षज्ञतां वि[5]चारयति । न क्वचिन्निर्भरमाबध्ना-ति पद[6]म् । यथा यथेयं दीप्यते तथा तथा कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति । न हि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुप-गूढो यो वा न विप्रलब्धः । एवंविधयापि चानया दुराचारया कथ-मपि दैववशेन परिगृहीता विक्लवा भवन्ति राजानः सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति । तेषां दाक्षिण्यं प्रक्षाल्यते, हृदयं मलि[9]नीभवति, सत्य-वादितापह्रियते, गुणाश्चो[10]त्सार्यन्ते । केचित् संपद्भिः प्रलो[11]भ्यमाना रा[12]गावेशेन बाध्यमाना विह्व[13]लतामुपयान्ति । आसन्नमृत्यव इव बन्धुजन-मपि नाभिजानन्ति । अदूरदर्शिनः पापेनेवा[14]ध्मातमूर्तयो भवन्ति ।

---

१ अलीकेन (खोट्या) अभिमानेन उन्मादं (वेडेपणा, भ्रम) कुर्वन्ति इति । २ राज्यस्य एव विषस्य विकारं तन्द्रां (गुंगी) प्रददाति इति । उप० त. ३ तावत्—खरेंच; आतां. ४ विशेषज्ञता—गुण व अवगुण यांमधील फरक जाणण्याची पात्रता. ५ **विचारयति**—वि+चर् (१ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें वर्त० तृ. पु. चें एक व०. ६ **पदम् आबन्ध्** (९ प.) पाऊल ठेवणें. लक्ष्मी कोठेंहि आपलें पाऊल अचल ठेवीत नाहीं. ७ अपरिचितया अनया—अनोळखी अशा हिच्याकडून. ८ दुष्टः आचारः (वागणूक) यस्याः तया । बहु०. ९ **मलिनीभवति**—मलिन या शब्दापासून झालेल्या मलिनीभू (१ प.) या च्वि धातूचें वर्त० तृ. पु. चें एक व०. अमलिनं मलिनं संपद्यमानं भवति इति । १० **उत्सार्यन्ते**—उद्+सृ (१ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें वर्त० कर्मणि तृ. पु. चें बहु व०, 'दूर सारले जातात'. ११ **प्रलोभ्यमानाः**—प्र+लुभ् (४ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें वर्त० कर्मणि धातु० विशे० पुं प्र. चें बहु०. आकर्षिले जाणारे, ओढले जाणारे. १२ रागस्य (प्रेमाच्या) आवेशेन । १३ विह्वलताम् उपयान्ति—विह्वल होतात, गोंधळले जातात. १४ आध्माताः (फुगलेलें) मूर्तयः (शरीर) येषां ते । बहु०

तदवस्थाश्च[1] व्यसनशत[2]शरव्यतामुपगताः पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति । अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरै[3]र्दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भि[4]रन्तः स्वयमपि हसद्भिः प्रतारणकुशलैर्धूर्तैः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति । दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे[5] स्थापयन्ति । स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यो नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान् नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरून् । जरावैक्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम् । आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय । कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तं पार्श्वे कुर्वन्ति, तं बहु मन्यन्ते, तमाप्ततामापादयन्ति[6], योऽहर्निशमुपरचिताञ्जलिरधिदैवतमिव विगतान्यकर्तव्यः स्तौति यो वा माहात्म्यमुद्भावयति[7] ।

तदेवंप्राये राज्यतन्त्रे[8]ऽस्मिन् महामोहकारिणि च यौवने कुमार तथा प्रयतेथा यथा नोपहास्यसे जनैर्नोपालभ्यसे सुहृद्भिर्नापह्रियसे सुखेन । कामं[9] भवान् प्रकृत्यैव धीरः पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कार[10]स्तरलहृदय[11]मप्रतिबुद्ध[12]मेव मादयन्ति धनानि । तथापि भवद्गुणसंतोषो

---

१ सा अवस्था येषां ते ! ती (फुगलेली, ताठर) अवस्था (वृत्ति) ज्यांची आहे असे. २ व्यसनानां (व्यसन, संकट) शतस्य शरव्यताम् (लक्ष्य) उपगताः (झालेले, बनलेले). ३ स्वार्थस्य निष्पादने परैः—स्वार्थ संपादन करण्यामध्यें गढून गेलेले. ४ गुणानां पक्षम् अध्यारोपयद्भिः—गुणाच्या बाजूला चिकटविणारे, गुण आहेत असें दाखविणारे. **अध्यारोपयत्**—अधि+आ+रुह् (१ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें वर्त० धातु० विशे०. ५ उपकाराणां पक्षे—उपकारांच्या बाजूला, उपकार म्हणून. ६ आप्तताम् आपादयन्ति—आप्तपणाच्या स्थितीला नेतात, त्याला आप्त किंवा विश्वसनीय मनुष्य म्हणून मानतात. आपादयन्ति—धातु आ+पद् (४ आ.) प्रयो०. ७ **उद्भावयति**—उद्+भू (१ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें वर्त० तृ. पु. चें एक व०, 'जाहीर करितो'. ८ एवंप्राये राज्यतन्त्रे—बहुंशी अशाच प्रकारची राज्यपद्धति असतांना. ९ **कामम्**—ही गोष्ट कबूल कीं. १० (पित्रा) समारोपितः (पेरलें आहे, दिलें आहे) संस्कारः (संस्कृति, शिक्षण) यस्मिन् सः । ११ तरलं (चंचल) हृदयं यस्य सः । १२ [illegible]—अविकसित, [illegible]

मामेवं मुखरीकृतवान्[1] । इदमेव च पुनःपुनरभिधीयसे । विद्वांसमपि धीरमप्यभिजातमपीयं दुर्विनीता खलीकरोति[2] लक्ष्मीरिति । सर्वथा पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान् यौवराज्याभिषेकमनेकमङ्गलम् । कुलक्रमागता-मुद्वह पूर्वपुरुषैरूढां[3] धुरम् । अवनमय द्विषतां शिरांसि । उन्नमय बन्धुवर्गम् । अयं च ते कालः प्रतापमारोपयितुम्[4] । आरूढप्रतापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो[5] भवति । इत्येतावदभिधायोपशशाम[6] ।

—कादम्बरी

१५. सामान्यश्लोकाः

अनन्तपारं[7] किल शब्दशास्त्रं[8] स्वल्पं तथायुर्बहवश्च विघ्नाः ।
सारं ततो ग्राह्यमपास्य[9] फल्गु हंसैर्यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात् ॥ १ ॥

न हि तद् विद्यते किंचिद् यदर्थेन न सिध्यति ।
यत्नेन मतिमांस्तस्मादर्थमेकं प्रसाधयेत् ॥ २ ॥

कृता भिक्षा रेकैर्वितरति नृपो नोचितमहो
कृषिः क्लिष्टा[10]वृष्ट्या प्रचुरगहनः[11] सेवनविधिः ।

---

१ **मुखरीकृतवान्**—मुखर (बोलका, वाचाळ) या शब्दापासून झालेल्या मुखरीकृ या च्वि धातूचें कर्तरि भूत० धातु० विशे०, पुं. प्र. चें एक व०. 'बोलका केलें, बोलायला लावलें.'. २ **खलीकरोति**—खल (दुष्ट, नीच) पासून खलीकृ—च्वि धातु, 'दुष्ट बनवितें' ३ **ऊढाम्**—वह् (१ उ.) या धातूचें कर्म० भूत० धातु० विशेषण, स्त्री. द्वितीयेंचें एक व०. ४ **आरोपयितुम्**—आ+रुह् (१ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें तुमन्त अव्यय, 'सामर्थ्य दाखविण्याचा'. ५ सिद्धः (पाळली गेली आहे; खरा ठरला आहे) आदेशः (आज्ञा; शब्द, भाकित) यस्य सः । बहु०. ६ इति एतावत् अभिधाय (बोलून) उपशशाम (थांबला). ७ **अनन्तपारम्**—न स्तः अन्तपारौ (अन्तः पारः च) यस्य तत् । बहु०. पारः, पारम् (पु. न.)—पैलतीर, मर्यादा. ८ **शब्दशास्त्रम्**—व्याकरणशास्त्र. ९ **अपास्य**—अप+अस् (४ प.) या धातूचें ल्यबन्त अव्यय, 'टाकून देऊन, सोडून देऊन'. १० **क्लिष्टा** (क्लिश् ९ प. बिघडणें)। अवृष्ट्या—अवर्षणानें, पाऊस न पडल्यानें. ११ **प्रचुरगहनः** (फार कठीण)—प्रचुरं यथा तथा गहनः ।

कुसीदाद् दारिद्र्यं परकरगतग्रन्थिशमनाद्[1]
न मन्ये वाणिज्यात् किमपि परमं वेतनमिह ॥ ३ ॥

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान् नरः ।
एतदेव हि पाण्डित्यं यत् स्वल्पाद् भूरिरक्षणम् ॥ ४ ॥

अरक्षितं तिष्ठति[2] दैवरक्षितं सुरक्षितं दैवहतं[3] विनश्यति ।
जीवत्यनाथोऽपि वने विसर्जितः कृतप्रयत्नोऽपि[4] गृहे विनश्यति ॥ ५ ॥

सुहृदामुपकारकारणाद् द्विषतां चाप्यपकारकारणात् ।
नृपसंश्रय इष्यते बुधैर्जठरं को न बिभर्ति केवलम् ॥ ६ ॥

यस्मिञ्जीवति जीवन्ति बहवः सोऽत्र जीवति ।
वयांसि[5] किं न कुर्वन्ति चञ्च्वा स्वोदरपूरणम् ॥ ७ ॥

यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यैर्
विज्ञानशौर्यविभवार्यगुणैः[6] समेतम्[7] ।
तन्नाम जीवितमिह प्रवदन्ति तज्ज्ञाः
काकोऽपि जीवति चिराय[8] बलिं च भुङ्क्ते ॥ ८ ॥

निरतिशयं गरिमाणं तेन जनन्याः स्मरन्ति विद्वांसः ।
यत्[9] कमपि वहति गर्भं महतामपि यो गुरुर्भवति ॥ ९ ॥

अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनस्तिरस्क्रियां लभते ।
निवसन्नन्तर्दारुणि[10] लङ्घ्यो[11] वह्निर्न तु ज्वलितः ॥ १० ॥

---

१ परेषां करे (=हस्ते) गतस्य ग्रन्थेः (द्रव्यस्य) शमनात् (=नाशात्) । तत्पु०. २ तिष्ठति =जीवति । ३ दैवेन हतम् । ४ कृताः प्रयत्नाः यस्मै । बहु०. ५ वयांसि =विहंगाः, पक्षिणः । —वयस् (न.) या शब्दाचें प्र. चें. बहु०. ६ विज्ञानं च शौर्यं च विभवः (संपत्ति) च आर्यगुणाः (चांगले गुण, सभ्यगुण) च तैः । ७ **समेतम्**—सम्+आ+इ (२ प.) या धातूचें कर्म० भूत० धातु० विशे०, नपुं. प्र. चें एक व. ८ **चिराय**—पुष्कळ काळपर्यंत. ९ **यत्**—ज्या अर्थी, ज्या कारणास्तव. १० निवसन् अन्तर् दारुणि—लाकडाच्या आंत राहाणारा किंवा असणारा (अग्नि). ११ **लङ्घ्यः**—लङ्घ् (१ आ.) या धातूचें कर्मणि विध्यर्थी धातु० विशेषण पुं. प्र. चें एक व., [illegible]

वचस्तत्र प्रयोक्तव्यं[1] यत्रोक्तं लभते फलम् ।
स्थायीभवति[2] चात्यन्तं रागः शुक्लपटे यथा ॥ ११ ॥

सर्पान् व्याघ्रान् गजान् सिंहान् दृष्ट्वोपायैर्वशीकृतान् ।
राजेति कियती[3] मात्रा धीमतामप्रमादिनाम् ॥ १२ ॥

उदीरितोऽर्थः[4] पशुनापि गृह्यते हयाश्च नागाश्च वहन्ति चोदिताः ।
अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः परेङ्गितज्ञानफला[5] हि बुद्धयः ॥१३॥

यो न वेत्ति गुणान् यस्य न तं सेवेत पण्डितः ।
न हि तस्मात् फलं तस्य सुकृष्टादूषरादिव ॥ १४ ॥

अपि स्थाणुवदासीनः[6] शुष्यन् परिगतः क्षुधा ।
न त्वेवानात्मसंपन्नाद्[7] वृत्तिमीहेत पण्डितः ॥ १५ ॥

दन्तस्य निष्कोषणकेन नित्यं कर्णस्य कण्डूयनकेन वापि ।
तृणेन कार्यं भवतीश्वराणां किमङ्ग[8] वाग्घस्तवता[9] नरेण ॥ १६ ॥

कनकभूषणसंग्रहणोचितो[10] यदि मणिस्त्रपुणि प्रतिबध्यते ।
न स विरौति न चापि स शोभते भवति योजयितुर्वचनीयता ॥ १७ ॥

कौशेयं कृमिजं[11] सुवर्णमुपलाद् दूर्वापि गोरोमतः
पङ्कात् तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात् ।

---

१ **प्रयोक्तव्यम्**—प्र+युज् (७ आ.) या धातूचें कर्मणि विध्यर्थी धातु० विशे० नपुं. प्र. चें एक व०, 'योजावें, करावें'. २ **स्थायीभवति**—स्थायिन् (वि.) 'टिकणारा' यापासून 'स्थायीभू' हा धातु. ३ राजा इति कियती मात्रा—राजाची काय किंमत ? मात्रा (स्त्री.)—माप, गणती, महत्त्व. ४ **उदीरितः** (=उक्तः)—उद्+ईर् (२ आ.) या धातूच्या प्रयोजकाचें कर्मणि भूत० धातु० विशे०, पुं. प्र. चें एक व०. ५ परेषां इङ्गितानां (अभिप्राय, गुप्त गोष्ट) ज्ञानं फलं यासां ताः (बुद्धयः) । बहु०. ६ स्थाणुवत् (खांबासारखा स्वस्थ) आसीनः (बसलेला)। **आसीन**—आस् (२ आ.) या धातूचें वर्त० धातु० विशेषण. ७ न आत्मसंपन्नात् (=अजितेन्द्रियात्)। ८ **किमङ्ग** (अ.)—'मग किती तरी जास्त ?' किंवा 'मग किती तरी कमी ?'. ९ वाक्+हस्त+वत्—वाणी आणि हात असलेला. १० कनकस्य (सोन्याच्या) भूषणें संग्रहणाय (बसविण्याला) उचितः (योग्य) । चतु० त.

११ कृमेः (किड्यापासून) [illegible]

काष्ठादग्निरहेः फणादपि मणिर्गोपित्ततो[1] रोचना
प्राकाश्यं[2] स्वगुणोदयेन[3] गुणिनो गच्छन्ति किं जन्मना ॥ १८ ॥

दारेषु किंचित् स्वजनेषु किंचिद् गोप्यं वयस्येषु सुतेषु किंचित्।
युक्तं न वा युक्तमिदं विचिन्त्य वदेद् विपश्चिन्महतोऽनुरोधात् ॥१९॥

स्वामिनि गुणान्तरज्ञे[4] गुणवति भृत्येऽनुवर्तिनि कलत्रे ।
मित्रे चानुपचर्ये निवेद्य[5] दुःखं सुखी भवति ॥ २० ॥

दर्शितभयेऽपि[6] धातरि धैर्यध्वंसो भवेन्न धीराणाम् ।
शोषितसरसि[7] निदाघे नितरामेवोद्धतः सिन्धुः ॥ २१ ॥

भये वा यदि वा हर्षे संप्राप्ते यो विमर्षयेत् ।
कृत्यं न कुरुते वेगान्न स संतापमाप्नुयात् ॥ २२ ॥

गण्डस्थलेषु मदवारिषु[8] बद्धराग-[9]
मत्तभ्रमद्भ्रमरपादतलाहतोऽपि ।
कोपं न गच्छति नितान्तबलोऽपि नाग-
स्तुल्ये बले तु बलवान् परिकोपमेति ॥ २३ ॥

मन्त्रिणां भिन्नसंधाने[10] भिषजां सान्निपातके ।
कर्मणि व्यज्यते[11] प्रज्ञा स्वस्थे को वा न पण्डितः ॥ २४ ॥

---

१ **गोपित्ततः**—गोरोचनापासून. **तस्** हा पंचमीच्या अर्थाचा प्रत्यय आहे. २ प्राकाश्यं गच्छन्ति—प्रसिद्धि पावतात. प्राकाश्यम् = प्रकाशस्य भावः । ३ स्वेषां गुणानाम् उदयेन—स्वतःच्या गुणांच्या उदयानें (म्ह० गुणांनीं). ४ **गुणान्तरज्ञे**—गुणयोः अन्तरं जानाति इति तस्मिन् । ५ निवेद्य (= कथयित्वा)—नि + विद् (२ प.) या धातूच्या प्रयो० चें ल्यबन्त अव्यय. ६ दर्शितं भयं येन तस्मिन् । 'प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानें (धातृ) जरी धमकी दिली तरीहि'. ७ शोषितं सरः येन तस्मिन्। बहु०. ८ मदस्य वारि (मदजल) विद्यते येषां तेषु । बहु०. ९ बद्धात् (जडलेल्या) रागात् (प्रेमामुळें) मत्तैः भ्रमद्भिः भ्रमरैः पादतलैः आहतः । तृ. त. १० भिन्ने संधाने—शांततेचा भंग झाला असतांना. ११ **व्यज्यते**—वि + अञ्ज् (७ प.) [illegible]

नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां[1] याति लोके
जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन्द्रैः ।
इति महति विरोधे वर्तमाने समाने
नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥ २५ ॥

यो ह्यपकर्तुमशक्तः कुप्यति किमसौ नरोऽत्र निर्लज्जः ।
उत्पतितोऽपि हि चणकः शक्तः किं भ्राष्ट्रकं भङ्क्तुम् ॥ २६ ॥

कोऽर्थान् प्राप्य न गर्वितो विषयिणः कस्यापदोऽस्तं गताः
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः को नाम राज्ञां प्रियः ।
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः[2] कोऽर्थी गतो गौरवं
को वा दुर्जनवागुरासु पतितः क्षेमेण यातः पुमान् ॥ २७ ॥

यदृच्छयाप्युपनतं सकृत् सज्जनसंगतम्[3] ।
भवत्यजरमत्यन्तं[4] नाभ्यासक्रममीक्षते[5] ॥ २८ ॥

कालातिक्रमणं[6] वृत्तेर्यो न कुर्वीत भूपतिः ।
कदाचित् तं न मुञ्चन्ति भर्त्सिता अपि सेवकाः ॥ २९ ॥

भिन्नस्वरमुखवर्णः शङ्कितदृष्टिः समुत्पतिततेजाः[7] ।
भवति हि पापं कृत्वा स्वकर्मसंत्रासितः[8] पुरुषः ॥ ३० ॥

अत्तुं वाञ्छति शाम्भवो गणपतेराखुं क्षुधार्तः फणी
तं च क्रौञ्चरिपोः[9] शिखी गिरिसुतासिंहोऽपि[10] नागाशनम् ।

---

१ द्वेष्यतां याति—द्वेषिला जातो, द्वेषाला पात्र होतो. २ कालस्य न गोचरान्तरगतः—काळाच्या जबड्यांत पडला नाहीं. गोचरः = आटोका, टप्पा. ३ सज्जनैः संगतम् (= संगतिः)। ४ **अजरम्**—नास्ति जरा यस्य तत्। 'अक्षय्य, दृढ' ५ अभ्यासक्रमम् = आवृत्ति. ६ कालस्य अतिक्रमणम्—विलंब, उशीर. ७ समुत्पतितं तेजः यस्य सः। बहु०. 'चेहरा फिका पडलेला, निस्तेज'. ८ स्वस्य कर्मणा संत्रासितः—स्वतःच्या (वाईट) कृत्यानें भ्यालेला. ९ क्रौञ्चस्य (= क्रौञ्चपर्वतस्य) रिपोः (= शत्रोः)—कार्तिकेयस्य। १० गिरिसुता—गिरिजा, पार्वती.

इत्थं यत्र परिग्रहस्य घटना शम्भोरपि स्याद् गृहे
तत्रान्यस्य कथं न भावि[1] जगतो यस्मात् स्वरूपं हि तत् ॥३१॥

दुर्मन्त्रान्नृपतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात् सुतो लालनाद्
विप्रोऽनध्ययनात् कुलं कुतनयात् स्नेहः प्रवासाश्रयात् ।
मैत्री चाप्रणयात् समृद्धिरनयाच्छीलं खलोपासनात्
स्त्री गर्वादनवेक्षणादपि कृषिस्त्यागात् प्रमादाद् धनम् ॥ ३२ ॥

उपेक्षितः क्षीणबलोऽपि शत्रुः प्रमाददोषात् पुरुषैर्मदान्धैः ।
साध्योऽपि भूत्वा प्रथमं ततोऽसावसाध्यतां व्याधिरिव प्रयाति ॥ ३३ ॥

अनेकदोषदुष्टोऽपि[2] कायः कस्य न वल्लभः ।
कुर्वन्नपि व्यलीकानि यः प्रियः प्रिय एव सः ॥ ३४ ॥

इतः[3] स दैत्यः प्राप्तश्रीर्न[4]त एवार्हते क्षयम् ।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य[5] स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥ ३५ ॥

आदौ न वा प्रणयिनां प्रणयो विधेयो[6]
दत्तोऽथवा प्रतिदिनं परिपोषणीयः ।
उत्क्षिप्य[7] यत् क्षिपति तत् प्रकरोति लज्जां
भूमौ स्थितस्य पतनाद् भयमेव नास्ति ॥ ३६ ॥

संतप्तायसि[8] संस्थितस्य पयसो नामापि[9] न ज्ञायते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।
स्वातौ सागरशुक्तिसंपुटगतं[10] तज्जायते मौक्तिकं
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संवासतो[11] जायते ॥ ३७ ॥

---

१ कथं न भावि—कसें होणार नाहीं? २ अनेकैः दोषैः दुष्टः (अपि)। तृ. त. ३ इतः = येथून, माझ्यापासून. ४ प्राप्ता श्रीः (वैभव, भरभराट) येन। बहु०. न इतः (= मत्तः) एव अर्हते (= अर्हति) क्षयम् (= नाशम्)। ५ संवर्ध्य = वाढवून, लावून; सं+वृध् (१ आ.) या धातूच्या प्रयोजकाचें ल्यबन्त अव्यय. ६ **विधेयः** (= कार्यः)। वि+धा (३ उ.) या धातूचें कर्मणि विध्यर्थी धातु० विशे०. ७ **उत्क्षिप्य**—उद्+क्षिप् (६ उ.) या धातूचें ल्यबन्त अव्यय. ८ संतप्ते अयसि—तापलेल्या लोखंडावर. ९ नाम अपि—नांव सुद्धां, लेशहि. १० सागरस्थानां शुक्तीनां संपुटेषु गतम्—समुद्रांतील मोत्यांच्या शिंपल्यांमध्यें पडलेलें. ११ संवासतः—सहवासापासून, सगतीनें.

निमित्तमुद्दिश्य[1] हि यः प्रकुप्यति ध्रुवं हि तस्यापगमे प्रसीदति ।
अकारणद्वेषपरो हि यो भवेत् कथं नरोऽसौ परितोषमेष्यति ॥ ३८ ॥

भावस्निग्धैरुपकृतमपि[2] द्वेष्यतां[3] याति किञ्चि-
च्छाठ्यादन्यैरपकृतमपि प्रीतये[4] चोपयाति ।
दुर्ग्राह्यत्वान्नृपतिमनसां[5] नैकभावाश्रयाणां[6]
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ३९ ॥

गुणवत्तरपात्रेण[7] च्छाद्यन्ते गुणिनां गुणाः ।
रात्रौ दीपशिखाकान्तिर्न भानावुदिते सति[8] ॥ ४० ॥

यस्मिन् कुले यः पुरुषः प्रधानः स सर्वयत्नैः परिरक्षणीयः ।
तस्मिन् विनष्टे स्वकुलं विनष्टं न नाभिभङ्गे[9] ह्यरका वहन्ति ॥ ४१ ॥

नाभक्ष्यं भक्षयेत् प्राज्ञः प्राणैः[10] कण्ठगतैरपि ।
विशेषात् तदपि स्तोकं लोकद्वयविनाशकम्[11] ॥ ४२ ॥

अशुद्धप्रकृतौ[12] राज्ञि जनता नानुरज्यते ।
यथा गृध्रसमासन्नः कलहंसः समाचरेत् ॥ ४३ ॥

---

१ **उद्दिश्य**—उद्+दिश् (६ प.) या धातूचें ल्यबन्त अव्यय 'दाखवून'. २ **भावेन** (अन्तःकरणानें, अन्तःकरणापासून) **स्निग्धैः** (प्रेमळ असलेल्यांकडून)। **उपकृतम्** = उपकारः । ३ **द्वेष्यतां याति**—द्वेषाला कारण होतो. ४ **प्रीतये उपयाति**—प्रेम जोडतो, प्रिय होतो. ५ **दुर्ग्राह्यत्वात्**—ग्रहणशक्ति विपरीत असल्यामुळें. ६ **न एकभावानाम् आश्रयाणाम्**—अनेक भावनांचे आधार असलेल्या (मनांचे), विविध भावनांनीं भरलेल्या. ७ **गुणवत्तरपात्रेण**—अधिक चांगल्या गुणांचें स्थान (पात्र) असलेल्यांकडून, अधिक चांगले गुण असलेल्या लोकांकडून. ८ **भानौ उदिते सति**—सूर्य उगवला असतांना, सूर्य उगवल्यावर. ९ **नाभेः भङ्गे**—चाकाचा तुंबा (मध्यभाग) मोडला असतांना १० **प्राणैः कण्ठगतैः अपि**—प्राण कंठांत आले असतांनासुद्धां, प्राण जाण्याची वेळ आली तरीसुद्धां. ११ **लोकद्वयस्य विनाशकम्**—दोन्ही लोकांचा (इहलोक आणि परलोक) नाश करणारें. १२ **अशुद्धाः** (अप्रामाणिक, वाईट) **प्रकृतयः** (मन्त्री, प्रधान) यस्य तस्मिन् [illegible]

[1]कर्णविषेण च भग्नः किं किं न करोति बालिशो लोकः ।
क्ष[2]पणकतामपि धत्ते पिबति सुरां न[3]रकपालेन ॥ ४४ ॥

पा[4]दाहतोऽपि दृढदण्डस[5]माहतोऽपि
यं दंष्ट्रया स्पृशति तं किल हन्ति सर्पः ।
कोऽप्येष एव पिशुनोग्र[6]मनुष्यधर्मः
कर्णे परं स्पृशति हन्ति परं समूलम् ॥ ४५ ॥

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्या[7]कार्यमजानतः ।
उत्[8]पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीय[9]ते ॥ ४६ ॥

न तान् सुतीर्थैस्तपसा च लोकान्
स्[10]वर्गैषिणो दानशतैः सुवित्तैः ।
क्षणेन यान् यान्ति रणेषु धीराः
प्राणान् समुज्झन्ति हि ये सुशीलाः ॥ ४७ ॥

त्याज्यं न धैर्यं विधुरेऽपि काले
धैर्यात् कदाचिद् गतिमाप्नुयात् सः ।
यथा समुद्रेऽपि च पोतभङ्गे
सांयात्रिको वाञ्छति त[11]र्तुमेव ॥ ४८ ॥

---

१ कर्णस्य विषेण—कानाच्या विषानें, कानांत (निंदारूपी) विष ओतल्यानें. २ क्षपणकतां धत्ते—संन्यासीपण धारण करितो, संन्यासी बनतो. ३ नरस्य कपालेन—मनुष्याच्या डोक्याच्या करटींतून. ४ पादेन आहतः अपि—पायानें लाथाडलें असतांना सुद्धां. ५ दृढेन (मजबूत) दण्डेन (काठीनें) समाहतः अपि । तृ० त. ६ पिशुनः (चहाडखोर, निंदक) एव उग्रः (भयंकर) मनुष्यः । कर्म०. °मनुष्यस्य धर्मः । ष. त. ७ कार्यम् (करणें योग्य कोणतें) अकार्यं (अयोग्य कोणतें) च अजानतः (न जानाति इति तस्य) । ८ उत्क्रान्तः पन्थानम्—**उत्पथः** (वाईट मार्ग) । तं प्रतिपन्नस्य (गेलेल्या, जाणाऱ्या) । ९ **विधीयते**—वि+धा (३ उ.) या धातूचें कर्मणि वर्त० तृ. पु. चें एक व०. ‘(धर्मग्रंथांत) सांगितला आहे’. १० स्वर्गैषिणः—स्वर्गाची इच्छा करणारे. ११ तर्तुम्—**तरितुम् । तरीतुम् ।**

पुंसामसमर्थानामुपद्रवायात्मनो भवेत् कोपः।
पिठरं क्वथदतिमात्रं निजपार्श्वानेव दहतितराम् ॥ ४९ ॥

यस्यास्ति सर्वत्र गतिः स कस्मात्
स्वदेशरागेण हि याति नाशम्।
तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः
क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ ५० ॥

बहूनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः।
तृणैरावेष्ट्यते रज्जुर्यया नागोऽपि बध्यते ॥ ५१ ॥

सुहृदि निरन्तरचित्ते गुणवति भृत्येऽनुवर्तिनि कलत्रे।
स्वामिनि शक्तिसमेते निवेद्य दुःखं सुखीभवति ॥ ५२ ॥

एकस्य कर्म संवीक्ष्य करोत्यन्योऽपि गर्हितम्।
गतानुगतिको लोको न लोकः पारमार्थिकः ॥ ५३ ॥

प्रजापीडनसंतापात् समुद्भूतो हुताशनः।
राज्ञः श्रियं कुलं प्राणान् नादग्ध्वा विनिवर्तते ॥ ५४ ॥

पराङ्मुखेऽपि दैवेऽत्र कृत्यं कार्यं विपश्चिता।
आत्मदोषविनाशाय स्वचित्तस्तम्भनाय च ॥ ५५ ॥

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्
दैवं हि दैवमिति कापुरुषा वदन्ति।

---

१ **पुंसाम्** (=नराणाम्)—'पुमन्' चें षष्ठीचें बहु० व. **उपद्रवाय भवेत्**— उपद्रवाला कारणीभूत होतो. २ दहतितराम्—भृशं दहति । ३ **ब्रुवाणाः**—ब्रू (२ आ.) या धातूचें वर्त० धातु० विशे० पुं. प्र. चें बहु० व. 'बोलणारे' ४ **आवेष्ट्यते**—आ+वेष्ट् (१० प.) या धातूचें कर्मणि वर्त० तृ. पु. चें एक व. '(गवताची) तयार केली जाते'. ५ निरन्तरं (अभिन्न, एकरूप) चित्तं यस्य तस्मिन्। बहु०. ६ गतानाम् अनुगतिकः।—लोक अन्धानुकरण करणारे असतात, सत्यप्रिय नसतात. ७ कृत्यं कार्यम्—कर्तव्य करावें. ८ **उपैति**—(उप + इ २ प.)— जवळ जाते, आश्रय करिते.

दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥ ५६ ॥
घातयितुमेव नीचः परकार्यं वेत्ति न प्रसाधयितुम् ।
पातयितुमेव शक्तिर्नाखोरुद्धर्तुमन्नपिटम् ॥ ५७ ॥
दद्यात् साधुर्यदि निजपदे दुर्जनाय प्रवेशं
तन्नाशाय प्रभवति ततो वाञ्छमानः स्वयं सः ।
तस्माद् देयो विपुलमतिभिर्नावकाशोऽधमानां
जारोऽपि स्याद् गृहपतिरिति श्रूयते वाक्यतोऽत्र ॥ ५८ ॥
साम्नैव यत्र सिद्धिर्न तत्र दण्डो बुधेन विनियोज्यः ।
पित्तं यदि शर्करया शाम्यति कोऽर्थः पटोलेन ॥ ५९ ॥
प्रायेणात्र कुलान्वितं कुकुलजाः श्रीवल्लभं दुर्भगा
दातारं कृपणा ऋजूनऋजवो वित्तान्वितं निर्धनाः ।
वैरूप्योपहताश्च कान्तवपुषं धर्माश्रयं पापिनो
नानाशास्त्रविचक्षणं च पुरुषं निन्दन्ति मूर्खा जनाः ॥ ६० ॥

—पञ्चतन्त्रम् १

* * *

कस्यापि कोऽप्यतिशयोऽस्ति स तेन लोके
ख्यातिं प्रयाति न हि सर्वविदस्तु सर्वे ।
किं केतकी फलति किं पनसः सपुष्पः
किं नागवल्ल्यपि च पुष्पफलैरुपेता ॥ ६१ ॥

---

१ **घातयितुम्**—हन् (२ प.) या धातूच्या प्रयोजकाचें तुमन्त अव्यय. 'नाश करण्याकरितां'. २ आखोः अन्नपिटं पातयितुम् एव शक्तिः, तद् उद्धर्तुं न। आखुः (पु.)—उंदीर. ३ विपुला (विशाल) मतिः येषां तैः। ४ अधमानाम् अवकाशः (शिरकाव) न देयः (देऊं नये)। ५ **वाक्यतः**—लोकोक्तीवरून. ६ **विनियोज्यः**—वि+नि+युज् (७ उ.) या धातूचें कर्मणि विध्यर्थी धातु० विशे०, पुं. प्र. चें एक व०. ७ श्रियः वल्लभम् (आवडता, प्रिय)। ८ वैरूप्येण (कुरूपतेनें) उपहताः (पीडलेले)। कुरूप लोक. ९ कान्तं (रमणीय, सुंदर) वपुः (शरीर) यस्य तम्। बहु०. १० नाना (विविध) शास्त्रेषु विचक्षणम् (हुषार, निष्णात)।

वासः[1] प्रधानं खलु योग्यताया वासोविहीनं विजहाति लक्ष्मीः ।
पीताम्बरं[2] वीक्ष्य ददौ तनूजां[3] दिगम्बरं[4] वीक्ष्य विषं समुद्रः ॥६२॥

आपद्गतं[5] हससि किं द्रविणान्ध मूढ
लक्ष्मीः स्थिरा न भवतीति किमत्र चित्रम् ।
एतान् प्रपश्यसि घटाञ्जलयन्त्रचक्रे[6]
रिक्ता भवन्ति भरिता भरिताश्च रिक्ताः ॥ ६३ ॥

पीतः[7] क्रुद्धेन तातश्चरणतलहतो[8] वल्लभोऽन्येन[9] रोषा-
दाबाल्याद्[10] विप्रवर्यैः स्ववदनविवरे धार्यते वैरिणी मे ।
गेहं मे छेदयन्ति प्रतिदिवसमुमाकान्तपूजानिमित्तं[11]
तस्मात् खिन्ना सदाहं द्विजकुलनिलयं नाथ नित्यं त्यजामि ॥६४॥

प्रथमदिवसचन्द्रः सर्वलोकैकवन्द्यः
स च सकलकलाभिः पूर्णचन्द्रो न वन्द्यः ।
अतिपरिचयदोषात् कस्य नो मानहानिर्
नवनवगुणरागी[12] प्रायशः सर्वलोकः ॥ ६५ ॥

किमपेक्ष्य[13] फलं पयोधरान् ध्वनतः[14] प्रार्थयते मृगाधिपः[15] ।
प्रकृतिः खलु सा महीयसः सहते नान्यसमुन्नतिं यया ॥ ६६ ॥

पौलस्त्यः कथमन्यदारहरणे दोषं न विज्ञातवान्
रामेणापि कथं न हेमहरिणस्यासंभवो लक्षितः ।

---

१ **वासः**—वासस् (न.), कपडे, पोषाख. २ पीतम् अम्बरं (वासः) यस्य तम् (विष्णुम्) । बहु०. ३ **तनूजाम्** = आत्मजाम्, कन्याम्. ४ दिशः एव अम्बरं यस्य तम् (शिवम्) । बहु०. ५ आपदम् गतम्—संकटांत सांपडलेल्याला. ६ जलस्य यन्त्रचक्रे—पाण्याच्या रहाटावर. ७ **पीतः** (पा १ प.—पिबति)—(क्रुद्ध अगस्ति ऋषीनें) पिऊन टाकला. ८ तातः—बाप, वडील (समुद्र). ९ वल्लभः—प्रिय, पति (विष्णु). अन्येन (द्विजेन)—दुसऱ्या ब्राह्मणानें (भृगु ऋषींनीं). १० आ बाल्यात्—लहानपणापासून. ११ उमायाः कान्तस्य (शंकरस्य) पूजानिमित्तम् । १२ नवानां नवानां गुणानां रागी—नवे नवे गुण आवडणारा. १३ किं फलम् अपेक्ष्य—कोणत्या फलाची अपेक्षा करून. १४ **ध्वनतः**—ध्वन् (१ प.) या धातूचें वर्त० धातु० विशे०, पुं. द्वि० चें बहु०. 'गर्जना करणाऱ्या'. १५ मृगाणाम् अधिपः (राजा)—सिंहः ।

अक्षैश्चापि युधिष्ठिरेण रमता[1] ज्ञातो न दोषः कथं
प्रत्यासन्न[2]विपत्तिमूढमनसां प्रायो मतिः क्षीयते ॥ ६७ ॥

चातकस्य मुखचञ्चुसंपुटे नो पतन्ति यदि वारिबिन्दवः ।
सागरीकृत[3]महीतलस्य किं दोष एव जलदस्य दीयते ॥ ६८ ॥

यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य[4] तिर्यञ्चोऽपि सहायताम् ।
अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि[5] विमुञ्चति ॥ ६९ ॥

उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे
विकसति यदि पद्मं पर्वतानां शिखाग्रे[6] ।
प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वह्निर्
न चलति खलु वाक्यं सज्जनानां कदाचित् ॥ ७० ॥

स हि गगनविहारी[7] कल्मषध्वंसकारी
दशशतकरधारी[8] ज्योतिषां मध्यचारी[9] ।
विधुरपि विधियोगाद् ग्रस्यते राहुणासौ
लिखितमपि ललाटे प्रोज्झितुं कः समर्थः ॥ ७१ ॥

गुणवदगुणवद्[10] वा कुर्वता कार्यमादौ
परिणतिरवधार्या[11] यत्नतः पण्डितेन ।

---

१ रमता = **रममाणेन** । २ प्रत्यासन्नया (अगदीं जवळ आलेल्या) विपत्त्या (संकटानें) मूढं मनः येषां तेषाम् । बहु०. ३ सागरीकृतं महीतलं येन तस्य । बहु०.—ज्यानें पृथ्वीचा सागर करून टाकला, पृथ्वीवर पाणीच पाणी केलें. **सागरीकृतम्**—'सागर' पासून 'सागरीकृ' हा च्वि धातु, कर्म० भू० धातु विशे०. ४ न्यायेन प्रवृत्तस्य—न्यायानें (प्रामाणिकपणानें) कोणतीहि गोष्ट करणाराला. सहायतां यान्ति = मदत करतात. ५ **समानम् उदरं यस्य सः—सोदरः** । 'सख्खा भाऊ'. ६ शिखायाः (= शिखरस्य) अग्रे । ष. त. ७ गगने (= आकाशे) विहरति (चरति) इति । ८ दशशतं (= सहस्रं) करान् धारयति इति । —सहस्ररश्मि, चंद्र. ९ मध्ये चरति इति । (तार्‍यांच्या) मध्यें फिरणारा. १० गुणवत्—चांगलें; अगुणवत्—वाईट. ११ **अवधार्या**—अव + धृ (१० उ.) या धातूचें विध्यर्थी कर्मणि धातु० विशे०, स्त्री. प्र. चें एक व०. (परिणाम) लक्षांत ध्यावा, (परिणामाचा) विचार करावा.

अतिरभस[1]कृतानां कर्मणामा[2]विपत्तेर्
भवति हृदय[3]दाही शल्य[4]तुल्यो विपाकः ॥ ७२ ॥

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जला[5]भमुभयत्र मज्जतः[6] ।
राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चा[7]पचीयते ॥७३॥

दोषाकरो[8]ऽपि कुटिलोऽपि कलङ्कितोऽपि
मित्रा[9]वसानसमये विहितो[10]दयोऽपि ।
चन्द्रस्तथापि हरवल्लभता[11]मुपैति
नैवाश्रितेषु महतां गुणदोष[12]शङ्का ॥ ७४ ॥

धवलयति[13] समग्रं चन्द्रमा जीवलोकं[14]
किमिति निजकलङ्कं[15] नात्म[16]संस्थं प्रमार्ष्टि[17] ।
भवति विदितमेतत् प्रायशः सज्जनानां
परहित[18]निरतानामादरो नात्मकार्ये[19] ॥ ७५ ॥

---

१ अतिरभसेन (अत्यंत अविचारानें) कृतानाम्। तृ. त. २ आ विपत्तेः—नाश होईपर्यंत, आमरण. ३ हृदयं दहति इति। उप. त. ४ शल्येन (बाण, कांटा) तुल्यः (सारखा)। तृ. त. ५ कज्जलस्य (काजळ) आभा (रंग, सादृश्य) इव आभा यस्य तत्। बहु०. (यमुनेचें पाणी) काजळासारखें काळें. ६ **मज्जतः**—मस्ज् (६ प.—मज्जति) या धातूचें वर्त० धातु० विशे०, पुं. ष. चें. एक व०. 'बुडी मारणाऱ्या, आंघोळ करणाऱ्या (तुझी)'. ७ न अपचीयते—कमी होत नाहीं. चीयते = वाढते. ८ **दोषाकरः**—दोषाणाम् आकरः (खाण, समुच्चय)। दोषां (= निशां) करोति इति।—निशाकर, 'चंद्र'. ९ मित्रस्य (सुहृदः, सूर्यस्य) अवसानस्य (नाशस्य, अस्तस्य) समये (काले)। १० विहितः (झालेला आहे) उदयः (उदय, भरभराट) यस्य सः। बहु०. ११ हरस्य वल्लभताम् उपैति—शंकराचा आवडता होतो. १२ गुणानां दोषाणां च शङ्का। १३ **धवलयति**—'धवल' या शब्दापासून झालेल्या नामधातूचें वर्त० तृ. पु. चें एक व०. स्वच्छ करतो, शुभ्र करतो. १४ जीवानां लोकम् = मृत्युलोकम्, जगत्। १५ निजस्य (आत्मनः) कलङ्कम् (डाग)। १६ आत्मनि (स्वतःच्या ठिकाणीं) संस्थम् (राहाणारा, असलेला)। १७ **प्रमार्ष्टि**—प्र+मृज् (२ प.—पुसून टाकणें) या धातूचें वर्त० तृ० पु० चें एक व०. १८ परेषां हिते निरतानाम् (गढून गेलेले, तत्पर)। १९ आत्मनः (स्वतःच्या) कार्ये आदरः न (भवति)।

संस्कृत उताऱ्यांतील विशेष शब्दकोश

अ

अऋजु (वि.)* लवाड, अप्रामाणिक

अक्षः (पु.) फांसा

अक्षोभ्य (वि.) न खवळणारा

अगम्य (वि.) दुर्गम, जवळ जाण्यास कठीण ; गहन

अङ्कः (पु.) मांडी

अङ्कित (वि.) चिह्नित, खूण असलेला

अङ्गुलीयकम् (न.) आंगठी

अचकित (वि.) न भ्यालेला

अचिरेण (अ.) लवकरच

अटवी (स्त्री.) अरण्य

अतिक्रान्त (वि.) होऊन गेलेला, निघून गेलेला, नष्ट

अतिदुरन्त (वि.) अत्यंत दुष्परिणामी

अतिपातः (पु.) निघून जाणें; उल्लंघन; नाश; घडणें

अतिमात्रम् (अ.) फार, अतिशय

अतिलोल (वि.) अतिशय कोमल, फार नाजूक

अतिशयः (पु.) आधिक्य, विपुलता

अतुल (वि.) अप्रतिम

अत्यासङ्गः (पु.) अतिशय आसक्ति, मोठा कर्तृत्वाभिमान

अत्रान्तरे (अ.) मध्यंतरीं, दरम्यान

अधिगत (वि.) मिळालेला, प्राप्त

अधिदैवतम् (न.) श्रेष्ठ देवता, रक्षण करणारा देव, ईश्वर

अधिष्ठानम् (न.) ठिकाण, आधार; वसतिस्थान

अधिष्ठानता (स्त्री.) आधारभूत असणें

अधीत (अधि+इ २ प. –कर्मणि भूत. वि.) अध्ययन केलेला, शिकलेला

अनन्तरम् (अ.) नंतर, मागाहून, लगेच

अनयः (पु.) अन्याय, दुर्वर्तन ; कपट

अनर्थः (पु.) संकट, भय

अनवसित (वि. अन्+अवसित— अव+सो. ४ प.) न संपलेला

अनवेक्षणम् (न.) देखरेख न ठेवणें, बेफिकीरपणा, दुर्लक्ष

अनागस् (वि.) निष्पाप, निरपराधी

अनाथः (पु.)पोरका,दुबळा, गरीब मनुष्य

अनार्य (वि.) आर्य नाहीं तो, शूद्र; असभ्य, हलकट

अनिष्ठुर (वि.) क्रूर नसलेला, दयाळू

अनुक्त (वि. अन्+उक्त–वच् २ प.) न बोललेला

अनुग्राह्य (वि.) कृपापात्र, आश्रय किंवा मदत करण्याला योग्य

---

* **पु.** = पुंलिङ्गी नाम; **स्त्री.** = स्त्रीलिङ्गी नाम ; **न.** = नपुंसकलिङ्गी नाम ; **वि.** = विशेषण ; **अ.** = अव्यय ; आंकडे गणाचे ; **प.** = परस्मैपद ; **आ** = आत्मनेपद ; **उ.** उभयपद

अनुचरः (पुं.) सोबती, सेवक
अनुचित (वि.) अयोग्य
अनुज्झित (वि. अन् + उज्झित) न टाकलेला, न सोडलेला
अनु+नी (१ प. अनुनयति) मन वळवणें, सांत्वन करणें
अनुपचर्य (वि.) खुशामतीची अपेक्षा न करणारा, नि:स्वार्थी
अनुबन्धः (पु.) पाठलाग ; प्रयोजन, परिणाम ; आरंभ
अनु+रञ्ज्(१,४ उ.) प्रेम करणें, आसक्त होणें ; संतुष्ट होणें
अनुरागवत् (वि.) प्रेम असलेला, प्रेमी
अनुरोधः (पु.) अनुसरणें ; मर्जी सांभाळणें ; आदर ; धोरण, रोख
अनुवर्तिन् (वि.) आज्ञाधारक, वश
अनूचित (वि.) अपरिचित
अन्तरा (अ.) मध्यें ; शिवाय
अन्तरे (अ.) आंत, मध्यें
अन्तरालम् (न.) मधली जागा, मध्यभाग ; मधला वेळ
अन्तःपुरम् (न.) } स्त्रियांची जागा ;
अन्तःपुरिका (स्त्री.) } स्त्रिया
अन्नपिटः (पु.) अन्नाचें भांडें, टोपली, अन्नाची करंडी
अन्यतस् (अ.) दुसरीकडे ; दुसऱ्या कारणास्तव ; दुसऱ्यापासून
अन्यदा (अ.) दुसऱ्या वेळीं
अन्येद्युः (अ.) दुसऱ्या दिवशीं
अन्वित (वि. अनु+इत) युक्त, सहित
अपकर्षणम् (न.) मागें टाकणें, खंडन
अपकारः (पु.) दुखापत, इजा; दोष
अपकृत् (पु.) अपकार करणारा
अपकृतम् (न.) नुकसान, इजा
अपगमः(पु.) नाहींसा होणें, अभाव, नाश
अपरीक्षित (वि.) परीक्षा न घेतलेला; अविचाराचा, मूर्खपणाचा
अप+सृ (१ प.) दूर निघून जाणें
अप+हृ(१प.) दूर नेणें, घेऊन जाणें; चोरणें
अपायः (पु.) नाश, शेवट ; संकट
अप्रणयः (पु.) प्रेमाचा अभाव
अप्रतिहत (वि.) न जिंकलेला, अजिंक्य, अप्रतिबंध, निर्विघ्न
अप्रमादिन् (वि.) काळजी घेणारा, दक्ष
अफल (वि.) निष्फळ, निरुपयोगी
अभाजनम् (न.) अयोग्य स्थान
अभिजनः (पु.) चांगल्या कुळांत जन्म, चांगलें कुळ
अभितः (अ.) सभोंवार, सर्व बाजूंना
अभि+द्रु (१ प.) कडे जाण, हल्ला करणें
अभि+पत् (१ प.) जवळ जाणें, गांठणें
अभि+प्र+स्था (१आ.) जाऊं लागणें, निघणें.
अभिप्रायः (पु.) हेतु, इच्छा
अभिप्रेत (वि. अभि+प्र+इत) प्रिय, आवडता
अभिभूत (वि.) ग्रासलेला
अभियुक्त (वि.) निष्णात, तज्ज्ञ, विद्वान, शहाणा
अभिवादनम् (न.) वंदन, नमस्कार
अभीष्ट (वि.) इच्छिलेला ; लाडका, प्रिय
अभ्युदयः (पु.) उत्सव, आरंभ
अमोघ (वि.) न चुकणारा, अचूक

अम्बु (न.) पाणी
अम्भस् (न.) पाणी
अम्मो (अ.) ओहो ! (आश्चर्यार्थी)
अरकः (पु.) चाकाची आर
अर्थः (पु.) द्रव्य, संपत्ति ; (शब्दांचा) अर्थ ; हेतु, मतलब
अर्थिन् (पु.) याचक, भिकारी
अर्दित (वि.) त्रासलेला, पीडित
अर्वाच् (अ.) अलीकडे, आंत, जवळ
अलक्षित (वि.) न पाहिलेला
अलीकम् (न.) असत्य, खोटें
अव+गम् (१ प.) जाणणें, समजणें
अवदात (वि.) निर्मळ, शुद्ध ; उज्ज्वल
अवनीरुहः (पु.) वृक्ष, झाड
अवलम्बनम् (न.) आधार, मदत
अवलिप्त (वि.) माखलेला ; दोषयुक्त ; गर्विष्ठ
अविकत्थन (वि.) बढाई न मारणारा, सालस, नम्र
अवृष्टिः (स्त्री.) अवर्षण, दुष्काळ
अशनम् (न.) खाणें, अन्न
अशोच्य (वि.) शोक करणें योग्य नाहीं असा
असदृश (वि.) अयोग्य
असाधुः (पु.) दुर्जन, दुष्ट मनुष्य
असाम्प्रत (वि.) अयोग्य
असारः (पु.) निरुपयोगी वस्तु, क्षुद्र वस्तु
असुः (पु. ब. व.) प्राण
असुखम् (न.) दुःख
अस्मदीय (वि.) आमचा
अहिः (पु.) साप ; दुष्ट मनुष्य, ठक

आ

आ+कल् (१० प.) मानणें, समजणें ; लक्षांत घेणें
आ+क्रम् (१,४ प.) वर चढणें; शिरणें, काबीज करणें ; हल्ला करणें
आक्रान्त (वि. आ+क्रम्) पीडलेला ; व्यापलेला, वसति केलेला
आखुः (पु.) उंदीर
आगन्तुकः (पु.) पाहुणा
आ+चक्ष् (२ आ.) बोलणें, सांगणें
आतिथेय (वि.) पाहुण्याला योग्य, पाहुणचारालायक
आत्मजः (पु.) मुलगा
आदर्शः (पु.) आरसा ; कित्ता ; नमुना
आ+दिश् (६ प.) आज्ञा करणें ; शिकवणें
आ+दृ (६ आ.–आद्रियते) मान देणें ; लक्ष देणें, झटणें
आदौ (अ.) प्रथम, आरंभीं
आ+धा (३ उ.) ठेवणें
आ+पत् (१ प.) (मनाला) वाटणें, दिसणें; धावून येणें; मनांत येणें; घडणें
आभरणम् (न.) भूषण, अलंकार
आभोगः (पु.) नागाची फणा ; शरीर ; घेर, विस्तार
आम्लम् (न.) आंबटपणा
आयतनम् (न.) स्थान, ठिकाण
आयासः (पु.) श्रम, कष्ट ; थकवा, दुःख
आलापः (पु.) भाषण, शब्द
आशु (अ.) लवकर
आस्थानम् (न.) सभा ; आदर
आस्पदम् (न.) जागा, आश्रयस्थान

आस्वादः (पु.)
आस्वादनम् (न.) } खाणें ; चव

इ

इङ्गितम् (न.) बाह्य खूण ; अभिप्राय, कल्पना
इतस्ततः (अ.) इकडे तिकडे
इत्थम् (अ.) अशा प्रकारें
इदानीम् (अ.) या वेळीं, आतां
इन्दीवरम् (न.) निळें कमळ

ई

ईश्वरः (पु.) श्रीमंत मनुष्य, समर्थ
ईह् (१ आ.) यत्न करणें; इच्छिणें

उ

उचित (वि.) योग्य ; संवय असलेला, सरावलेला
उच्चाटनम् (न.) दूर करणें, घालवून देणें
उच्छेदनम् (न.) समूळ नाश
उडुराज् (पु.) चंद्र
उत्तर (वि.) नंतरचा, मागाहूनचा, अधिक
उत्पतित (वि.) वर उडालेला
उद्+सृज्(६ प.) त्याग करणें, टाकणें, देणें
उदधिः (पु.) समुद्र ; तळें, डोह ; ढग
उद्देशः (पु.) स्थान, प्रदेश
उद्धत (वि.) वर उडवलेला ; गर्विष्ठ ; तीव्र, कठोर
उद्+वम् (१ प.) बाहेर टाकणें, सोडणें
उद्वेगकर (वि.) उद्विग्नता किंवा काळजी उत्पन्न करणारा
उन्नत (वि.) उंच
उपकृत् (पु.) उपकार करणारा
उप+क्रम् (१, ४ प.) जवळ जाणें ; (आ.) आरंभ करणें
उपगूढ (वि. उप+गुह्) आलिंगन दिलेला ; गुप्त, व्याप्त
उपनत (वि.) जवळ आलेला; मिळालेला
उपपन्न (वि.) योग्य ; संमत
उप+यम् (१ आ.) विवाह करणें
उप+रम् (१ उ.) थांबणें, निवृत्त होणें
उपरोधः (पु.) अडथळा ; पीडा
उपलः (पु.) दगड ; रत्न
उप+शम् (४ प.) शांत होणें
उपसर्पणम् (न.) जवळ जाणें
उप+सृप् (१ प.) जवळ जाणें
उप+स्था (१ आ.) सेवा करणें ; भेटणें
उपहत (वि.) पीडित, ग्रस्त
उपहारः (पु.) देणगी; आहुति, बळी
उपहास्यता (स्त्री.) हंसें ; थट्टा, फजीती
उप+हृ (१ उ.) आणून देणें, अर्पणें ; (बळी) देणें
उप+आ+लभ् (१ आ.) निंदणें, निंदा करणें.
उप+आ+वृत् (१आ.) परत येणें; थांबणें
उषरः (पु.) खारी नापीक जमीन
उह् (१ प.) पीडा देणें

ऊ

ऊह् (१ आ.) अटकळ करणें ; चर्चा करणें ; आशा धरणें

ऋ

ऋजु (वि.) सरळ, प्रामाणिक, साधाभोळा

क

कक्षा (स्त्री.) खोली ; दालन, चौक

कच्चित् (अ.) होय ना ? (इष्ट उत्तराची अपेक्षा करणारा प्रश्न)
कज्जलम् (न.) काजळ, सुरमा
कञ्चुकिन् (पु.) अंतःपुराचा द्वारपाळ, पहारेकरी
कटु (वि.) कडू; दुःखद; दारुण; तिखट
कण्ठीरवः (पु.) सिंह; मत्त हत्ती; पारवा
कण्डूयनक (वि.) खाजविणारें
कथंचित् (अ.) मोठ्या कष्टानें
कदाचित् (अ.) केव्हांहि ; एकदां
कनकम् (न.) सोनें
कपिल (वि.) पिंगट, पिंगट केंसांचा
कपोलः (पु.) गाल ; गण्डस्थळ
करिन् (पु.) हत्ती
कर्णाटः (पु.) कर्नाटक प्रांत
कर्षित (वि.) कृश, क्षीण
कलङ्कित (वि.) डाग असलेला, लांछन असलेला, दोषी
कलत्रम् (न.) पत्नी ; स्त्री
कल्मषम् (न.) डाग ; घाण, पाप
कल्याण (वि.) चांगला, सुंदर, शुभ ; मंगल ; सुखी
कल्लोलः (पु.) मोठी लाट
कवलः (पु.), **कवलम्** (न.) घांस
कषाय (वि.) तुरट ; सुवासिक ; तांबडा ; मधुर आवाजाचा
कान्चुकीयः (पु.) कञ्चुकी
कान्तिः (स्त्री.) सौंदर्य, शोभा ; तेज
कापुरुषः (पु.) नीच मनुष्य
कायः (पु.), **कायम्** (न.) शरीर, देह
कालुष्यम् (न.) काळेपणा, मालिन्य
काष्ठम् (न.) लाकूड; सर्पण
काष्ठा (स्त्री.) दिशा; मर्यादा; अतिरेक
किणाङ्क (पु.) जखमेची खूण, पट्टा, वण
कियत् (वि.) किती
किशोरकः (पु.) लहान मुलगा, छावा
कुञ्जरः (पु.) हत्ती (समासाच्या शेवटीं 'श्रेष्ठ')
कुटिल (वि.) वाकडा ; कपटी, दुष्ट
कुट्टिमः (पु.), **कुट्टिमम्** (न.) फरसबंदी जमीन
कुतूहलम् (न.) जिज्ञासा, उत्सुकता ; आनंद ; आश्चर्य
कुलपतिः (पु.) दहा हजार शिष्यांना अन्न देऊन शिकविणारा ऋषि
कुल्य (वि.) कुलीन, पिढीजाद
कुसीदः (पु.) सावकार, **कुसीदम्** (न.) सावकारी, व्याजीं लावलेलें द्रव्य
कूलम् (न.) किनारा, तीर
कृते (अ.) करितां; मुळें, विषयीं (षष्ठी विभक्ति किंवा समासांत)
कृषिः (पु.) शेती ; नांगरणें
कृष्णसारः (पु.) काळवीट
केतकी (स्त्री.) केवडा
केसरिन् (पु.) सिंह
कौशलम् (न.) खुशाली ; चातुर्य
कौशेयम् (न.) रेशीम ; रेशमी वस्त्र
क्रन्दनम् (न.) रडणें ; ओरडणें
क्रीडासरस् (न.) क्रीडासरोवर
क्लिष्ट (वि.) पीडलेला
क्वथत् (वि.) कढत असलेला, शिजणारा
क्षम (वि.) समर्थ, योग्य

क्षाम (वि.) कृश, क्षीण

क्षयः (पु.) नाश ; कमी होणें, ऱ्हास

क्षिप्र (वि.) वेगवान्

क्षिप्रम् (अ.) लगेच

क्षेमः, क्षेमम् (पु. न.) सुरक्षितपणा; रक्षण; कल्याण, हित

ख

खम् (न.) आकाश ; स्वर्ग ; इंद्रिय

खगः (पु.) पक्षी ; सूर्य

खट्वान्तम् (न.) खाट किंवा पलंग याचा आंतील भाग

खड्गः (पु.) तलवार

खण्डित (वि.) दुःखित; तिरस्कृत; नष्ट

खेचरः (पु.) पक्षी

ख्यातिः (स्त्री.) कीर्ति, प्रसिद्धि

ग

गणिका (स्त्री.) वेश्या

गण्डस्थलम् (न.) गाल, गण्डस्थळ

गभस्तिः (पु. स्त्री.) किरण

गरिमन् (पु.) मोठेपणा, श्रेष्ठत्व; योग्यता

गर्तः (पु.) बीळ, खळगा, खड्डा (याच अर्थी—गर्ता स्त्री., गर्तम् न.)

गर्हित (वि.) निंद्य, (न.) दुष्कृत्य

गह्न (वि.) दाट ; दुर्बोध, कठिण

गाङ्ग (वि.) गंगेचें

गाथा (स्त्री.) गाणें ; कथा, गोष्ट

गुणवत् (वि.) सद्गुणी ; फलदायी, सुखकारक

गुल्मकम् (न.) झाडी, झुडुप [गुल्मः, गुल्मम्]

गृध्रः, गृध्रम् (पु. न.) गिधाड

गेहम् (न.) घर

गोपित्तम् (न.) गाईचें पित्त (ज्याच्यापासून गोरोचन तयार होतें)

गोप्यम् (न.) गुह्य, गुप्त गोष्ट

गोमयः, °यम् (पु. न.) गाईचें शेण

गोमायुः (पु.) कोल्हा ; तरस

गोरोचना (स्त्री.) } गोरोचन
गोरोचम् (न.) }

गोरोमन् (न.) गाईचे केस

गौरवम् (न.) महत्त्व, श्रेष्ठत्व ; आदर ; अर्थगांभीर्य

घ

घण्टिका (स्त्री.) लहान घंटा, घंटा

घन (वि.) दाट ; कठिण

च

चक्रवर्तिन् (पु.) सार्वभौम राजा

चङ्क्रमणम् (न.) चालणें, हिंडणें ; नागमोडी गति

चटकः (पु.) चिमणा

चणकः (पु.) चणा

चतुष्पथः, °थम् (पु. न.) चौक, चव्हाटा

चमूः (स्त्री.) सैन्य

चषकः (पु.) मद्याचा प्याला ; (न.) मद्य ; मध

चारु (वि.) सुंदर

चित्र (वि.) आश्चर्यकारक

चुद् (१० प.) हांकणें, पाठविणें ; प्रेरणा करणें

चेटः (पु.) गुलाम, दास

चोदित (वि.) हांकलेला, पाठविलेला

चोष्यम् (न.) चोखण्याचा पदार्थ

छ

छिद् (१० प.) कापणें, खुडणें, तोडणें

ज

जठरः, °रम् (पु. न.) पोट

जानपदः (पु) समाज, लोक; राष्ट्र, देश; खेडेंपाडें

जन्तुः (पु.) प्राणी; कृमि

जाती (स्त्री.) जाई, मालती

जार (पु.) प्रियकर, जार

ज्योतिस् (न.) तेज, प्रकाश; वीज

झ

झटिति (अ.) एकदम, चटकन

त

तत् (अ.) म्हणून

ततिः (स्त्री.) रांग; समूह

तथाहि (अ.) दाखला किंवा प्रमाण म्हणून

तनुजः (पु.) मुलगा

तन्द्रा (स्त्री.) झोंपेची गुंगी; आळस

तपोधनः (पु.) तपस्वी, यति

तमालः (पु.) तमाल वृक्ष, काळा खैर

तर्ज् (१० आ.) धमकी देणें; निर्भर्त्सना करणें

तामरसः, °सम् (पु. न.) कमळ

ताम्बूलम् (न.) विडा; पोफळ

तिक्त (वि.) कडु; सुवासिक

तिरस्क्रिया (स्त्री.) तिरस्कार, अनादर; निंदा

तिर्यच् (पु. न.) मनुष्येतर प्राणी

तुल्य (वि.) सारखा, बरोबरीचा; योग्य

त्रपु (न.) कथील; शिसे

द

दंष्ट्रा (स्त्री.) दाढ, सुळा

दन्तावलः (पु.) हत्ती

दम्पती (पु. द्विवचन—जाया च पतिः च) नवराबायको

दशनः, °नम् (पु. न.) दांत; चावा घेणें

दशा (स्त्री.) स्थिति, अवस्था; दिव्याची वात; वस्त्राच्या दशा

दाक्षिण्यम् (न.) कृपा; मर्जी संभाळण; सचोटी

दाराः (पु. बहु०) पत्नी

दारकः (पु.) पुत्र, मुलगा

दारु (न.) लाकूड

दारुण (वि.) कठिण; कठोर; निर्दय; भयंकर

दाहः (पु.) अग्नि, आग; जाळणें

दिव्य (वि.) तेजस्वी; सुंदर; अलौकिक; स्वर्गीय

दिष्ट्या (अ.) सुदैवानें

दीप् (४ आ.) प्रकाशणें

दीर्घम् (अ.) दीर्घ कालपर्यंत

दुर्गः, दुर्गम् (पु. न.) अडचणीचा मार्ग; संकट; किल्ला

दुर्धर्ष (वि.) आजिंक्य, दुर्गम

दुर्मन्त्रः (पु.) वाईट सल्ला

दुर्विनीत (वि.) उद्धट; दुष्ट

दुःसाध्य (वि.) मिळण्याला कठिण, दुर्मिळ

दुहितृ (स्त्री.) मुलगी

दृढम् (अ.) अत्यंत

देहली, °लिः (स्त्री.) उंबरठा

द्युतिः (स्त्री.) तेज, प्रकाश; सौंदर्य

द्यौ (स्त्री.) स्वर्ग; आकाश

द्रुततरम् (अ.) अगदीं लवकर
द्विगुण (वि.) दुप्पट
द्विप (पु.) हत्ती
द्विषत् (पु.) शत्रु
द्वीपः, द्वीपम् (पु. न.) बेट

ध

धनाढ्य (वि.) श्रीमंत, गबर
धरणी, °णिः (स्त्री.) पृथ्वी, जमीन
धवलता (स्त्री.) शुभ्रता, स्वच्छता
धातृ (पु.) उत्पादक, कर्ता, ब्रह्मदेव
धात्री (स्त्री.) दाई
धिक्कृतम् (न.) धिक्कार, निंदा
धीरः (पु.) शहाणा मनुष्य, पंडित
धूसर (वि.) करडा ; फिकट
ध्रुवम् (अ.) खरेंच, खात्रीनें
ध्वंसः (पु.) नाश, हानि
ध्वंसकारिन् (पु.) नाश करणारा, हानिकारक

न

नखरः, °रम् (पु. न.) नख; चाकू, सुरी
नन्दिनी (स्त्री.) मुलगी
नयः (पु.) नीति, सन्मार्ग; सद्वर्तन, युक्ति
नरपतिः (पु.) राजा
नलिनी (स्त्री.) कमलिनी, कमलपूर्ण तळें
नागः (पु.) हत्ती; भुजंग, सर्प
नागवल्ली (स्त्री.) पानवेल
निकट (वि.) जवळचा, समीप
निगदित्त (वि.) कथन केलेलें, प्रेरित
नितराम् (अ.) पूर्णपणें ; अतिशय
नितान्त (वि.) अतिशय, फार
निदाघः (पु.) उन्हाळा ; उष्णता
निदेशः (पु.) आज्ञा
निधनता (स्त्री.) दारिद्र्य, गरीबी
निनादः (पु.) शब्द, ध्वनि ; गुंजारव
निपुणम् (अ.) सावधपणें, बारकाईनें, न्याहाळून
निमग्न (वि.—मस्ज्) बुडलेला ; तल्लीन, गढलेला
निमित्तम् (न.) साधन, कारण ; चिन्ह, शकुन
नि+युज् (७ आ.) नेमणें, नेमणूक करणें
निरतिशयम् (अ.) अत्यंत, अतोनात
नि+रूप् (१० प.) निरखून पाहणें ; चौकशी करणें ; नेमणें
निरूपित (वि.) दाखविलेला ; नेमलेला
निर्+गम्(१प.) निघून जाणें, बाहेर पडणें
निर्भर (वि.) अतिशय, गाढ ; पूर्ण, भरलेला
निर्भरम् (अ.) अतिशय, गाढ, दृढ
निर्यातनम् (न.) कर्ज फेडणें, परतफेड, सूड उगवणें, बदला
निर्+विश् (६ प.) उपभोगणें
निर्+वृत् (१ आ.) तडीस नेणें, (समाधि) घेणें
निर्वृतिः (स्त्री.) सुख, संतोष; शांति, स्वास्थ्य
निर्वृतिभाज् (वि.) सुखी, स्वास्थ्य प्राप्त झालेला
निर्वेदः (पु.) खेद, नाउमेद; दुःख, शोक; मानखंडना
निलयः (पु.) घरटें; घर, राहण्याचें स्थान

निवासः (पु.) राहाण्याचें ठिकाण, वसतिस्थान, गृह
नि+वृत् (१ आ.) परत येणें, निवृत्त होणें
निवृत्तिः (स्त्री.) परतणें; टाळणें; अखेर, शेवट, उच्चाटन
नि+शम् (४ प.) ऐकणें
निशा (स्त्री.) रात्र
निष्कोषणकम् (न.) (दांत) कोरणें
निस्+क्रम् (१, ४ प.) बाहेर जाणें, निघून जाणें; नाहींसा होणें
निष्क्रयः (पु.) मोल, किंमत; मोबदला
निस्तारः (पु.) बाहेर जाणें; उपाय; परतफेड
नीच (वि.) खोल; अधम, निंद्य
नूपुरः, °रम् (पु. न.) पैंजण, वाळा
नेपथ्यम् (न.) अलंकार; पोषाख; नाटकांतील वेष घेण्याची जागा
न्यासः (पु.) ठेव

प

पटोलः (पु.) पडवळ
पतङ्गः (पु.) पक्षी; सूर्य
पतत्रिन् (पु.) पक्षी
पत्रम् (न.) पान, पाकळी
पदम् (न.) पाय; स्थान, ठिकाण
पनसः (पु.) फणस
पयस् (न.) पाणी; दूध
पयोधरः (पु.) ढग; स्तन
पर (वि.) एक—दुसरा; दुसरा; मोठा
परंतप (वि.) शत्रूस जिंकणारा, योद्धा
परम (वि.) उच्च; श्रेष्ठ; मोठा
पराङ्मुख (वि.) पाठमोरा, विमुख निवृत्त; विरुद्ध
पराधीन (वि.) दुसऱ्याच्या स्वाधीन
परिकोपः (पु.) राग, क्रोध
परि+क्रम् (१,४ व.) प्रदक्षिणा घालणें; आरंभणें
परिगत (वि.) वेष्टित, व्याप्त
परिग्रहः (पु.) स्वीकारणें; आश्रय; मालमत्ता; विवाह; पत्नी; नोकर-चाकर, परिवार
परिचयः (पु.) ओळख, सख्य
परिचर्या (स्त्री.) सेवा; उपासना; आचरण
परिजनः (पु.) सेवक
परि+नम् (१ प.) परिणाम होणें; घडणें; शेवट होणें
परिणत (वि.) पूर्ण वाढलेला, वृद्ध
परिणतिः (स्त्री.) परिपाक, विकास; परिणाम
परि+तप् (१ प.) दुःख करणें
परितोषः (पु.) समाधान; संतोष, सुख
परिभवः (पु.) निंदा, अनादर, अपमान; पराभव
परि+भू (१ प.) अवज्ञा किंवा तिरस्कार करणें
परिवारः (पु.) सेवकजन, लवाजमा
परिश्रमः (पु.) फार श्रम, आयास; थकवा
परिष्वङ्गः (पु.) आलिङ्गन; आसक्ति
परिसर्पणम् (न.) प्रसार, संचार; लोटणें; उड्डाण
परि+हृ (१ प.) टाळणें, चुकवणें; त्याग करणें
पल्लवः °वम् (पु. न.) पालवी, कोवळीं पानें

पश्चिम (वि.) शेवटचें

पांसुः (पु.) धूळ

पाटल (वि.) तांबूस, गुलाबी

पाण्डित्यम् (न.) विद्वत्ता; शहाणपण, चातुर्य

पादपः (पु.) वृक्ष, झाड

पारमार्थिक (वि.) सत्य, खरें, अध्यात्मविषयक

पार्थिवः (पु.) राजा

पार्श्वः, पार्श्वम् (पु. न.) शरीराची बाजू; बाजू

पावकः (पु.) अग्नि

पिठरः, °रम् (पु. न.) भांडें, थाळी

पुरा (अ.) पूर्वी, प्राचीन काळीं; आधीं, लवकरच [भविष्यार्थी]

पुष्करः (पु.) तळें; **°रम्** (न.) निळें कमळ; हत्तीची सोंड; सोंडेचें टोंक

पूर्णपात्रम् (न.) वस्त्रालंकारांनीं पूर्ण व नोकरांकडून लुटविण्याचें पात्र

पृथक् (अ.) वेगळें, निराळें

पोतः (पु.) नौका, नांव; बालक

पौर्णमासी (स्त्री. वि.) पौर्णिमेची

पौलस्त्यः (पु.) रावण

प्रकृतिः (स्त्री.) स्वभाव, मूळ स्वभाव

प्रगल्भ (वि.) धीट; हजरजबाबी; चतुर; उद्धट, फाजील

प्र+ग्रह् (९ उ.) ताब्यांत ठेवणें, मागें खेंचणें

प्रग्रहः (पु.) धरणें, बंधन; चाबूक; लगाम

प्रच्छादनपटम् (न.) अंगावर घेण्याचें वस्त्र, उपरणें

प्रजागरः (पु.) जाग्रण; जागरूकता, दक्षता

प्रज्ञा (स्त्री.) बुद्धि, अक्कल

प्रणयः (पु.) प्रेम, स्नेह; विनंति

प्रतारणम् (न.) फसविणें, फसवणूक

प्रति+ग्रह् (९ उ.) धरणें, पकडणें, मागें घेणें; (दान) स्वीकारणें

प्रति+पाल् (१० प.) रक्षण करणें; वाट पाहाणें; मिळविणें

प्रति+वि+आ+हृ (१ उ.) उलट बोलणें, उत्तर देणें

प्रति+सं+हृ (१उ.) मागें खेंचणें, आवरणें

प्रतिहारः (पु.) द्वारपाल

प्रत्ययः (पु.) खात्री, निश्चित ज्ञान

प्रथित (वि.) प्रसिद्ध; स्पष्ट; उघड

प्रदीपः (पु.) दिवा; प्रकाशित करणारा

प्र+द्रु (१ प.) पळून जाणें

प्रधर्षित (वि.) गर्विष्ठ, मगरूर, दांडगा

प्रधान (वि.) मुख्य, श्रेष्ठ, उत्तम

प्र + भू (१ प.) उत्पन्न होणें; समर्थ होणें; तोडीचा असणें

प्रमादः (पु.) बेसावधपणा, दुर्लक्ष; चूक

प्रयोजनम् (न.) हेतु, उद्देश, कारण

प्रलयः (पु.) नाश, संहार; जगाचा अंत

प्रलापः (पु.) बडबड, आवाज; शोक

प्रवहणम् (न.) नौका, नाव; गाडी, वाहन; डोली

प्रवीण (वि.) हुषार, चतुर

प्र + सद् (६ प. प्रसीदति) प्रसन्न होणें; शांत होणें

[illegible] (१० प.) साध्य करणें, मिळवणें

प्रसुप्त (वि. प्र+स्वप्) गाढ झोंपलेला
प्रस्तावः (पु.) आरंभ, प्रस्तावना; प्रसंग, योग्य काळ
प्रस्थः, प्रस्थम् (पु. न.) पठार, शिखर; (न.) शेर (माप)
प्र+स्था (१ आ.) जाऊं लागणें, निघणें
प्रस्रवणम् (न.) पाझरणें; प्रवाह; झरा
प्राकारः (पु.) कुंपण; तट, भिंत
प्राणयात्रा (स्त्री.) चरितार्थ, उपजीविका
प्रायः, प्रायेण, प्रायशः (अ.) बहुतकरून
प्रावारकः (पु.) उत्तरीय वस्त्र, उपरणें, शेला
प्रेरित (वि.) पाठविलेला (दूत)
प्र+इष् (१० प.) पाठविणें, निरोप देणें
प्र+उज्झ् (६ प.) त्याग करणें, टाकणें

फ

फणः (पु.), फणा (स्त्री.) सर्पाची फणा
फणिन् (पु.) सर्प, नाग
फलकः, °म् (पु. न.) फळा, फळी
फल्गु (वि.) क्षुल्लक, स्वल्प; निरर्थक

ब

बलिः (पु.) आहुति; पूजा; बळी
बलिकर्मन् (न.) बळी देणें, बलिदान
बालिश (वि.) पोरकट; अज्ञ, मूर्ख
बीजम् (न.) बीं, धान्य; मूळ, कारण
बुध् (४ आ. प्रयो०) जागें करणें, उठवणें
बुभुक्षा (स्त्री.) भूक
[illegible]

भ

भद्र (संबो०) मित्रा, भल्या गृहस्था
भरित (वि.) भरलेलें, पूर्ण
भर्तृदारिका (स्त्री.) राजकन्या
भर्त्सित (वि.) निन्दित, निन्दिलेला
भवितव्यम् (न.) होणारी गोष्ट, भवितव्य
भा (२ प.) शोभणें; दिसणें, वाटणें
भाजनम् (न.) भांडें; स्थान, आधार
भिषज् (पु.) वैद्य
भूयः (अ.) पुन्हा
भूयिष्ठम् (अ.) प्रायः, बहुतेक
भूरि (वि.) पुष्कळ; मोठें
भूषणम् (न.) दागिना, अलंकार
भृशम् (अ.) अति, फार; जोरानें; वारंवार
भेकः (पु.) बेडूक
भैमी (स्त्री.) दमयन्ती
भ्राष्ट्रकः, °कम् (पु. न.) खापर, तवा

म

मक्षिका (स्त्री.) माशी
मण्डलम् (न.) वर्तुळ; समुदाय
मतिशालिन् (वि.) बुद्धिमान्, हुषार
मत्कुणः (पु.) ढेकूण; पिसू
मनस्विनी (स्त्री.) मानी स्त्री; सद्गुणी स्त्री
मनोहारिन् (वि.) मनोहर, आकर्षक
मन्दभाग (वि.) दुर्दैवी
मयूखः (पु.) किरण, तेज
महिषः (पु.) रेडा
महीपतिः, महीपालः (पु.) राजा
[illegible]

मानुष्यकम् (न.) मनुष्यत्व, मनुष्यजन्म
मान्त्रिकः (पु.) मंत्रज्ञ, जादूगार
मालिका (स्त्री.) रांग, माळ
मुक्ता (स्त्री.) मोतीं
मूषिकः (पु.) उंदीर; चोर
मृगतृष्णिका (स्त्री.) मृगजळ
मेखला (स्त्री.) कमरपटा; (पर्वताची) बाजू
मौर्वी (स्त्री.) धनुष्याची दोरी

य

यज्ञेश्वरः (पु.) अग्नि
यदृच्छया (अ.) स्वेच्छेनें, सहजगत्या, सहजासहजीं
यामः (पु.) प्रहर
यामुन (वि.) यमुनेचें
यावत् (अ.) मध्यंतरीं, तोंपावेतों, दरम्यान
युक्त (वि.) योग्य, न्याय्य
युक्तरूप (वि.) फार योग्य ; अनुरूप
यूका (स्त्री.), **यूकः** (पु.) ऊ
योजयितृ (वि.) जोडणारा ; योजना करणारा, व्यवस्था ठेवणारा

र

रक्षस् (न.) राक्षस ; पिशाच
रङ्कः (पु.) भणंग, भिकारी
रजनिकरः (पु.) चंद्र ; कापूर
रजनी, रजनिः (स्त्री.) रात्र
रज्जुः (स्त्री.) दोर, दोरी
रयः (पु.) जोर, वेग ; प्रवाह
रवः (पु.) आवाज ; गर्जना
रागः (पु.) लाली, लाल रंग; प्रेम; क्रोध
राज् ([illegible]) प्रकाशणें, शोभणें
राजद्वारम् (न.) राजवाड्याचें दार
रिक्त (वि.) रिकामा ; दरिद्री
रिपुः (पु.) शत्रु
रुधिरम् (न.) रक्त
रेकः (पु.) संशय ; नीच जातीचा मनुष्य
रेणुः (पु. स्त्री.) धूळ
रोचना (स्त्री.) गोरोचन
रोषः (पु.) राग, क्रोध

ल

ललना (स्त्री.) स्त्री
ललाटम् (न.) कपाळ
लालनम् (न.) लाड करणें, लाड
लालस (वि.) अति उत्सुक; तत्पर; मग्न
लेह्य (वि.) चाटण्याजोगें
लेह्यम् (न.) चाटण
लोल (वि.) हलणारें ; क्षणभंगुर; अत्युत्सुक
लौकिक (वि.) ऐहिक ; सामान्य ; नेहमींचा

व

वचनीयता (स्त्री.) निंदा, ठपका
वनिता (स्त्री.) स्त्री
वन्य (वि.) रानांतील, रानटी
वपुस् (न.) शरीर, आकार, रूप
वप्रः, वप्रम् (पु. न.) शेत ; टेकाड ; शिखर ; तीर ; तट ; खंदकांतून काढलेल्या मातीचा ढीग ; समूह
वयस्यः (पु.) मित्र
वरटा (स्त्री.) हंसी ; गांधील माशी
वराकः (पु.) गरीब बिचारा, दुर्दैवी [illegible], क्षुद्र प्राणी

वराहः (पु.) रानडुक्कर; सुसर; हिरा
वर्तनम् (न.) वागणूक; उदरनिर्वाह; वृत्ति, धंदा
वल्लभ (पु.) प्रिय, प्रियकर
वशगः (पु.) आज्ञेत राहणारा, सेवक
वह्निः (पु.) अग्नि
वागुरा (स्त्री.) जाळें, फांस
वाजिन् (पु.) घोडा
वाञ्छ् (१ प.) इच्छिणें
वाणिज्यम् (न.) व्यापार
वातः (पु.) वायु, वारा
वात्सल्यम् (न.) प्रेम, प्रीति
वारः (पु.) दिवस; पाळी, वेळ
वारणः (पु.) हत्ती
विकच (वि.) फुललेलें, प्रफुल्लित
विकारः (पु.) फेरफार, रूपांतर, बदल; मनोविकार
वि+कृष् (१ प.) ओढणें
वि+क्लृप् (१ आ.) संशय घेणें, संशय असणें
विक्रान्त (वि.) पराक्रमी, शूर; बलिष्ठ
विक्लव (वि.) भयभीत; गोंधळलेला; दुःखी
वि+गर्ह् (१० प.) निंदणें, निंदा करणें
विचेतन (वि.) मूर्च्छित, मृत ; मूर्ख
विजन (वि.) ओसाड
विटः (पु.) जार, वेश्येचा आश्रित; युवराजाचा विलासी मित्र
विटपः (पु.) शाखा, फांदी
वि+तॄ (१ प.) देणें
विदित (वि.) माहीत असलेला, प्रख्यात, प्रसिद्ध
विधिः (पु.) पद्धत, प्रकार ; आज्ञा; दैव, प्राक्तन ; ब्रह्मदेव
विधुः (पु.) चंद्र
विधुर (वि.) पीडित, दुःखी, रीत ; रहित
वि+नि+वृत (१ आ.) परत येणें ; निवृत्त होणें ; संपणें
विनियोगः (पु.) उपयोग ; नेमणूक, योजना
विपरीत (वि.) उलट, विरुद्ध ; खोटें
विपश्चित् (पु.) विद्वान्, शहाणा
विपाकः (पु.) परिणाम
विप्रः (पु.) ब्राह्मण
विप्रलब्ध (वि.) फसविलेला
वि+मृश् (१० उ.) क्षमा करणें ; सहन करणें
वियत् (न.) आकाश
वियोगः (पु.) ताटातूट ; अभाव
विरल (वि.) विरळ, क्वचितच मिळणारा
वि+रु (२ प.) रडणें ; ओरडणें
विलासः (पु.) खेळ, क्रीडा ; प्रेम-चेष्टा, चैन
विवरम् (न.) बीळ, छिद्र ; ढोली ; व्यंग, दूषण
विवश (वि.) अस्वतंत्र, अनाथ
विवासः (पु.) दूर राहणें, वियोग
विशिष्ट (वि.) श्रेष्ठ, उत्तम
विशीर्ण (वि. वि+शॄ) फुटलेलें ; जीर्ण, शुष्क
विशेषः (पु.) फरक ; विशेष गुण, गुणाधिक्य
विश्वकर्मन् (पु.) देवांचा शिल्पकार, विश्वकर्मा ; परमेश्वर

विषम (वि.) वाकडें ; दुर्बोध, कठीण ; जोराचा, भयंकर
विषयिन् (वि.) विषयासक्त
विष्कम्भित (वि. वि+स्कम्भ् १ आ. ५,९ प.) अडविलेला, प्रतिबंध केलेला
विसर्जित (वि.) पाठविलेला, सोडलेला
विस्रब्धम् (अ.) निःशंकपणें, खात्रीनें
विहगः (पु.) पक्षी
विहायस् (न.) आकाश
विहित (वि.) केलेला ; शास्त्रोक्त, योग्य
वेगः (पु.) त्वरा, धांदल ; आवेश
वृत्तान्तः (पु.) बातमी, हकीगत
वृत्तिः (स्त्री.) वर्तन, वागणूक ; व्यवसाय ; निर्वाह
वेतनम् (न.) पगार, मजुरी ; निर्वाहाचें साधन
वेदितव्यम् (न.) जाणण्याजोगें, ज्ञान
वेलातिक्रमः (पु.) उशीर
वैक्लव्यम् (न.) गोंधळ ; निरुत्साह, खेद
वैखानसः (पु.) वानप्रस्थ, तपस्वी
वैदग्ध्यम् (न.) चातुर्य, नैपुण्य, शहाणपणा
वैश्वानरः (पु.) अग्नि, विस्तव
व्यञ्जनम् (न.) मसाला ; खूण, चिन्ह ; कपटवेष ; ज्ञान
व्यथ् (१ आ.) दुःखी होणें, क्षुब्ध होणें
व्ययः (पु.) खर्च ; नाश
व्यलीकम् (न.) अप्रिय गोष्ट ; दुःख, पीडा ; दोष ; लबाडी, फसवणूक
व्यवहारिन् (पु.) व्यापारी, धंदेवाला
व्यसनम् (न.) संकट, विपत्ति ; दुर्दैव
व्याधिः (पु.) रोग, आजार
वि+आ+पद् (४ आ. प्रयो०—व्यापादयति) ठार मारणें

श

शंस् (१ प.) स्तुति करणें ; सांगणें, कळविणें
शपथः (पु.) शाप ; शपथ
शम् (४ प. प्रयो०—शमयति) शांत करणें ; नाश करणें, वध करणें
शमिन् (वि.) शांत, शांत मनाचा ; जितेंद्रिय
शरणम् (न.) रक्षण ; आश्रय, आश्रयस्थान ; गृह
शर्करा (स्त्री.) साखर ; वाळू ; वाळवंट
शर्मन् (न.) सुख, कल्याण
शशकः (पु.) लहान ससा
शशाङ्कः (पु.) चंद्र
शाखिन् (पु.) वृक्ष, झाड
शाठ्यम् (न.) लुच्चेगिरी, लबाडी
शाम्भव (वि.) शंकराचा
शिखा (स्त्री.) शेंडी, शेंडा ; ज्वाला ; किरण
शिखिन् (पु.) वृक्ष ; मोर ; अग्नि
शीतांशुः (पु.) चंद्र
शुक्लपटः (पु.) पांढरें कापड, शुद्ध वस्त्र
शुचि (वि.) शुद्ध, पवित्र आचरणाचा ; प्रामाणिक, निरपराधी
शोभनम् (न.) चांगलें, उत्तम गोष्ट
श्रोत्रम् (न.) कान

स

संयोगः (पु.) जोडणें, मिलाफ, संबंध
संस्थित (वि.) राहिलेलें, असलेलें ; मृत
सकाम (वि.) इच्छायुक्त, प्रेमी
सकाश (वि.) जवळचें, जवळ, समीप
सकृत् (अ.) एकवार, एकदां
संकीर्तनम् (न.) कथन ; श्रवण ; स्तुति
संकुल (वि.) गोंधळलेला ; पूर्ण, भरलेला
संग (पु.) एकत्र येणें ; संयोग, संबंध मैत्री ; आसक्ति
सचिवः (पु.) मित्र, मदतनीस ; मन्त्री
सत्त्वः, सत्त्वम् (पु. न.) प्राणी
सत्वरम् (अ.) लवकर
सद् (६ प.—सीदति) खिन्न होणें, धीर खचणें ; त्रास होणें, नाश पावणें
सद्यः (अ.) लगेच, तत्क्षणीं, लवकर
संदेशः (पु.) बातमी, निरोप, आज्ञा
संनिहित (वि.) जवळचा ; हजर, तयार
सपदि (अ.) तात्काळ, लवकर
सम (वि.) सारखा ; सपाट, सरळ
समम् (अ.) सह, एकत्र
समन्ततात् (अ.) सभोंवार, सर्वत्र, चोहोंकडे
समयः (पु.) वेळ, संधि ; ठराव, करार, अट, वचन
समवायः (पु.) समूह, समुच्चय
समस्या (स्त्री.) अपुरा राहिलेला श्लोकांचा भाग, पूर्ण करणें
सम्+आ+दिश् (६ उ.) आज्ञा करणें ; सांगणें, हवालीं करणें
सम्+आ+श्वस् (२ प.) सावध होणें, निर्धास्त राहणें
सम्+आ+सद् (६ प.—°सीदति) जवळ बसणें, जवळ जाणें ; मिळविणें ; हल्ला करणें
समासन्न (वि.) जवळ असलेला, जवळचा
समासीन (वि.) बसलेला
समीहित (वि.) इच्छित
समीहितम् (न.) इच्छा
सम्+उज्झ् (६ प.) त्याग करणें ; टाकणें
समुत्सुक (वि.) उत्सुक, उत्कण्ठित
समेत (वि.) युक्त, सहित
संपुट (पु.) पुड ; द्रोण; करंडा
संबाध (वि.) भरलेला, अडविलेला, अरुंद
संभ्रमः (पु.) त्वरा, धांदल ; धामधूम ; भीति ; उद्वेग, चिंता
सरित् (स्त्री.) नदी
सांयात्रिकः (पु.) जलमार्गानें व्यापार करणारा
साकम् (अ.) बरोबर, सह
साध् (५ प. प्रयो०—साधयति) तडीस नेणें ; मिळविणें ; जाणें, निरोप घेणें
साधुः (पु.) सज्जन मनुष्य, भला गृहस्थ
सानुक्रोशत्वम् (न.) दयाळूपणा, अनुराग, प्रेम
सांनिपातक (वि.) त्रिदोष विकारयुक्त, संनिपाताचा
सान्त्व (वि.) अनुकूल, अत्यंत मधुर

सामग्री (स्त्री.) साधनें, उपकरणें ; माल, द्रव्य
सामन् (न.) सांत्वन ; सलोखा, तह ; स्तोत्र
सांप्रतम् (अ.) हल्लीं ; योग्य तऱ्हेनें
सायकः (पु.) बाण
सारः, सारम् (पु. न.) मुख्य भाग ; तात्पर्य ; बल, सामर्थ्य
सारङ्गः (पु.) काळवीट, हरिण ; भ्रमर ; हत्ती
सारस (वि.) सरोवराचें
सारसः (पु.) सारसपक्षी, हंस
सारसम् (न.) कमळ
सित (वि.) शुभ्र, पांढरें, स्वच्छ
सिन्धुः (पु.) समुद्र ; (स्त्री.) नदी
सुकृष्ट (वि.) चांगलें नांगरलेलें
सुतीर्थ (वि.) चांगलें पवित्र
सुनिभृतम् (अ.) अत्यंत गुप्तपणें, लपून ; फार, अतिशय
सुपीत (वि.) चांगला प्यालेला ; अत्यंत पिवळें
सुरः (पु.) देव
सुहृद् (पु.) मित्र
सूचिः, सूची (स्त्री.) सुई, सळई ; अग्र, टोंक
सृक्किणी (स्त्री.) ओंठांचा कोपरा
सोदरः (पु.) सख्खा भाऊ
स्तम्भनम् (न.) प्रतिबंध ; थांबविणें ; नियमन, निग्रह
स्तोक (वि.) थोडें
स्थविर (वि.) वृद्ध ; म्हातारा
स्थिरता (स्त्री.) स्थैर्य, दम, धीर
स्नुषा (स्त्री.) सून.
स्पृहणीय (वि.) इच्छिण्याजोगें, श्लाघ्य
स्मार्त (वि.) स्मरणांतलें ; स्मृतींत सांगितलेलें
स्वल्प (वि.) फार थोडें ; अगदीं लहान, क्षुल्लक
स्वस्थ (वि.) निरोगी ; सुखी
स्वातिः (स्त्री.) स्वाति नक्षत्र
स्वैरम् (अ.) स्वेच्छेनें ; सावकाश, वेळानें

ह

हरिः (पु.) वानर ; सिंह
हारिन् (वि.—स्त्री. हारिणी) आकर्षक, चित्ताकर्षक
हुताशनः (पु.) अग्नि
ह्रीः (स्त्री.) लाज, लज्जा, विनय
ह्रीमत् (वि.) लज्जायुक्त, विनयशील

मॅट्रिकच्या विद्यार्थ्यांकरितां
संस्कृत पाठावली

★

भाग दुसरा

●

★ इंग्रजीचें संस्कृत भाषांतर कसें करावें याविषयीं महत्त्वाच्या सूचना

★ संस्कृत भाषांतराकरितां निवडक इंग्रजी उतारे ३५. गेल्या १० वर्षांतील (१९३३ ते १९४२) मॅट्रिकच्या संस्कृत प्रश्नपत्रिकांतील इंग्रजी उतारे आणि या सर्वांवर आवश्यक, महत्त्वपूर्ण, भरपूर टीपा

★ या ४५ उताऱ्यांत येणाऱ्या बहुतेक इंग्रजी शब्दांचे संस्कृत प्रतिशब्द देणारा विस्तृत शब्दकोश —इंग्रजी–संस्कृत.

इंग्रजीचें संस्कृत भाषांतर कसें करावें याविषयीं

महत्त्वाच्या सूचना

संस्कृत वाक्यांतील पदक्रम

संस्कृत वाक्यांतील पदक्रम हा इंग्रजी वाक्याप्रमाणें ठरलेला नाहीं. आपण 'Rama drinks milk' हें वाक्य घेऊं. या वाक्यांतील पदक्रम बदलून जर आपण Milk drinks Rama असें वाक्य केलें तर त्याचा भलताच अर्थ होतो. परंतु संस्कृतमध्यें तशी गोष्ट नाहीं. 'रामः दुग्धं पिबति' हें वाक्य जरी 'दुग्धं पिबति रामः', किंवा 'दुग्धं रामः पिबति', किंवा 'पिबति रामः दुग्धम्' असें लिहिलें तरी त्या वाक्याचा अर्थ मुळींच बदलत नाहीं. तथापि कित्येक वेळेला पदांचा विशिष्ट क्रम ठेवणें आवश्यक असतें. उदाहरणार्थ विशेषण हें विशेष्यापासून साधारणपणें लगतच पाहिजे.

वचन आणि विभक्ति

संस्कृतमध्यें **वचनें तीन** आहेत—एकवचन, द्विवचन व बहुवचन. परंतु इंग्रजी व इतर भाषांमध्यें वचनें दोनच आहेत. दोन वस्तु किंवा व्यक्ति यांचें संस्कृतमध्यें भाषांतर करितांना द्विवचनच घातलें पाहिजे.

संस्कृतांत एकंदर **आठ विभक्ति** आहेत. एकाच वाक्यांतील नामाचा क्रियावाचक शब्दांशीं (क्रियापदें व धातुसाधितें यांशीं) जो संबंध त्याला **कारक** म्हणतात. संस्कृतांत कारकें सहा आहेत—कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान, अपादान आणि अधिकरण. हीं कारकें प्रथमादि सर्व विभक्तींमध्यें सांपडतात. फक्त त्यांतून षष्ठी वगळली जाते. कर्ता हा मुख्यतः तृतीयेचा अर्थ असतो. त्यापासून 'एखादी क्रिया करणारा' असाच बोध होतो. प्रथमा ही फक्त उद्देशक विभक्ति म्हणून गणली जाते.

इंग्रजीचें संस्कृत भाषांतर करितांना कोणत्या शब्दयोगी अव्ययांनीं (prepositions) साधारणपणें कोणती विभक्ति दाखविली जाते हें पुढें दिलेल्या तक्त्यावरून स्पष्ट होईल.

Prepositions	उपयोग किंवा अर्थ	विभक्ति
—	उद्देश्य—कर्ता (कर्तरि प्रयोग)	प्रथमा
— (कधीं कधीं *to*)	कर्म	द्वितीया
By, On account of, With, By means of	कर्ता (कर्मणि प्रयोग), करण (साधन)	तृतीया
To, For	संप्रदान	चतुर्थी
From, Because of, Through	अपादान	पञ्चमी
of, 's	संबन्ध	षष्ठी
In, On, Upon, As to, Among, Between, Towards, About	अधिकरण	सप्तमी
—(O, Oh !)	संबोधन (उद्देशून बोलणें)	संबोधन

क्रियापदें—काळ व अर्थ

INDICATIVE MOOD (**स्वार्थ**)

(अ) **वर्तमान काळ**—

कर्तरि प्रयोग	**कर्मणि प्रयोग**
(1) Man *praises* God. नरः देवं **शंसति** ।	God *is praised* by man. देवः नरेण **शस्यते** ।
(2) This boy *is bringing* water. अयं बालः जलं **वहति** ।	Water *is being brought* by this boy. अनेन बालेन जलम् **उह्यते** ।

(आ) **भूतकाळ**—प्रथम (अनद्यतन), द्वितीय (परोक्ष), तृतीय (सामान्य)

(1) He *brought* a fruit. सः फलम् **आनयत्** (**आनियाय**, आनैषीत्)	A fruit *was brought* by him. तेन फलम् **आनीयत** (**आनिन्ये**, **आनायि**)
(2) He *was drinking* water. सः जलम् अपिबत् ।	Water *was being drunk* by him. तेन जलम् **अपीयत** ।
(3 I *have done* the work. अहं तत् कार्यम् **अकरवम्** (**कृतवान्**) ।	The work *has been done* by me. मया तत् कार्यम् **अक्रियत** (**कृतम्**) ।

(4) When he *had departed,* I returned home.
तस्मिन् अपक्रान्ते अहं गृहं प्रत्यागच्छम्। (सत्सप्तमीचा उपयोग करणें)

(5) After I *had finished* my work, I went there.
कार्यं कृत्वा अहं तत्र अगच्छम्।

टीप—गौण वाक्य व मुख्य वाक्य या दोन्ही वाक्यांत कर्ता व कर्म **एकच** असल्यास सत्सप्तमीचा उपयोग करतां येणार नाहीं. म्हणून वरील (५) व्या वाक्यांत ल्यबन्ताचा उपयोग केला आहे.

(इ) भविष्यकाळ—प्रथम (अनद्यतन), द्वितीय (सामान्य)

कर्तरि प्रयोग	**कर्मणि प्रयोग**
(1) He *will do* that work.	The work *will be done* by him.
सः तत् कार्यं **करिष्यति**।	तेन तत् कार्यं **करिष्यते**।
सः तत् कार्यं **कर्ता**।	तेन तत् कार्यं **कर्ता**।

(2) We *shall go* there.
वयं तत्र **गमिष्यामः** (**गन्तारः**) ।

(3) He *will be preparing* his lesson.
सः पाठम् अध्येष्यते।

भाषांतराकरितां आणखी पुढील वाक्यें **लक्षांत ठेवणें**—

(1) I *have been doing* the work.
अहं तत् कार्यं **चिरात्** करोमि । (कालवाचक शब्दाबरोबर वर्त० काळाचें रूप)
तत् कार्यं **कुर्वतः मम** कियानपि कालः जातः । (वर्त० धातु० विशेषणयुक्त कर्त्याची षष्ठी व कालवाचक शब्दाची प्रथमा)

(2) I *had been staying* there for a long time.
मम तत्र स्थितस्य कियान् कालः व्यतीतः।

(3) He *is going to do* (*is about to do*) the work.
सः तत् कार्यं कर्तुकामः (कर्तुमनाः) अस्ति। (तुमन्त व काम किंवा मनस् यांचा समास)

(4) When I *was about to go* to school, my father said these words to me.
पाठशालां गन्तुकामं (**गमिष्यन्तं**) मां पिता इदं वचः अवोचत्। (या अर्थी भविष्य० धातु० विशेषणाचाहि उपयोग करितात.)

टीप—द्वितीय (परोक्ष) भूतकाळाच्या प्रथम व द्वितीय पुरुषांच्या रूपांचा उपयोग करूं नये.

IMPERATIVE MOOD (**आज्ञार्थ**)

कर्तरि प्रयोग	**कर्मणि प्रयोग**
(1) Child, obey your parents. वत्स, पितरौ अनुरुध्यस्व ।	Child, may your parents be obeyed by you. वत्स, त्वया पितरौ अनुरुध्येताम् ।
(2) Learn your lesson. आत्मनः पाठं पठ ।	Let your lesson be learnt by you. आत्मनः पाठः पठ्यतां त्वया ।

टीप—आज्ञार्थाचीं द्वितीयपुरुषीं रूपें आज्ञा, विनंति किंवा उपदेश या अर्थीं योजतात.

Here is a seat, please sit down.
एतद् आसनम्, आस्यताम् ।

टीप—आज्ञार्थाच्या कर्मणि प्रयोगानें बोलणाराचा सभ्यपणा व्यक्त होतो.

Do not be atraid, my friend.
वयस्य, मा भैषीः ।

Do not go against your husband.
भर्तुः मा स्म प्रतीपं गमः ।

टीप—तृतीय (सामान्य) भूतकाळाचें रूप **मा** किंवा **मा स्म** या नकारदर्शक शब्दांबरोबर योजल्यास त्याचा आज्ञार्थाप्रमाणें अर्थ होतो व अशा वेळीं तृतीय भूतकाळाच्या रूपाचा आगम अ (किंवा आ) याचा लोप होतो.

SUBJUNCTIVE MOOD (**संशयार्थ**)

इंग्रजीमध्यें संशयार्थ हा तीन काळांत आढळतो—(१) वर्तमानकाळ, (२) भूतकाळ व (३) भूतभूतकाळ (pluperfect).

(1) The judge orders that the thief *be* sentenced.
चोरोऽयं **दण्ड्यताम् इति** न्यायाध्यक्षः आदिशति ।

I hope I *come out* successful in the examination.
परीक्षायां **विजयीभवेयम् इति** आशंसे ।

Love not sleep, *lest* you come to want.
तन्द्रासक्तः मा भव, **नो चेत्** अकिंचनः भविष्यसि ।

Beware, *lest* you *be* enticed by woman.

तथा प्रयतेथाः यथा न प्रलोभ्यसे वनिताभिः ।

If you do not answer my questions, I *shall eat* you.

न चेद् ब्रवीषि प्रश्नान्, अश्नामि त्वाम् ।

If you accompany me, I go definitely.

यदि यूयं मया सह गच्छथ (**गमिष्यथ, गच्छेत**), तर्हि अहं निश्चितं गच्छामि (**गमिष्यामि, गच्छेयम्**)। (वर्त०, भविष्य० व विध्यर्थ)

(2) If our father *were* here today, then what would happen?

यदि अत्र अद्य तातः संनिहितः **भवेत्** ततः किं **भवेत्** । (दोन्ही वाक्यांत विध्यर्थ)

(3) If the two princes *had* grown without any harm, they should have by this time attained to your age.

तौ चेद् राजपुत्रौ निरुपद्रवौ **अवर्धिष्येताम्** इयता कालेन तौ तव इमां वयोऽवस्थाम् **अस्प्रक्ष्येताम्** । (दोन्ही वाक्यांत संकेतार्थ)

टीप—संकेतार्थाचा उपयोग एकमेकांवर अवलंबून असणाऱ्या संकेतार्थक **भूत-कालार्थी** वाक्यांमध्येंच करतां येतो. परंतु त्यांत अटींचें व अर्थात् फळांचेंहि न घडणें सूचित असलें पाहिजे.

INFINITIVE MOOD (**हेतुवाचक अर्थ**)

जेव्हां एक क्रिया दुसऱ्या क्रियेसाठीं करण्यांत येते, तेव्हां ही दुसरी क्रिया संस्कृतमध्यें हेतुवाचकानें (तुमन्त अव्ययानें) व्यक्त केली जाते.

He then started *to play*:

सः तदा **क्रीडाम्** आरभत ।

To get up early in the morning is wholesome:

प्रातरेव **उत्थानम्** आरोग्यावहम् ।

She learns *to dance*:

सा **नृत्यं** शिक्षते ।

टीप—सर्वसाधारणपणें हेतुवाचक (तुमन्त अव्यय) कर्ता किंवा कर्म होऊं शकत नाहीं.

The boy heard him *speak*:

सः बालः **भाषमाणं** तं शुश्राव । (वर्त० धातु० विशे०)

I saw him *do* the deed:

अहं तत् कार्यं **कुर्वन्तं** तम् अपश्यम् ।

I wish *to go* home :
अहं गृहं **गन्तुम्** इच्छामि ।

Pārvatī desires *to obtain* Śiva for her husband :
पार्वती शिवं पतिम् **आप्तुम्** इच्छति ।

टीप—इच्छार्थक धातूबरोबर अन्य धातूंचीं हेतुवाचकें घालतां येतात. तथापि या दोन्ही धातूंचा **कर्ता** एकच असला पाहिजे.

He is not able *to do* the work :
सः तत् कार्यं **कर्तुं** न शक्नोति ।

I started *to do* the work at once :
अहं सपद्येव तत् कार्यं **कर्तुम्** आरभे ।

You know (how) *to entertain* your master :
जानासि त्वं राजानं **विनोदयितुम्** ।

Pray do not consider me *to be* a stranger :
न मां परं **संप्रतिपत्तुम् अर्हसि** ।

Be pleased not *to give way* to sorrow :
शुचः वशं **गन्तुं** न **अर्हसि** ।

टीप—वरील शेवटच्या दोन वाक्यांमध्यें **अर्ह्** या धातूचा उपयोग लक्षांत ठेवणें.

धातुसाधित विशेषणांचा उपयोग

(१) वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषणें (present participles)

While *thinking* in this way, he came to see me.
इति **विचारयन्** एव सः मां द्रष्टुम् आगतः ।

While *going* to school, he fell on the way.
पाठशालां **गच्छन्** सः मार्गे पतितः ।

Pupils, *preparing* their lessons well, pass their examination.
पाठान् सम्यक् **अधीयानाः** छात्राः परीक्षाम् उत्तरन्ति ।

टीप—जेव्हां एकाहून अधिक क्रिया **एकाच कर्त्याशीं संबद्ध** असतात व त्या सर्व **एकाच वेळीं चालू** असतात तेव्हां शेवटचे क्रियेखेरीज इतर क्रियांबद्दल या वर्त. धातु. विशेषणांचा उपयोग करितात व शेवटच्या क्रियेबद्दल क्रियापदाचें रूप योजतात.

Doing (*i.e.* having done) the work he began to play:
कार्यं कृत्वा सः क्रीडाम् आरभत । (येथें कुर्वन् हें रूप घालतां येणार नाहीं.)

(२) भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणें (past participles)

(अ) कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणें—

The boy *went* to school:
बालः पाठशालां **गतः** ।

The book *was given* to me by my friend:
तत् पुस्तकं मित्रेण मह्यं **दत्तम्** ।

(आ) कर्तरि भूत. धातु. विशेषणें—

He *said* these words to me:
सः इदं वचः माम् **उक्तवान्** ।

The girl *did* the whole work:
सा बाला तत् अखिलं कार्यं **कृतवती** ।

I *saw* many men:
अहं बहून् नरान् **दृष्टवान्** ।

The man *went down* to the bank of the Kṛishṇā to drink water:
सः नरः जलं पातुं कृष्णातीरम् **अवतीर्णः** ।

टीप—सामान्यतः अकर्मक धातु, गत्यर्थक धातु व उपसर्गामुळें सकर्मक होणारे आठ धातु—श्लिष् (४ प.), शी, स्था, आस्, वस् (१ प.), जन्, रुह् व जॄ (४ प.) —यांच्या कर्मणि भूत. धातु. विशेषणांचा उपयोग कर्तरि अर्थींच केला जातो. उदा०

Hari *embraced* Lakshmī:
लक्ष्मीम् **आश्लिष्टः** हरिः ।

He *served* the great god Śiva:
सः महादेवं शिवम् **उपासितः** ।

(३) कर्मणि विध्यर्थक धातुसाधित विशेषणें (potential passive participles)

A man *should do* the duty assigned to him.
नरेण नियतं कर्म **कर्तव्यम्** ।

The king *should be told* this by you in my behalf.
इदं वाच्यः त्वया मद्वचनात् स राजा ।

This person however *should be remembered.*
स्मर्तव्यः तु अयं जनः ।

We *must go* to a penance-grove.
अस्माभिः तपोवनं **गन्तव्यम्** ।

Children *ought to obey* their parents.
बालकैः पितरौ **अनुरोद्धव्यौ** ।

He *must be* present in the school at the time.
तदा तेन पाठशालायां संनिहितेन **भवितव्यम्** (भाव्यम्) ।

Then he *is sure to go* with his friend.
तदा तेन सहायद्वितीयेन **गन्तव्यम्** ।

I too *shall go* at ease with you.
मयापि भवता सह सुखेन **गन्तव्यम्** ।

टीप—वरील वाक्यांत **भवितव्यम्** किंवा **भाव्यम्** याचा उपयोग लक्षांत ठेवणें. कधींकधीं कर्म० विध्य० धातु० विशेषणाचा उपयोग केवळ भविष्यकाळाकरितां केला जातो. संस्कृतमध्यें **कर्तरि** विध्य० धातु० विशेषणें **नाहींत.**

(४) द्वितीय (परोक्ष) भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणें (perfect participles)

Janaka gave his daughter Sītā to Rāma *who had broken* the bow of Śiva.
जनकः शिवधनुः **बभञ्जुषे** रामाय सीतां ददौ ।

Any other blessing is superfluous in the case of you *who have already obtained* all good things.
आशास्यम् अन्यत् पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाणि **अधिजग्मुषः** ते।

The king went to receive him *who had camped* in the vicinity of the town.
सः राजा नगरोपकण्ठे **तस्थिवांसं** तं प्रत्युज्जगाम ।

(५) द्वितीय (सामान्य) भविष्यकालवाचक धातुसाधित विशेषणें (future participles)

Śukanāsa advised the king *who was about to be crowned.*

शुकनासः अभिषेक्ष्यमाणं राजानम् अनुशासितवान् ।

Wishing to tame wild beasts he went to the forest.

वन्यान् दुष्टसत्त्वान् **विनेष्यन्** सः वनं गतः ।

Even a flower can be a means of death, when Fate *intends* (or *is determined*) to strike.

प्रहरिष्यतः विधेः कुसुमम् अपि मृत्युसाधनं भवेत् ।

Before the prince was crowned, he promised to strive as far as possible to effect the good of his people.

अभिषेक्ष्यमाणः राजा यावच्छक्यं लोकहितं साधयितुं यतिष्ये इति प्रतिशुश्राव ।

टीप—क्रियाविशेषण वाक्यें (adverbial clauses) व ' *before* ' नें आरंभ होणारीं वाक्यें यांचें संस्कृत भाषांतर मुख्य वाक्यांतील कर्त्याचें विशेषण म्हणून भविष्य० धातु० विशेषण घालून करतां येतें.

साधर्म्य (concord)

(१) कर्ता आणि क्रियापद यांमधील साधर्म्य

संस्कृतमध्यें क्रियापद हें नेहमीं वचन आणि पुरुष यां बाबतींत कर्त्या-प्रमाणें (कर्मणि प्रयोगांत प्रथमेंत जो शब्द असतो त्याप्रमाणें) चालतें. उदा० **बालः** पाठशालां **गच्छति** । **छात्रौ** पाठान् **पठतः** ।

ज्यावेळीं वाक्यांत *to be* (अस्—२ प.) हें क्रियापद योजलेलें असतें, त्यावेळीं क्रियापदाचा अर्थपूरक शब्द हा प्रथमा विभक्तींत योजला पाहिजे. उदा०

That boy *is* my *friend* :

सः बालः मम **मित्रम् अस्ति** ।

That girl *is clever* :

सा बाला **चतुरा** अस्ति ।

जेव्हां भिन्न भिन्न पुरुषी दोन किंवा अधिक कर्ते and (च) नें जोडलेले असतात तेव्हां क्रियापदाचें वचन त्यांच्या संयुक्त संख्येनुसार राहातें, आणि त्यांत एक जरी कर्ता (प्रथमेंतील शब्द) प्रथमपुरुषी असला, तरी क्रियापद

प्रथमपुरुषी होतें, आणि प्रथमपुरुष सोडून एक जरी कर्ता द्वितीयपुरुषी असला, तरी क्रियापद द्वितीयपुरुषीं होतें. उदा०

Gopal, you and I go to school :
गोपालः यूयम् अहं च पाठशालां गच्छामः ।

You and Devadatta wait :
त्वं देवदत्तश्च तिष्ठतम् ।

तथापि कधींकधीं क्रियापद हें अगदीं जवळच्या कर्त्याप्रमाणें (प्रथमेंतील शब्दाप्रमाणें) चालतें. उदा०

Day and night, both the twilights, and *Dharma* also *knows* the conduct of man.
अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम् ।

एकवचनी कर्ता or (वा) नें जोडला असल्यास, क्रियापद एकवचनीं असतें. उदा०

Let Rāma or Govinda go :
रामः गोविन्दः वा गच्छतु ।

जेव्हां दोन किंवा अधिक कर्ते निरनिराळ्या पुरुषांचे असतात व ते or (वा) नें जोडलेले असतात, तेव्हां क्रियापद, वचन व पुरुष या बाबतींत, जवळच्या कर्त्याप्रमाणें चालतें. उदा०

You or *I should go* :
त्वं वा **अहं** वा **गच्छानि** ।

They or *we should do* that work :
ते वा **वयं** वा तत् कार्यं **कुर्मः** ।

(२) विशेषण आणि नाम (विशेष्य) यांमधील साधर्म्य

संस्कृतमध्यें विशेषण हें लिङ्ग, वचन व विभक्तींमध्यें नेहमीं विशेष्याप्रमाणें चालतें. उदा० A clever boy—चतुरः बालः । Two clever boys—चतुरौ बालौ । A clever girl—चतुरा बाला । A clever friend—चतुरं मित्रम् ।

जेव्हां एकाच विशेषणाचीं विशेष्यें एकापेक्षां जास्त असतात, तेव्हां त्या विशेषणाचें वचन त्या विशेष्यांच्या संख्येवर अवलंबून असतें व लिंगाच्या

बाबतींत या विशेष्यांपैकीं एकहि विशेष्य नपुंसकलिंगी असल्यास तें (विशेषण) नपुंसकलिंगी पाहिजे. विशेष्यें फक्त पुंलिंगी व स्त्रीलिंगी असल्यास, विशेषण पुंलिंगी होईल. सर्वच विशेष्यें स्त्रीलिंगी असल्यास अर्थात् विशेषण स्त्रीलिंगीच असेल. उदा०

Forgiveness, truth, self-restraint and peace of mind *all these* are found in this king:

क्षमा सत्यं दमः शमः **एतानि सर्वाणि** अस्मिन् राज्ञि दृश्यन्ते।

Pārvatī and Śiva are *adorable*:

पार्वती च परमेश्वरः च **वन्दनीयौ**।

Ahalyā and Sītā are *adorable*:

अहल्या च सीता च **वन्दनीये**।

परंतु संस्कृतमध्यें पुष्कळ वेळां विशेषण हें अगदीं जवळ असलेल्या विशेष्याप्रमाणें चालतें. उदा०

By whose valour *we* are made *happy* as also the three worlds.

यस्य वीर्येण **कृतिनः वयं** च भुवनानि च।

(३) संबंधि सर्वनाम व त्याचा पूर्वगामि शब्द यांमधील साधर्म्य

संबंधि सर्वनाम व त्याचा पूर्वगामि शब्द यांचें लिंग व वचन एकच असतें; विभक्ति मात्र एकच असते असें नाहीं. उदा०

This is the *ring which* Rāma gave to Sītā.

इदम् एव तद् **अङ्गुलीयकम् यद्** रामेण सीतायै दत्तम्।

These are the very *mountains which* Rāma saw.

एते ते एव **गिरयः यान्** रामः ददर्श।

मिश्रवाक्यांतर्गत गौणवाक्यांत 'यद्'चें रूप असेल व मुख्य वाक्यांत 'तद्'चें रूप असेल आणि 'यद्' ज्या नामाबद्दल आलें असेल तें व 'तद्' ज्या नामाबद्दल आलें असेल तें या दोन नामांचीं लिंगें निराळीं असतील तर 'तद्' हें मुख्य वाक्यांतील नामाप्रमाणें चालेल. उदा०

What is coolness is really the natural *property* of water.

शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य

What is obedience to parents is the *duty* of sons.
यत् पित्रोः आज्ञापालनं सः पुत्राणां धर्मः ।

इंग्रजींत '*that*'नें आरंभ होणाऱ्या नामवाक्यांतील (noun clauses) 'that'चें भाषांतर संस्कृतमध्यें 'यत्'नें करावें व तेव्हां त्याचें रूप नेहमीं नपुंसकलिंगी व एकवचनी असावें. उदा०

That you should always behave in such a way is indeed astonishing.
यत् त्वं सर्वदा एवं वर्तेथाः तत् खलु आश्चर्यावहम् ।

कांहीं धातु व इतर शब्द यांचा विशेष उपयोग

द्वितीयेशीं अन्वित होणारे धातु व शब्द—

(१) **अधि+आस्** (२ आ.—अध्यास्ते) 'to lie down', 'to dwell in', 'to get into'; **अधि+शी** (२ आ.—अधिशेते) 'to lie on', 'to rest upon'; **अधि+स्था** (१ प.—अधितिष्ठति) 'to stand on', 'to sit upon', 'to resort to'. उदा०

That king *lay down in* a hut of leaves:
सः राजा **पर्णशालाम् अध्यास्त** ।

Chandrāpīda *lay down on* a slab of stone:
चन्द्रापीडः **शिलापट्टम् अधिशिश्ये** ।

The king, though young, *occupies* the throne:
बालः अपि राजा **सिंहासनम् अधितिष्ठति** ।

(२) **अन्तरेण** 'without', 'excepting'; "with reference to', 'regarding'. उदा०

Without me she cannot go anywhere:
माम् अन्तरेण सा कुत्र अपि गन्तुं न शक्नोति ।

What indeed is Vaiśampāyana thinking *about me*?
माम् अन्तरेण किं नु खलु वैशम्पायनः चिन्तयति ।

(३) **अभितः, परितः** 'round'. उदा०

There are trees *round* the house:
गृहम् अभितः (परितः) वृक्षाः वर्तन्ते ।

(४) उभयतः 'on both the sides'; सर्वतः 'on all sides'. उदा०

Cowherds are *on both the sides of* (*on all sides of*) Krishṇa :

कृष्णम् उभयतः (सर्वतः) गोपाः तिष्ठन्ति ।

(५) धिक् 'fie upon', 'cursed be'; धिक् हा शब्द कधीं कधीं प्रथमा व संबोधन यांशींहि अन्वित होतो. उदा०

Fie upon the rogues :

धिक् जाल्मान् । धिक् जाल्माः ।

Cursed be this poverty :

धिक् इयं दरिद्रता ।

(६) उप (अनु, अधि, आ) + वस् (१ प.) 'to dwell in', 'to live in'. उदा०

Vishṇu dwells in Vaikuṇṭha :

हरिः वैकुण्ठम् उपवसति (अनुवसति, अधिवसति, आवसति)।

हरिः वैकुण्ठे वसति ।

तृतीयेशीं अन्वित होणारे धातु व शब्द—

(७) अति + शी (२ आ.—अतिशेते) 'to excel', 'to surpass'. उदा०

She *excels* her mother *in beauty* :

सा मातरं सौन्दर्येण अतिशेते ।

You *surpass* your ancestors *in devotion* :

त्वं पूर्वान् भक्त्या अतिशेषे ।

(८) अनु + हृ (१ प.—अनुहरति) 'to resemble'. उदा०

The son *resembles* his father *in his voice* :

पुत्रः स्वरेण पितरम् अनुहरति ।

(९) अलम्, कृतम् 'enough', 'no more of', 'away'; पुष्कळ वेळां 'अलम्'चा ल्यबन्ताशीं उपयोग करितात. उदा०

O woman, *enough of sorrow* :

अयि वनिते, अलं विषादेन ।

No more of your exertion, O king :

अलं महीपाल तव श्रमेण ।

Or *away with* doubt :

अथवा कृतं संदेहेन ।

Enough of misunderstanding :

अलम् अन्यथा गृहीत्वा ।

अलम् 'to be able to' या अर्थी चतुर्थीशी किंवा तुमन्ताशी योजतात. उदा०

That king *is able to* protect his subjects :

सः राजा आत्मनः प्रजानां रक्षणाय (प्रजाः रक्षितुम्) अलम् ।

(१०) **किम्, किं प्रयोजनम्, कोऽर्थः, को गुणः** 'What is the use of ?' उदा०

What is the use of that cow ?

किं तया क्रियते धेन्वा ।

What is the use of a devoted but foolish servant ?

अप्राज्ञेन सानुरागेण भृत्येन को गुणः ।

What is the good of a lamp to a blind man ?

कोऽर्थः दीपेन अन्धस्य ।

(११) **सह, सार्धम्, साकम्, समम्,** 'together with', 'along with'. उदा०

The cowherd returned home *with* the cows :

गोभिः सह गोपः गृहं प्रत्यागतः ।

Govind went to the village *with* his sons :

गोविन्दः पुत्रैः **सार्धं** (साकं, समं, सह) ग्रामं गतः ।

चतुर्थीशीं अन्वित होणारे धातु व शब्द—

(१२) **कुप्** (४ प.—कुप्यति), **क्रुध्** (४ प.), 'to be angry with'; **द्रुह्**(४ प.) 'to hate', 'to bear malice towards'. उदा०

The teacher *gets angry with* the pupil :

अध्यापकः छात्राय कुप्यति (क्रुध्यति) ।

Govinda *hates* Rāma :

गोविन्दः रामाय द्रुह्यति ।

(१३) **कथ्** (१० उ.), **ख्या** (२ प.), **शंस्** (१ प.), **चक्ष्** (२ आ.—चष्टे), **नि+विद्** (प्रयो.—निवेदयति), 'to tell' व याच अर्थाचे दुसरे धातु (ज्याला सांगावयाचे त्याची चतुर्थी). उदा०

The messenger *communicated* the news *to the king* :
दूतः राज्ञे वार्ता कथयामास ।

He told the whole account to the queen :
तेन महिष्यै सर्वः वृत्तान्तः आख्यातः (निवेदितः) ।

कथ् हा कधीं कधीं द्वितीया किंवा षष्ठी या विभक्तींशींहि योजतात. उदा०

The son told his father nothing but truth :
पुत्रः पितरं (पितुः) सत्यम् एव कथितवान् ।

(१४) धृ (१० उ.--धारयति, °ते) 'to be in debt', 'to owe anything to a person'. उदा०

My friend *owes* a hundred rupees *to Devadatta* :
मम वयस्यः शतं रूपकान् धारयति देवदत्ताय ।

(१५) रुच् (१ आ.) 'to like', 'to be pleased with'; 'to be agreeable to', 'to please'. ज्याला आवडतें त्याची चतुर्थी, जें आवडतें त्याची प्रथमा. उदा०

The child *likes* sweetmeats :
बालकाय मोदकः रोचते ।

Gaṇeśa likes Dûrvā grass :
गणेशाय दूर्वाङ्कुराः रोचन्ते ।

(१६) स्पृह् (१० उ.) 'to desire'. ज्याची इच्छा करावयाची त्याची चतुर्थी. उदा०

The child *desires* sweetmeats :
बालकः मोदकाय स्पृहयति ।

(१७) वि+सृज् (६ प.—विसृजति), प्र+हि (५ प.—प्रहिणोति), 'to send'; ज्याच्याकडे पाठवावयाचें त्याची चतुर्थी आणि ज्याला पाठवावयाचें त्याची द्वितीया. उदा०

A messenger *was sent to* Raghu by Bhoja :
भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ।

Indra *sent* the Hariṇī nymph *to* him :
हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनां प्रजिघाय ।

(१८) **नमः** ‘ A bow to ’, **स्वस्ति** ‘ Hail to ’, **स्वाहा** ‘ An oblation of food to gods ’, **स्वधा** ‘ An offering of food to पितृs ’. उदा०

A bow to Śrī Gaṇeśa :
श्रीगणेशाय नमः ।

Hail to Rāma, *hail to* Rāvaṇa :
रामाय स्वस्ति, रावणाय स्वस्ति ।

An offering to Agni :
अग्नये स्वाहा ।

An offering to Pitṛs :
पितृभ्यः स्वधा ।

पञ्चमीशीं अन्वित होणारे धातु व शब्द—

(१९) **प्रति+दा** (१ प.—प्रतियच्छति) ‘ to exchange ’; ज्याच्याबद्दल एखादी वस्तु घ्यावयाची त्याची पंचमी. उदा०

The farmer *exchanges* Mashas *for* sesamum :
तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान् कृषीवलः ।

(२०) **भी** (३ प.—बिभेति) ‘ to fear ’ आणि त्याच अर्थाचे दुसरे धातु ; ज्याच्यापासून भ्यावयाचें त्याची पंचमी. उदा०

I do not *fear* (am not *afraid of*) death :
न भीतो मरणाद् अस्मि ।

The goat *fears* the tiger :
व्याघ्रात् बिभेति मेषः ।

(२१) **वि+रम्** (१ प.—विरमति) ‘ to stop ’. उदा०

So *desist from* (*stop*) excessive rudeness :
तद् विरम्यताम् अतिप्रसंगात् ।

Wise men never *swerve from* their definite goal :
न निश्चितार्थात् विरमन्ति धीराः ।

(२२) **अन्य, पर, इतर,** ‘ other than ’, ‘ different from ’ आणि त्याच अर्थाचे दुसरे शब्द; **आरात्** ‘ near ’; **ऋते** ‘ without ’. उदा०

In this world no one *but God* is one’s saviour :
ईश्वरात् अन्यः (परः, इतरः) न कस्यापि त्राता इह जगति ।

I happened to see this boy *near* the village:
अयं बालः मया ग्रामात् आरात् यदृच्छया दृष्टः।

(२३) ऊर्ध्वम्, परम्, अनन्तरम्, 'after'. उदा०

I shall die *after* a moment:
ऊर्ध्वं म्रिये मुहूर्तात् हि।

After the ceremony of espousing her hand:
पाणिपीडनविधेः अनन्तरम्।

I do not know *after* that:
तस्मात् परम् अहं न जाने।

(२४) प्रभृति, आरभ्य 'beginning from'. उदा०

I am acquainted with him *since* his childhood:
शैशवात् प्रभृति (आरभ्य) मम तेन सह परिचयः।

(२५) विना 'without'; पृथक्, नाना, 'different'. हे शब्द पंचमी-शिवाय द्वितीया व तृतीया यांच्येशींहि योजतात. उदा०

He received punishment *without* any offence:
अपराधात् (अपराधम्, अपराधेन) विना सः दण्डं प्राप।

Different from Rāma:
रामात् (रामेण, रामं) पृथक् (नाना)।

(२६) आ 'till', 'as far as', 'from'. उदा०

As far as the regions of the Himālayas:
आ हिमालयात्।

Till the satisfaction of the judges:
आ परितोषात् न्यायाध्यक्षाणाम्।

I wish to hear the story *from* the beginning:
आ मूलात् श्रोतुम् इच्छामि तां कथाम्।

(२७) बहिः 'out of'. उदा०

Out of the town:
नगरात् बहिः।

षष्ठीशीं अन्वित होणारे धातु व शब्द—

(२८) **ईश्** (२ आ.—ईष्टे), **प्र+भू** (१ प.—प्रभवति), ‘to rule’, ‘to govern’, ‘to be master of’. उदा०

The king *rules over* the earth:
भूपतिः **वसुधायाः ईष्टे** ।

The master *has control over* his pupils:
सः अध्यापकः **शिष्यजनस्य प्रभवति** ।

If I *am master of* myself:
यदि **प्रभविष्यामि** आत्मनः ।

(२९) **दय्** (१ आ.—दयते) ‘to pity’, ‘to have compassion (pity) on’. उदा०

That good man *took pity on* the beggar:
सः साधुः नरः **तस्य भिक्षुकस्य अदयत** ।

(३०) **स्मृ** (१ प.—स्मरति) ‘to remember *with regret*’ या अर्थी. उदा०

That person is realy not dead, who *is remembered by* his beloved:
न खलु स उपरतो **यस्य** वल्लभो जनः **स्मरति** ।

(३१) **अप+राध्** (४, ५ प.) ‘to offend’, ‘to wrong’, ‘to commit an offence *against*’; हा षष्ठीशिवाय सप्तमीशींहि योजतात. उदा०

Śakuntalā *has offended* someone worthy of respect:
कस्मिन् अपि **पूजार्हे अपराद्धा** शकुन्तला ।

A good son never wrongs his father:
सुपुत्रः **पितुः** न कदापि **अपराध्यति** ।

(३२) **हेतोः**, **कृते**, ‘for the sake of’; **समक्षम्** ‘in the presence of’. उदा०

A man does even an improper act *for the sake of* this life:
अमीषां प्राणानां कृते नरः अकार्यम् अपि करोति ।

This account has been related even *in the presence of* my father :

मम पितुः समक्षम् एव एषः वृत्तान्तः निवेदितः ।

(३३) **उपरि** 'above'; **अधः** 'below'; **पुरः**, **पुरतः**, **अग्रे**, **पुरस्तात्**, 'in front of', 'before'. उदा०

Above the clouds :

घनानाम् उपरि ।

Under the trees :

वृक्षाणाम् अधः ।

The blessings have come *before* your favour :

तव प्रसादस्य पुरः तु संपदः ।

(३४) **द्विः**, **त्रिः**, **सप्तकृत्वः**, **शतकृत्वः**, व तशींच इतर कालावृत्तिवाचक अव्ययें. उदा०

I get my meals *twice* a day :

दिनस्य द्विः अहं भोजनं करोमि ।

(३५) कर्मणि भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषणांचा उपयोग वर्तमानकाळीं झाला असतांना तीं कर्त्याचे पष्ठीशीं योजतात. उदा०

A learned man *is honoured* by all the people :

विद्वान् सर्वजनस्य पूजितः ।

I alone *am regarded* by the king :

अहम् एव मतः महीपतेः ।

(३६) **दक्षिणेन**, 'to the south', **उत्तरेण** 'to the north' आणि तत्सम दिग्वाचक शब्द; हे शब्द द्वितीयेशींहि अन्वित होतात. उदा०

To the south of the village :

ग्रामस्य (ग्रामं) दक्षिणेन ।

Our house is *to the north of* the house of Kubera :

धनपतिगृहात् (°गृहान्) उत्तरेण अस्मदीयं गृहं विद्यते ।

सप्तमीशीं अन्वित होणारे धातु किंवा शब्द—

(३७) **स्निह्** (४ प.—स्निह्यति) 'to love', 'to feel affection for'; **अभि+लष्** (१, ४ प.) 'to desire for', 'to long for', 'to yearn *after*'; **अनु+रञ्ज्** (४ उ.—अनुरज्यति, °ते) 'to be fond of', 'to love', 'to like'. उदा०

I *feel affection for* this child :
अस्मिन् बाले स्निह्यति मे मनः ।

I *cherish* no *love for* the girl :
तस्यां बालिकायां न विद्यते मम अभिलाषः ।

The subjects *are* firmly *attached to* the king :
तस्मिन् राज्ञि दृढम् अनुरक्ताः प्रजाः ।

(३८) कधींकधीं सप्तमीचा उपयोग एखाद्या क्रियेचें प्रयोजन दर्शविण्याकडे करितात. उदा०

Man kills the tiger *for skin* :
चर्मणि द्विपिनं हन्ति ।

(३९) 'कारण'वाचक शब्द घातला असतांना 'कार्य'वाचक शब्दाची बहुधा सप्तमी घालतात. उदा०

Fate alone is the cause of man's decline and prosperity :
दैवम् एव हि नृणां वृद्धौ क्षये कारणम् ।

(४०) वि+तॄ (१ प.—वितरति) 'to give', 'to impart', हा धातु कधींकधीं चतुर्थीशीं योजला जातो. उदा०

A teacher *imparts* instruction *to* a clever pupil in the same way as he does to a dull-headed one :
वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे ।

They *gave* that thing *to* me :
तद् वस्तु ते मह्यं व्यतरन् ।

(४१) ग्रह् (९ उ.—गृह्णाति, गृह्णीते) 'to catch hold of', 'to seize'; प्र+हृ (१ प.—प्रहरति) 'to strike', आणि त्याच अर्थाचे इतर धातु. उदा०

Seizing by the hair :
केशेषु गृहीत्वा । केशेषु आकृष्य ।

The king *strikes* the enemies *in* their weak points :
सः नृपः रिपून् रन्ध्रेषु प्रहरति ।

Your weapon is for protecting the distressed and not for *striking* the innocent :
आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुम् अनागसि ।

(४२) प्रति+इ (२ प.—प्रत्येति), वि+श्वस् (२ प.—विश्वसिति), 'to believe', आणि त्याच अर्थाचे इतर धातु. उदा०

I do not know why my heart *confides* in you:
न जाने केन कारणेन त्वयि विश्वसिति (प्रत्येति) मे हृदयम्।

(४३) प्रसित, उत्सुक, (वि.) 'greatly desirous of', 'eager', 'longing for'; हे शब्द तृतीयेशीं सुद्धां योजतात. उदा०

Longing for sleep:
निद्रायां (निद्रया) उत्सुकः (प्रसितः)।

My mind is *eager for* doing the appointed duty.
मनः नियोगक्रियया उत्सुकं मे।

(४४) पात्रता (fitness), योग्यता (suitableness); या अर्थाचे शब्द बहुधा षष्ठीशींहि व कधींकधीं चतुर्थीशींहि योजतात. उदा०

This is *improper* for you:
एतत् त्वयि अनुपपन्नम्।

This epithet *suits* the wind:
इदं विशेषणं वायोः उपपन्नम्।

Having directed Śakuntalā to offer hospitality:
शकुन्तलाम् अतिथिसत्काराय नियुज्य।

(४५) कालात्मक किंवा देशात्मक अंतर दाखविणारे शब्द सप्तमीशीं किंवा पंचमीशीं योजतात. उदा०

After an interval of three days:
त्र्यहात्। त्र्यहे।

Standing here, he will hit a target at the distance of two miles:
इहस्थः अयं क्रोशात् (क्रोशे) लक्ष्यं विध्येत्।

सति सप्तमी किंवा सतः षष्ठीचा उपयोग

(१) *When the sun shines*, how can darkness manifest itself?
घर्मांशौ (सूर्ये) तपति तमः कथम् आविर्भविष्यति।

(२) *A town being nearby,* is a jewel examined in a village?
पत्तने विद्यमानेऽपि ग्रामे रत्नपरीक्षा ।

(३) *While I am still living,* who can give him least trouble?
मयि स्थिते कः तम् अल्पम् अपि पीडयेत् ।

(४) *While king Daśaratha was ruling the earth,* people were quite happy.
पृथिवीं शासति दशरथे भूभृति, प्रजाः अतीव सुखभाजः अभवन् ।

(५) *You being the lord,* how can any mishap befall the subjects?
नाथे त्वयि कुतः अशुभं प्रजानाम् ।

टीप—'सति सप्तमी'चा उपयोग संस्कृतमध्यें फक्त पुढील वेळीं होतो:—(अ) जेव्हां इंग्रजीमध्यें वर (२) व (५) वाक्यांतीलप्रमाणें 'nominative absolute' रचना असते, किंवा (ब) जेव्हां गौण वाक्याचा आरंभ 'when', 'while' वगैरेनें होतो व मुख्य व गौण वाक्यांतील कर्ते व कर्में हीं भिन्न भिन्न असतात. अर्थात् जेव्हां या गौण व मुख्य वाक्यांतील कर्ते व कर्में एकच असतील तेव्हां ही 'सति सप्तमी'ची रचना करतां येणार नाहीं. अशा वाक्यांचें भाषांतर 'यदा...तदा' घालून किंवा अन्य तऱ्हेनें करावें.

(१) Men commit sins, *though gods see them :*
पश्यताम् अपि देवानां नराः पापानि आचरन्ति ।

(२) *Notwithstanding that Rākshasa was looking on,* the Nandas were killed like so many beasts:
नन्दाः पशव इव हताः **पश्यतो राक्षसस्य** ।

(३) *In spite of (for all) the preceptor's looking on,* the disciple committed an immodest act:
पश्यतः गुरोः शिष्येण अविनयः कृतः ।

टीप—जेव्हां तिरस्कार किंवा अनादर दर्शविला जातो तेव्हां 'सति सप्तमी' ऐवजीं 'सतः षष्ठी'चा उपयोग करितात.

भाषांतर करतांना पुढील वाक्यरचनाहि लक्षांत ठेवा:—

(१) *As soon as* the king entered the hall, all the people assembled stood silent:

सभायां प्रविष्टमात्रे एव राज्ञि समुपस्थिताः सर्वे जनाः स्तब्धाः बभूवुः ।

(२) *The moment* the picture is finished, you may go :
अवसिते एव आलेख्ये त्वया गन्तव्यम् ।

(३) *No sooner* had he finished his words, *than* a large serpent appeared there.
अवसितवचने एव तस्मिन् कश्चित् महान् आशीविषः तत्र प्रादुर्बभूव ।

(४) *Scarcely* was the work finished, *when* he left the place :
अवसतिमात्रे एव तस्मिन् कर्मणि सः ततः प्रतस्थे ।

(५) *In spite of* his son's weeping the father turned out a recluse :
रुदति पुत्रे (रुदतः पुत्रस्य) पिता प्राव्राजीत् ।

इंग्रजींतील परोक्ष वाक्यरचना (indirect construction)

संस्कृतमध्यें इंग्रजीसारखी परोक्ष वाक्यरचना (indirect construction) नाहीं. म्हणून अशा वाक्यांचें इंग्रजींतून संस्कृतांत भाषांतर करतांना प्रथम प्रत्यक्ष किंवा साक्षात् उक्ती-(direct speech) मध्यें रूपांतर करावें व नंतरच संस्कृतांत भाषांतर करावें. 'इति' या शब्दाचा उपयोग सामान्यतः प्रत्यक्ष उक्ति किंवा झालेलें भाषण संपलें असें दर्शविण्याकरितां करितात. 'इति' हा शब्द साधारणपणें इंग्रजींतील परोक्ष वाक्यरचनेंतील 'that' ची जागा घेतो, परंतु तो वाक्याच्या शेवटीं येतो. उदा०

My teacher told me *that* he would render me help whenever I wanted it :
मम अध्यापकः माम् आह । यदा यदा तव मत्साहाय्यस्य अपेक्षा स्यात्, तदा तदा अहं तत् तुभ्यं दद्याम् इति ।

मॅट्रिकच्या विद्यार्थ्यांकरितां
निवडक इंग्रजी उतारे

[संस्कृत भाषांतराकरितां]

1 None [1]should Go Alone

In a certain city there lived a Brāhmaṇa named Brahmadatta. He once [1]had to go [2]on some business. When he started his mother said to him : " How will you go alone ? [3]My boy, seek for a companion. " "[4]Don't be afraid, mamma !" replied the son ; " the road is harmless. The urgency of the business requires me to go alone. " Seeing him determined, the mother fetched a crab from a well [5]hard by and addressed him thus :

" If you must go, my son, let this crab [6]at least be your attendant. So take him with you. " He dutifully obeyed the mother's advice and, putting the crab into his comphor-box, started on his journey [7]in haste.

2 Patience

Two women [8]were once going to a market. Each one was carrying on her head a heavy basket of fruit [9]to sell. The one murmured and fretted [10]all the way. But the other only joked and laughed.

---

१ Should go; had to go = गन्तव्यम् । अशा वाक्यांमध्यें विध्यर्थी कर्म० भूत० धातु० विशेषणांचा उपयोग करावा. २ On some business = कार्यार्थम् , कार्यवशात्, केनचित्प्रयोजनेन । ३ My boy = वत्स, तात । ४ Don't be afraid, mamma ! = अम्ब मा भैषीः । मातर् न भेतव्यम् । ५ Hard by = समीपस्थ *a*. ६ At least = तावत् । ७ In haste = त्वरया, सत्वरम् । ८ Were going = went. Was carrying = carried. ९ To sell = विक्रयार्थम् । १० मार्गेण सततम् ।

The first said vexedly: " How can you go on laughing in this way ? Your basket is as heavy as mine. And you are not [1]one bit stronger. I don't understand it." Thereupon the other replied: "Oh, I have a certain little plant that I put on the top of my load. It makes it so light that I hardly feel it. Why don't you do so too ?"

"Indeed !" said the lazy one, " It [2]must be a very precious little plant. I wish I could lighten my load with it. Where does it grow ? What do you call it ? Tell me all that," " It grows," replied the other, " wherever you plant it. Its name is patience."

3 Duryodhana & Arjuna Go to Shrikrishna for Help

The Kauravas and the Pāṇḍavas decided to wage a war for establishing the right [3]to the kingdom. Before the war actually began, Duryodhana and Arjuna went in great haste to the mighty [4]prince of Vṛshṇis for securing his aid. Both of them arrived simultaneously at Śrîkṛishṇa's abode. He had then not left his bed. As they were the kinsmen of Kṛishṇa, they entered his bed-chamber and sat near his bed.

King Duryodhana sat at the head of Śrîkṛishṇa and Arjuna at the feet. But both of them did not disturb him in his sleep. [5]Some time after Kṛishṇa awoke from his slumber. Both the chieftains eagerly requested him to help. Both of them being his relatives, he desired to divide his favour between them. He said: " I shall myself join one side but not fight in the war; my army of a [6]hundred millions will join the other side. Arjuna will make the choice first, as I have seen him first [7]on awaking."

Arjuna preferred Śrîkṛishṇa alone, though he would not fight in the war.

---

१ One bit stronger = किंचिदपि मत्तः बलीयसी । २ 'भवितव्यम्' या रूपाचा उपयोग करणें. ३ षष्ठी घालणें. ४ वृष्णिराजम्, वृष्णिशार्दूलम् । ५ अल्पेनैव कालेन । ६ अर्बुदपरिमितः सेनाविभागः । ७ On awaking = उन्निद्रः सन्, प्रबुद्धः सन् ।

4 A Brahmin Distressed by Poverty

In a certain village there lived a Brāhmaṇa called Yajnadatta. Being distressed by poverty, his wife said to him every day: "You are indeed a hardhearted man. Your children are afflicted with hunger and are starving. [1]How can you remain inactive? Leave this place and seek elsewhere [2]with all your strength the means of protecting our little ones from starvation."

The Brāhmaṇa was disgusted with her continuous scolding. He therefore started on a long journey to a distanct country. After having travelled for some days, he came into a great forest. While wandering there he once became exceedingly thirsty and began to look for water [3]in order to quench his thirst.

Then he saw a great pit which had been covered with leaves. He saw in it a tiger, a monkey, a snake and a man. When the captives saw him approaching, the tiger said in a loud voice: "O holy Brahmin, please take me out of this pit [4]that I may return to my friends, my family and my wife." The Brahmin replied: "All creatures tremble [5]even if your name only is mentioned. How can I then do as you request?"

5 A Dervish and Two Merchants

A dervish was journeying alone in a desert. Two merchants suddenly met him there. Their conversation [6]ran [7]as follows:

DERVISH—I think you have lost a camel, have you?

MERCHANTS—Indeed we have.

DERVISH—Was he not blind [8]in his right eye, and lame [8]in his left leg?

---

१ भवता कथं स्थीयते । २ सर्वात्मना । ३ In order to quench = for quenching. ४ That = येन । ५ नाम्नि कीर्तित एव ते । ६ समपद्यत, समभवत् ।
[illegible]

MERCHANTS—Yes, he was blind in his right eye, and lame in his left leg.

DERVISH—Had he not lost a front tooth ?

MERCHANTS—Yes, it was [1]quite so.

DERVISH—And was he not loaded with honey on one side and grain on the other ?

MERCHANTS—Most certainly he was. It seems from all this description that you have seen him so lately and have marked him so particularly. Will you therefore kindly lead us to the place where [2]in all probability the camel has gone ?

6 A Foolish Son-in-law

A certain foolish person came for the first time to his father-in-law's house. There he saw some white grains of rice which his mother-in-law had [3]put down to be cooked. He put a handful of them into his mouth with a desire [4]to eat them. His mother-in-law came just at that moment.

Then the foolish man was ashamed as he could not swallow the grains of rice; nor could he take them out. His mother-in-law saw that his throat was swollen and distended, and that he was unable to speak. Being afraid that he was ill, she at once summoned her husband. And he, when he saw his state, quickly [5]sent for a physician. The latter feared that there was internal tumour. So he seized the head of the fool and opened his jaw. Then the grains of rice came out. And all those present laughed [6]to their heart's content.

A fool does an unseemly act and does not know how to conceal it.

---

१ सत्यमेव । २ यत्र प्रायेण (प्रायः) तेन उष्ट्रेण गतेन भवितव्यम् । ३ पाकसिद्ध्यर्थं निहितान् । ४ To eat = of eating. ५ भिषजम् आह्वातुं कमपि प्रेषितवान् [illegible] ६ यथेच्छम्, पर्याप्तम्, आचित्ततोषम् ।

7 A Cartman and a Horseman

A certain cartman had a bullock. [1]Owing to lack of strength it was not possible for the bullock to run at a great speed. The cartman, however, [2]used to beat the animal mercilessly [3]that it may go with speed. A horseman noticed this and said to him : " Friend, what do you gain by [4]striking this animal so severely ? You only [5]bring yourself into the category of animals. "

These [6]words only enraged the cartman [7]all the more. So he replied to the horseman : " Indeed this is my bullock. I can treat it [8]any away I choose. Who are you [9]to prevent me from doing it ? " So saying he gave more ruthlessly more blows on the sides of the bullock with a cudgel.

Thereupon the nobleminded horseman was greatly pained at heart by the affliction caused to the bullock. His anger [10]knew no bounds at the excessive cruelty of the cartman. He therefore took the halter in his hands and began to whip the cart-driver. The latter, being unable to bear the whipping, said to the horseman, " Why do you beat me ?" The horseman replied : " Friend, this is my halter. I can use it any way I like. Who are you to prevent me ? "

8 Nala and Damayanti

One day Damayantī was sitting in the midst of her friends. Just then she [11]happened to see some flocks of birds of extraordinary appearance alighting before her. Damayantī ran after one of these beautiful birds. The [12]bird resorted to human speech and spoke to her :

---

१ शक्त्यभावात्, सामर्थ्याभावेन । २ Used to beat = Beat. ३ इति (वाक्याच्या शेवटीं), यथा, यत् (व वाक्याच्या शेवटीं इति घालावें). ४ प्रहरन् । ५ एवं कुर्वन् त्वं केवलम् आत्मानं पशुकोटिम् आरोपयसि । ६ वचनम्, वचस् (न.)। ७ अधिकम् एव, भृशम् । ८ यथा मह्यं रोचते तथा अहं तस्मिन् वर्तेय । ९ तत् कुर्वाणं मां निवारयितुं कस्तेऽधिकारः । १० कोपः तस्मिन् न ममौ । सः क्रोधस्य परां कोटिं गतः । ११ अकस्मात् ददर्श । [illegible]

"There is a king among the Nishadhas named Nala. He is endowed with unsurpassing beauty. If you become his wife, your beauty [1]will have its purpose served. You are a jewel among [2]the fair sex. Nala is the prince among men. [3]The union of the best with the best must needs be happy."

Damayantī thereupon [4]felt very great joy and requested the bird [5]to speak of her to King Nala. The bird [6]said 'yes' to her and returned to the country of the Nishadhas and told the whole story to King Nala. [7]A few days later Damayantī's *Swayamvara* was announced. Several illustrious monarchs attended it. King Nala also was present at the great ceremony.

9 A Merchant [8]Complaining about Bad Weather

A merchant was once [9]riding from a fair. He had behind him a knapsack filled with money. It [10]rained heavily, and the good man was wet [11]through and through. He was thereupon discontented. He complained greatly that God had given him such bad weather for his journey. His road led him through a dense forest.

Here however he saw with horror a robber who, raising his gun to his shoulder, attempted to fire at him. He [12]would have been inevitably killed, [12]had not the robber's powder become so moist by the rain. The robber attempted in vain. His gun [13]would not go off. The merchant [14]gave his horse the spur, and thus safely escaped the danger.

God orders all things for our good,
Though oft his care's misunderstood.

---

१ चारुता ते अर्थवती भवेत्। सफलं ते भवेद् रूपम्। २ नारी, ललना, स्त्रीजनः। त्वं चापि रत्नं नारीणां नरेषु च नलो वरः। ३ विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान् भवेत्। ४ अतीव प्रहृष्टा बभूव। ५ माम् अधिकृत्य त्वया नलः वक्तव्यः इति। ६ तथा इति उक्त्वा। ७ कतिपयेषु दिनेषु गच्छत्सु। कतिपयदिवसापगमे। ८ दुर्दिनम् अधिकृत्य आपणिकस्य परिदेवनम्। ९ Was riding = returned on horseback (अश्वारूढः). १० महती (धारासारैः) वृष्टिः बभूव। ११ निःशेषम्, अशेषतः, सर्वथा। १२ संकेतार्थाचीं रूपें योजणें—अभविष्यत्, अहनिष्यत। १३ गुलिकान् न चिक्षेप। १४ To give the spur, (अश्व) कण्टकेन उत्सहू—(प्रयो०); प्र+तुद् (६ प. प्रयो०)।

10 A Lion and a Bear

A lion and a bear were roaming in a forest. They [1]came across the carcass of a deer. The question arose [2]as to which of them had the best right to take it. They could not settle the matter in a [3]friendly way. [4]There being no other course left, [5]from words they came to blows.

The battle was long and fierce on both the sides. They held out for a long time [6]tearing and worrying each other. [7]At length both of them were so faint from loss of blood that they lay panting on the ground.

A fox seeing their helplessness [8]stepped in between them and carried off the prize. The two combatants saw this [9]without having any strength to prevent it. They felt sorry for the action and only remarked: "Ah! what foolish creatures have we been! We have been injuring each other only to fatten a rogue!"

11 A Cunning Jackal

In a certain forest there lived a jackal named Chaturaka He once came across an elephant's carcass. He went round and round the carcass for a long time. But he was unable to tear it open. In the meantime a lion [10]happened to come there. Seeing the lion come, the jackal [11]bowed his head to the ground, and [12]folding his hands in submission, spoke with great humility as follows: "O lord, I am your servant here guarding this carcass for your use."

The Lion replied: "I never eat an animal killed by another. I make a present of the elephant to you." Hearing

---

१ To come across: लभ् (१आ.), अधि+गम् (१प.), दृश् । २ As to: इति अधिकृत्य, इति उद्दिश्य, इति विषये। ३ मित्रभावेन, स्नेहवृत्त्या । ४ गत्यन्तराभावात्। अनन्यगतिकत्वात्। ५ From words...blows = तयोः वाग्युद्धं मुष्टियुद्धेन परिणतम् । ६ अन्योन्यं विदारयन्तौ प्रहरन्तौ च (तौ चिरं यावत् युयुधाते) । ७ अन्ते, अन्ततः । ८ To step in between—अन्तरा आ+गम् (१ प.), अन्तरा आ+पत् (१ प.) । ९ असमर्थौ, अक्षमौ । १० अकस्मात् (दैवात्, यदृच्छया, दैववशात्) आगतः । ११ शिरसा प्रणनाम । १२ अञ्जलिं बद्ध्वा, कृताञ्जलिः ।

that, the jackal said: "This is indeed worthy of a master towards his servants."

After the lion was gone, a tiger came there, and the jackal [1]fell athinking thus: "I have [2]got rid of one wicked person by means of a salutation; but how shall I rid myself of this new intruder? He is brave and [3]cannot be brought to submission [4]except by creating distrust and jealousy."

12 Prahlad, the Great Devotee of Vishnu

There lived a great king by name Hiraṇyakaśipu. He had a son called Prahlāda. He entrusted him to a teacher [5]when he grew up. One day the king wanted to know [6]how far he had studied. He therefore called him [7]into his presence. Now the boy recited to him a [8]poem the meaning of which was that only Vishṇu exists, while [9]everything else is illusion.

This was much against the opinions of his father who hated Vishṇu. The king therefore entrusted him to another master [10]that he should learn [11]to distinguish a friend from an enemy. Thereupon he waited for a certain time and then examined him again.

The boy replied: "[12]I have learnt what you have ordered. But [13]I don't want it. For I am in friendship alike with everything. I am not in enmity with anything." [14]At these words his father became exceedingly wrathful and ordered [15]him to be poisoned. The boy took the poison [16]in the name of God. And [17]lo! it did not hurt him [18]in any way.

---

१ Fell athinking: चिन्तयामास, दध्यौ। २ To get rid of: निः+सृ (१ प.—प्रयो०)। ३ प्रणतिम् आनेतुं (वशं नेतुं) न शक्यते। ४ अविश्वासं मात्सर्यं च अनुत्पाद्य। ५ अतीतशैशवः, प्राप्तयौवनः, यौवनपदवीम् आरूढः। ६ कियदवधि (तेन अधीतम् इति ज्ञातुम्)। ७ In the presence of: सकाशम्, समीपम्, अन्तिकम् (षष्ठीबरोबर) ८ इति एतदर्थः श्लोकः। ९ अन्यत् सर्वम्। १० That, *conj*. यथा, यत्। ११ मित्रामित्रयोः भेदं ज्ञातुम्। १२ यद् भवता आदिष्टं तद् मया ज्ञातम्। १३ मम तस्य न अपेक्षा। १४ एतत् श्रुत्वा, एभिः वचोभिः। १५ विषमस्मै प्रदीयतामिति। १६ In the name of—साक्षीकृत्य (द्वितीयेबरोबर)। १७ पश्य। १८ किंचिदपि, मनागपि।

13 The Sage Mainkanaka & the God Mahadeva

[1]In days of old there lived a sage by name Mainkaṇaka. One day he cut his hand [2]with the pointed end of the *kuśa* grass. But [3]instead of blood flowing from the wound, he beheld vegetable juice with wondering eyes. [4]At this the sage began to dance with joy. And as he danced, all the world began to dance with him overwhelmed with his prowess.

The great commotion terrified the gods. They at once approached Mahādeva and prayed to him [5]to go and stop the dance. [6]Moved with the desire of doing good to the gods, Mahādeva went to the dancing sage [7]in the guise of a Brāhmaṇa and said : " O great and virtuous sage, why do you dance ? What can be the reason of this your present joy ? "

The sage, pointing to the injured part, answered : " Do you not see, O Brāhmaṇa, that instead of blood vegetable juice flows from this wound in my hand ? [8]Filled as I am with joy at this fruit of my penance, I am dancing. " Thereat the god in disguise pressed his thumb [9]with the tip of his finger, and lo ! from the wound there came out ashes white as snow ! Seeing this the *Muni* became ashamed and fell at the feet of the God.

14 A White Louse & a Bug

In a certain place there was a king who had a beautiful [10]sleeping apartment. There a white louse by name Mandavisarpiṇî lived [11]in the inside of two white cloths. She passed her time quite happily relishing the blood of that king. [12]The next day there arrived in the bed a bug named Agnimukha wandering [13]at random.

Then on seeing him she spoke with a dejected face : " Oh, you are Agnimukh ! You have come here at an

---

१ In days of old : पुरा किल, पुराकल्पे, पूर्वम् । २ कुशाग्रेण ! ३ रुधिरस्राव-स्थाने । ४ तद् दृष्ट्वा । तद् आलोक्य । ५ भवान् तत्र गत्वा नृत्यं विरमयतु इति । ६ देव-प्रियचिकीर्षाभिभूतः । ७ ब्राह्मणवेषं परिधाय । ८ हर्षोत्फुल्लचेताः अहम् । ९ अङ्गुल्य-ग्रभागेन । १० शय्यागृहम् । शय्यागारम् । ११ श्वेतवसनद्वयाभ्यन्तरे । १२ अन्येद्युः, अपरेद्युः । १३ अकस्मात्, यदृच्छया, निःसंधानम् ।

improper place. So [1]away with yourself quickly [2]before it is known to anybody else." Thereupon he replied: "[3]Revered lady, even a villain does not deserve this kind of welcome [4]if he comes to you as a guest. [5]Besides I have tasted [6]different kinds of blood of innumerable men. But on account of unwholesome food, they tasted either bitter, pungent, astringent or sour. Nor have I ever obtained sweet blood. Then if you favour me, I shall presently [7]enjoy myself by tasting with my tongue the blood of this king. It [8]must indeed be very sweet!"

15 Arjuna [9]Seated on Half the Seat of Indra

Once the great sage Lomaśa while wandering went to the abode of Indra with a desire to see him. There that great sage saw Arjuna [10]occupying half the seat of the great god Indra. Then that best of Brahmins, being honoured by great sages and permitted by Indra, sat down on a seat nearby.

On seeing Arjuna seated on the seat of Indra, he thought to himself: This son of Pṛthā is a Kshatriya. How did he get this seat of Indra? What might be his [11]good actions? Or what worlds have been [12]conquered by him? For he has now occupied a seat that is honoured by the gods."

Knowing his [13]thoughts, the killer of Vṛtra said these words to Lomaśa [14]with a smile: "O [15]Brahmin sage, just [16]listen to what you have desired to know. He is not a mortal only. He [17]has become a human being. He is my son and is now born [18]of Kuntī [19]with the object of getting missiles. He has come here [20]for some other reason. O Brahmin, you know him as an old and best of sages. Know these two Śrīkrishṇa

---

१ अपेहि, अपसर। २ यावत् न कश्चित् वेत्ति तावत्। ३ भगवति। ४ गृहम् अभ्यागतस्य दुरात्मनः अपि एतादृशं स्वागतं न युज्यते। ५ अपरम्। ६ अनेकविधानि रुधिराणि। ७ तदास्वादनेन सौख्यं संपादयामि जिह्वायाः। ८ तेन खलु अतीव मधुरेण भवितव्यम्। ९ अर्धासनासीनः। १० निषण्णम्, उपविष्टम्। ११ सुकृतानि, सच्चरितानि। १२ (लोकाः) जिताः। १३ मनोगतम्। १४ विहस्य। १५ ब्रह्मर्षे। १६ शृणु तावत् (भवज्जिज्ञासितम्)। १७ मानुषतां गतः, मानुषीं तनुमाश्रितः। १८ कुन्त्यां जातः। १९ आयुधप्राप्त्यर्थम्। २० केनापि कारणान्तरेण, प्रयोजनान्तरवशात्।

and Arjuna as the two well-known great sages [1]of old, Nara and Nārāyaṇa."

16 Baladeva [2]the Mighty

Baladeva was a man of extraordinary strength. One day when he had gone to the river to bathe, he saw [3]a number of strong men. They [4]tried their best to remove a large stone. But it was very heavy and so all their endeavours [5]were rendered fruitless. Just at this time an elephant-driver was leading an elephant to water him at the spot. The men said to him: "Let your elephant remove this stone. We shall give you something as a present."

[6]Upon this the man [7]set his elephant to move the stone. The elephant repeatedly tried to lift the rock with his trunk, but he did not succeed.

Baladeva observed all this and [8]calling the men to him said to them: "My lads, how is it that you are not able to lift up the rock, even though you make such great efforts? See, I will move it all alone." So saying he seized it [9]with ease. All people praised him for his uncommon strength.

17 A Washerman and his Ass

In a certain place there lived a washerman by name Śuddhapaṭa. He had an ass. It had grown considerably weak [10]for want of pasture-grass. That washerman happened to get the skin of a tiger [11]from some place. And then he thought to himself: "Oh! it is a [12]turn of good luck. [13]Having clothed the ass with the tiger's skin, I [14]shall let it loose in fields at night time, [15]so that [16]people in the neighbourhood will not drive it from the field [17]taking it to be a tiger."

---

१ पुराणौ. २ विक्रान्तः, बलवान्, प्रबल । ३ A number of = बहु, अनेक, प्रचुर (वि.) । ४ To try one's best—यावच्छक्यं प्र + यत् (१ आ.) । ५ विफलतां गताः, विफलीभूताः । ६ एतच्छ्रुत्वा । ७ आत्मनः कुञ्जराय प्रेरयामास । ८ Calling to him—आत्मनः समीपम् आहूय । ९ लीलया, अनायासेन, सुखेन । १० घासाभावात् । ११ कुतश्चित् । १२ दैवगतिः । १३ परिधाप्य । १४ मोचयिष्यामि । विसृजामि । १५ So that = येन । १६ समीपवर्तिनः जनाः । १७ Taking it to be: इति मत्वा ।

[1]This being done, the ass ate barley corn [2]to its heart's content at night time. And again in the last watch of the night the washerman took it to his abode. Thus [3]in course of time the ass became [4]plump in body. It [5]could be tethered with great difficulty.

Then on some other night that furious ass, hearing the braying of another ass, began to bray loudly. Thereupon [6]the watchmen of the field knew that it was an ass concealed in the skin of a tiger and killed it with blows of clubs, stones and arrows.

18 The Abandonment of Seeta

Rāma was now supremely happy. But his happiness [7]lasted only for a few months. Sītā was now pregnant; so he asked her [8]what things she most liked. She replied she would like to spend one day in the penance-groves on the banks of the Ganges. Rāma promised to fulfil her wish.

He came out of the palace and asked as usual for the news. His reporters told him that the people were all happy [9]under his rule. They extolled his great exploits. They, however, wonder how Rāma derived pleasure in the company of a wife who had long stayed in the house of Rāvaṇa.

On hearing this Rāma [10]had tears in his eyes. He told them he would give up his wife, even his brothers and his own life to please the people. Accordingly he asked Lakshmaṇa to take Sītā [11]next morning to the hermitages of the sages [12]on the other side of the Ganges and to abandon her there altogether.

---

१ This being done = एवं कृते । २ यथेच्छम्, पर्याप्तम्, प्रकामम्। यथेप्सितम् । ३ In course of time : कालक्रमेण, दिनेषु गच्छत्सु, गच्छति काले । ४ पीवरतनुः । ५ रज्ज्वा बन्द्धुं शक्यः । ६ क्षेत्रपालाः, क्षेत्ररक्षकाः । ७ केवलं कतिपयमासस्थायि जातम् । ८ कानि वस्तूनि तुभ्यम् अतीव रोचन्ते इति । तस्याः अभिलषितानि, दोहदान् । ९ त्वयि शासति । तव राज्ये । १० बाष्पाकुलनयनः (अश्रुपरिप्लुतेक्षणः) बभूव । ११ अन्येद्युः प्रातर् । १२ On the other side—परतः, पारे ।

19 A Brahmin and a Snake

In a certain place there lived a Brahmin by name Haradatta. He always spent his time in working in the fields. But all his time passed [1]without any fruit. However one day [2]at the close of summer the Brahmin, [3]vexed by heat, was sleeping under the shade of a tree in his own farm. [4]At a short distance from there seeing a fierce snake with a large hood [5]lying at full length, he thought to himself: "Indeed this is the deity presiding over the farm who was never worshipped by me. Therefore this my [6]labour in the field [7]becomes fruitless. So I shall worship her to-day."

[8]With this object in view he begged milk [9]from some quarter, kept it in an earthen pot and approaching the anthill said: "Oh guardian of the farm, I did not know [10]so long that you were staying here! So your worship was not performed. Now [11]be pleased to forgive me for that." [12]With these words he offered the milk to her and went homeward.

Then as he went there in the morning to see [13]what had happened, he found one gold coin in the clay-pot. Thus every day he went there alone, offered milk to her and received one gold coin.

20 The Crows and a Cunning Cat

In the trunk of an old tree there dwelt a large bird [14]of prey. He had his claws blunt and eyes blind with age. The crows fed him from their own store. He, [15]on his part, [16]took charge of their young ones when the old birds went in search of food.

---

१ निष्फलः । २ ग्रीष्मात्यये, निदाघापगमे । ३ घर्मार्तः । ४ ततः अनतिदूरे । ५ To lie at full length—दण्डवत पत् (१ प.) । ६ कृषिकर्म । ७ विफलीभवति । ८ अस्माद् हेतोः । एतदर्थम् । ९ From some quarter—कुतः अपि । १० एतावन्तं कालम्, अद्य यावत् । ११ मां क्षन्तुमर्हसि । १२ एवम् उक्त्वा । १३ यत् संवृत्तम्, यद् आपतितं तद् । १४ Of prey: मांसभक्षक, हिंस्र । १५ On his part: अपि । १६ To take charge of: अव+ईक्ष् (१ आ.), रक्ष् (१ प०), पा (२ प०, पालयति) ।

One day a cat, [1]Long-Ear by name, came [2]to prey on the young crows. The latter gave a [3]loud scream when they saw the cat. The hawk heard it and said : "Who is that ?" "I, a cat" said the Long-Ear. On hearing that the old hawk said : "Ha ! cats love flesh and young crows dwell here. That's all I know. [4]Get you gone at once [5]or I'll put you to death." The cat replied : "Not so ; I eat no meat now. And all the beasts of the field and [6]birds of the air [7]love me, [8]for I am good. I [9]pray of you [10]to let me stay. For you are old and wise and can teach me much."

Thus flattered the old hawk allowed the cat [11]to stay. And the latter ate away the young crows [12]one by one.

21 [13]Kindness to Animals

Little children, never give
Pain to things [14]that feel and live ;
Never hurt the timid hare
Peeping from her green grass lair.
Let her come and sport and play
On the town at [15]close of day.
The little lark goes soaring [16]high
To the bright windows of the sky,
[17]Singing as if 'twere always Spring,
[18]And fluttering on an untired wing,—
Oh ! let him sing his [19]happy song,
Nor do these gentle creatures wrong.

---

१ लम्बकर्णः नाम । २ काकशावकान् भक्षयितुम् । ३ उच्चैः व्याक्रोशन् । ४ सद्यः (सपदि) दूरम् अपसर (अपेहि) । ५ नो चेत् अहं त्वां व्यापादयामि । ६ विहंगमाः । ७ मयि स्निह्यन्ति । ८ यतः अहं साधुवृत्तः भवामि । ९ त्वां प्रार्थये । १० मम वासम् अनुज्ञातुम् । ११ वस्तुम् । १२ One by one—एकैकशः । १३ प्राणिषु (भूतेषु) दया । १४ सचेतनानि सजीवानि च भूतानि । १५ दिनात्यये, सायाह्ने । १६ उच्चैः विहायसा । १७ सर्वदा वसन्तसमयः एव वर्तते इति बुद्ध्या गायन् (कूजन्) ।
१८ [illegible]

22 [1]The Entrance Examination of 1935

There [2]appeared [3]18997 candidates this year [4]at 15 centres. Of these 983 candidates were girls and the remaining were boys. The prize in Sanskrit was won by number 758 at the 7th centre. 7828 candidates were successful in the examination. Number 78 stood first in English while number 60 [5]topped the list of successful candidates. Of 243 girl students, 53rd girl stood second and won seven prizes and two scholarships. And one prize in domestic science was given to the girl candidate number 87.

[6]On the whole this year's result is not so satisfactory as that of the last year. Last year out of 18325 candidates, 11375 [7]passed the examination. No. 927 stood first in English and he got 158 marks [8]out of 200. No. 58 secured 148 marks out of 150.

23 Aryaka and Charudatta

Chārudatta —[9]Well then, who may you be?

Āryaka—I am Āryaka, a cowherd by birth, [10]seeking your protection!

Chāru.—What, the same that was brought by king Pālaka from the hamlet of cowherds, and imprisoned?

Āryaka—[11]None else.

Chāru.—Fate itself has brought you here, as you thus came[12] within the range of my sight. I will even abandon my life, but not you who seek my protection.

---

१ क्रिस्ताब्दस्य पञ्चत्रिंशदधिकनवशताधिकसहस्रतमस्य संवत्सरस्य प्रवेशपरीक्षा। २ संनिहिताः, उपस्थिताः। ३ सप्तनवनवाष्टैकमिताः। सप्तनवत्यधिकनवशतोत्तराष्टादश-सहस्रसङ्ख्याकाः। ४ पञ्चदशसु परीक्षाकेन्द्रेषु। ५ सर्वेषां मूर्ध्नि अतिष्ठत्। ६ On the whole: एवं च, समासतः, समासेन. ७ परीक्षापारं गताः। परीक्षाम् उत्तेरुः। ८ Out of—मध्यात् (with षष्ठी)। ९ ततः को भवान्। १० शरणागतः, शरणार्थी। ११ अथ किम्, स एव। १२ चक्षुर्विषयमागतः।

Vardhamānaka, [1]remove the chain from his feet.

Cheṭa—[2]As your honour orders. (*Does accordingly.*) [3]Sir, the fetters are removed.

Āryaka—But other [4]firmer ones, [5]made of love, have been put on! Friend Chārudatta, it was [6]out of affection for you that I [7]got into this chariot of yours. So kindly forgive it.

Chāru.—I am thus honoured by you [8]by thus voluntarily sharing your love.

Āryaka—I wish to go now [9]with your permission.

Chāru.—You can [10]go to your relatives in safety,

24 Our School

Our school was started [11]in the year 1864 with 38 pupils on the roll. There were only three classes. In the first class there were thirteen boys, in the second class there were nine boys and the remaining sixteen were in the third class. Four teachers taught the boys and 833 rupees were spent for the school. But it gradually developed into a High School. Now there are 384 pupils of whom twenty-five are girls.

There are now two buildings for the school and in each building there are ten class-rooms. The fifth room in each building [12]is reserved for teachers and the sixth one for girls. 9355 rupees are now spent [13]every year on the school. A scholarship of two rupees each is given [14]to the first three numbers in the first three classes and of four rupees each is awarded to the first four pupils of the upper four classes.

---

१ निगडम् अपनय । २ यद् आर्यः आज्ञापयति । ३ Sir = आर्य । ४ दृढतराणि । ५ स्नेहमयानि (निगडानि दत्तानि) । ६ प्रणयेन, स्नेहेन । ७ (प्रवहणम्) आरूढः । ८ स्वयंग्राहप्रणयेन (भवता) । ९ अभ्यनुज्ञातो भवता । १० क्षेमेण व्रज बान्धवान् । ११ चतुःषष्ट्यधिकाष्टशतोत्तरसहस्रतमे क्रिस्ताब्दे । १२ रक्षतः । अवशेषितः । १३ प्रतिवर्षम्, प्रतिसंवत्सरम् । १४ [illegible] ।

25 A Thief and a Demon

A certain [1]excellent Brahmin obtained two cows as a [2]religious present. Then some thief, seeing those cows, [3]thought of taking them away. At the same time a demon [4]conceived a desire to eat the Brahmin. Then the thief and the demon, each [5]wishing to get his own object, [6]reached the Brahmin's house at night at the same moment.

Then knowing the object of the demon, the thief said to him: "First I shall take away the cows. For this Brahmin is enjoying the pleasure of sleep. If, being seized by you, he should wake up, how will it be possible for me to steal these cows?" [7]Upon this the demon said: "Not so, first I shall carry away the Brahmin [8]that I may eat him up. If not, [9]he being awakened by the sound of the hoofs of the cows, my effort [10]will prove fruitless."

[11]While both of them were quarrelling in this way, the Brahmin awoke and taking a sword in his hand pursued both the thief and the demon [12]as they took up to their heels.

26 A Letter

Sātārā City,
[13]Mārgaśīrsha 11, 1840

My dear Nīlakaṇṭha,

I received your letter [14]two days back. I have written you [15]last week and was anxiously waiting for your reply. My father [16]had been ill. He is now [17]all right. He intends to leave this place for [18]a few days.

---

१ विप्रवरः । २ दक्षिणा । ३ Thought of : मनसि कृतवान् । ४ इयेष । वाञ्छति स्म । ईहांचक्रे । ५ स्वं स्वम् अभीप्सितं लब्धुकामौ । ६ उपाजग्मतुः । प्रतिपेदाते । ७ तच्छ्रुत्वा । ततः । ८ यत् अहं तं भक्षयेयम् । ९ तस्मिन् प्रबुद्धे सति । १० विफलीभविष्यति । ११ एवं तयोः विवदमानयोः । १२ पलायमानौ । अपक्राम्यन्तौ । १३ मार्गशीर्षसुदि ११, १८४०. १४ दिनद्वयात् प्राक् (पूर्वम्) । १५ अतीते (गते) सप्ताहे । १६ Had been ill : बहुदिनम् अस्वस्थशरीरः आसीत् । १७ All right : निरामयः । नीरोगः । १८ A few—कतिचित्, कतिपय ।

Our study is regularly begun. There are thirty-two pupils in our class. Out of them four are girls. Our masters are all [1]good teachers. Our [2]Sanskrit master [3]pays special attention [4]to four or five of us including one girl. He helps us in our study [5]even privately. He expects that the honour of winning the first Sanskrit Scholarship [6]must this year be paid to our high school. All of us are trying in the same direction.

We are all [7]keeping good health. We wish you all the same. Kindly send a reply. [8]Please convey my best regards to your parents and to both your elder brothers.

Your affectionate friend,
PREMADATTA.

27 [9]True Wisdom

We can study [10]a good deal from the lives of all great spiritual men. Their wisdom makes them humble and meek. Who can really master all of the infinite store of knowledge? [11]The more a man learns, the more he finds before him to learn. There is no limit. Infinite is the ocean of wisdom. [12]The deeper we dive in that ocean, the greater grows our humility.

That is the reason we find [13]so much modesty in all the great teachers of mankind. [14]How can they help it, when they see the power of the Almighty one [15]working everywhere in every thing? They [16]no longer grovel in the darkness of igno-

---

१ उचिताः (योग्याः, उत्तमाः) शिक्षकाः । २ संस्कृताध्यापकः । गीर्वाणभाषाध्यापकः । ३ To pay special attention to: विशेषेण अवधानं दा (३ उ.) (with सप्तमी). ४ एकया विद्यार्थिन्या सह चतुःपञ्चेषु अस्मासु । ५ गृहे अपि । ६ अस्मिन् संवत्सरे अस्मत्पाठशालाया एव अवश्यं गच्छेत् इति । ७ Keeping good health: कुशलिनः, स्वस्थशरीराः । ८ मदीयः नमस्कारः वाच्यः । ९ यथार्थं ज्ञानम् । १० A good deal—अत्यन्तम्, बहु, भृशम् । ११ The more...the more: यथा यथा...तथा तथा अधिकम् एव...। १२ तस्मिन् अब्धौ यथा यथा वयम् अधिकम् अवगाहामहे तथा तथा अस्माकं विनयः अधिकम् एव वर्धते । १३ इयान्, एतावान् (विनयः दृश्यते) । १४ का अन्या गतिः तेषाम् । १५ सर्वेषु वस्तुषु सर्वत्र दृश्यमानम् । १६ No longer...

rance, but sing boldly the infinite glory of the Lord : "Thou art one Infinite [1]Being [2]beyond all human conception, [3]beyond mind and speech.

Thus sang the ancient [4]seers-of-truth, concerning the infinite glory of the Lord. This is what is called true wisdom : the knowledge of the omnipotent power [5]of the invisible force [6]which guides the universe and all that dwells therein, both animate and inanimate.

28 The Sun

Who am I [7]with burning face,
[8]Shining in a clear blue place ?
If to look at me you try,
I am [9]sure [10]to blind your eye.

When my shining face I show,
Night and darkness, both must go.
Clouds and mists all melt away,
When I bring the new-born day.

Then the clear wet dews I dry,
With the glance of my bright eye;
And the merry birds awake,
[11]One and all their music make.

Then the busy people go,
Some to plough, and some to sow.
When I set, their work [12]is done,
Guess if I am not the Sun.

29 Three Lost Children

Three little children went into a large forest one day in

---

१ अनन्तः पुरुषः । २ अचिन्त्यः । ३ अवाङ्मनसगोचरः । ४ सत्यद्रष्टारः । तत्त्वज्ञाः । ५ अदृश्यसिद्धेः । ६ विश्वस्य तत्रस्थानां सर्वेषां चराचराणां वस्तूनां च अधिष्ठातुः । ७ देदीप्यमानवदनः । ८ निरभ्रे नीलाकाशे भ्राजमानः (प्रकाशमानः) । ९ असंशयम् । नूनम्, खलु । १० युष्मान् अन्धीकरिष्यामि (अन्धीकुर्याम्) । ११ सर्वे अपि गानं कुर्वन्ति (गीतानि गायन्ति) । १२ समाप्यते । समाप्तं भवति ।

[1] order to seek flowers and birds' nests. When they started, their father said to them: "Children, do not go [2]too far into the forest, [3]lest you will not find your way again." But they did not obey their father, and they [4]lost their way.

[5]When night came they were very frightened. But the eldest of them told his younger brother and sister that their father would seek them. For two days and two nights, the father and all his neighbours sought for the poor children, but in vain. Then a kind forester accompanied them to the forest and pointed out to them places where the children had walked. He soon found them lying near a bush, [6]exhausted with cold and hunger.

On seeing them the joy of the father [7]knew no bounds. The children also were exceedingly delighted [8]to see their father come and relieve them from the distress.

30 A Great Drought

In a certain forest there lived a *big elephant* named *Four-tusked*. He was *the lord of a herd of elephants*. Once upon a time there befell a great drought lasting for many years. The pools, ponds, lakes and reservoirs were completely dried up.

Then that *king of elephants* was thus addressed by all the elephants: "Oh lord, being *oppressed by thirst*, the *cubs of elephants* are [9]*almost dead*. So please look out for some *reservoir of water*, where they will get ease by drinking water. Thereupon he pondered for a long time and said: "There is a big lake in a lonely region [10] *situated in the midst of a dry land*. It is always filled with *the water of the Ganges of* [11]*the lower world*. Let us go there."

---

१ In order to—पुढील क्रियापदाचे तुमन्ताचा उपयोग करणें. २ Too far—अतिदूरम् । ३ Lest—नो चेत् । अन्यथा । ४ प्रभ्रष्टपथा: (नष्टपथा:, उन्मार्गगामिन:) अभूवन् । ५ प्रदोषे, रजनीमुखे । ६ शीतक्षुधाश्रान्तान् । ७ (प्रहर्ष:) प्रबभूव नात्मनि । ८ पितरम् आगतं दृष्ट्वा । ९ मृतप्राया:, मृतकल्पा: । १० निर्जलस्थलमध्यस्थिते । ११ अधोलोक: ।

* या व पुढील पाठांतील इटालिक लिपीतील शब्दांचे समासांत भाषांतर करणें.

When they had done so, they reached that lake after travelling *for five nights.* There they swam [1]at will in the water and issued out of it at sunset.

31 Half of the Profit—I

A certain king, *living in a fort,* wished to give a feast to his relatives *at the time of his son's marriage festival.* There were brought [2]*different kinds* of eatables, drinks [2]*of many kinds,* and many sweet fruits; but no grapes [3]could be had as they were [4]*almost ruined owing to a strong wind.*

But just on the *day of the feast,* [5]early in the morning a certain fruit-seller, carrying a basket *containing grapes* on his head came there. All persons in the fort were filled with joy. The man, *with the grapes in his hand,* was brought to the king, surrounded by his friends.

Then the king said to him: "These grapes are *very* [6]*fine to look at,* and *almost ripe*; [7]demand the price and you will have it [8]*in no time.*" Thereupon the man said: "[9]I have nothing to do with money. I want a *hundred strokes of a whip* on my *uncovered* back; that is my only request."

32 Half of the Profit—II

The king, *with his attendants,* was much surprised [10]to hear these words of the fruit-seller. The king [11]*many times* requested him to desist from this *improper* request but he was [12]*firm in his mind.* Then the king said: "This man seems [13]*strange in nature.* However [14]as we want the grapes and as

---

१ At will—स्वेच्छया, यथाकामम्, स्वैरम् । २ Different kinds of = many kinds of—विविधानि, नानाविधानि, अनेकविधानि । ३ लब्धानि, आसादितानि, प्राप्तानि । ४ झञ्झावातनष्टप्रायाणि । ५ Early in the morning: महति प्रत्यूषे । अतिप्रगे । प्रातरेव । ६ चारुदर्शनानि । दृष्टिसुखकराणि । ७ मूल्यम् (अर्घम्) कथय । ८ अचिरेणैव । अधुनैव (लप्स्यसे) । ९ मया द्रव्येण न किमपि प्रयोजनम् । १० तद्वचःश्रवणेन । ११ बहुवारम्, अनेकवारम् । १२ स्थिरमतिः । अविचलितमनाः । १३ विचित्रप्रकृतिः । अद्भुतस्वभावः । १४ यतः द्राक्षाणां नः प्रयोजनम् ।

we get them [1]*without any cost,* [2]let us have them and let the man *have his desire-satisfied.*"

Then the servants, *ordered by the king,* began to give him strokes. Just fifty strokes were given when the man said: "Please [3]wait awhile; I am not the only man. There is [4]*a partner in my business*; let him have his share."

On hearing these words, all, *filled with wonder,* said: "Is there another person mad *like you,* and [5]*wanting in common sense*? Bring him here and he will also have his *share of the profit.*"

33 Half of the Profit—III

The man replied: "He is *not far away.* He is [6]*not different* from the guard at the door. He did not allow me into the palace unless he had a promise from me that [7]*half of the price* would be his."

The king, *who felt* [8]*due respect for the cleverness of the man,* said: "Now I see why you were so [9]*firm in your demand.* Let him be brought [10]*without loss of time.* He will have his share." Accordingly the guard was brought. The [11]*helpless* man had to take his own share [12]in *the form of punishment, incurred by himself, in course of time.* Then he[13] *lost his post.* The king, *an appreciator of merits,* [14]installed him on the post of the guard as *a reward of his skill* [15]in bringing to his notice the *false nature* of the guard.

With the desire of a little gain, a person sometimes sweves from [16]*the path of virtue*; but in the end he is detected

---

१ विनामूल्यम् । २ वयं तानि गृह्णीयाम स नरश्च प्रीतमनाः भवतु । ३ Wait awhile—कालः कश्चित् प्रतीक्ष्यताम् । ४ मत्कार्यसहकारी । ५ विवेकहीनः, विवेकशून्यः । ६ अनन्यः, अभिन्नः । ७ मूल्यार्धम् । ८ Due respect—संभावना, उचितादरः । ९ दृढाभियोगः । १० अविलम्बेन । ११ अशरणः, अगतिकः, गतिहीनः । १२ स्वयंविहितदण्डरूपेण । १३ नियोगभ्रष्टः, स्थानभ्रष्टः । १४ रक्षकपदे तं स्थापितवान् । १५ (असत्यस्वरूपं) निर्दिशन्तम् । १६ सत्पथः ।

and [1]as a consequence he loses [2]*everything he has* and becomes an [3]*object of censure.* So, [4]*without any regard* for *gain or loss* [5]one should *stick to the path of virtue.*

34 Rama and Lakshmana [6]in quest of Seeta

The two brothers, Rāma and Lakshmaṇa, left Panchavaṭī and advanced southward *towards Rshyamuka mountain.* There lived Sugrîva, the amiable *prince of the monkeys.* To him Rāma approached and said: "I am the [7]*eldest born* son of the [8]late king Daśaratha, [9]*whom even the gods respect.* [10]Here is my brother Lakshmaṇa. We have been banished to the forest [11]for *the fulfilment of a promise made by our father.* [12]When we were away Rāvaṇa stole away my wife. We have now come here [13]*to rescue her.*"

There was the [14]*pious* Hanûmat, another devoted and faithful monkey. He worshipped Rāma as though he were a god. [15]In fact Rāma was an incarnation of Vishṇu. Sugrîva deemed it [16]*a stroke of good fortune* that the *greatest of the gods* had come to him [17]*uninvited.* He said: "Here is fire. [18]*In the presence of this most sacred fire,* I make a vow that I will rescue your wife [19]at any cost. But I have my own troubles. [20]Please help me out of my troubles and make me free from my anxiety that burns *my body every day.*"

That noble-minded Rāma promised him to do that first.

---

१ As a consequence—अतः, अस्मात् कारणात्, अस्माद् हेतोः, अनेन हेतुना । २ सर्वस्वम् । ३ उपहासास्पदम्, निन्दापात्रम् । ४ अगणयन् । ५ नरेण सत्पथासक्तेन भवितव्यम् । ६ सीतान्वेषणपरौ । ७ अग्रजः, अग्रजन्मा । ८ परेत, मृत । ९ सुरगणाभिपूजितस्य । १० एषः, असौ । ११ °प्रतिज्ञापूर्त्यैं । °संगरपालनार्थम् । १२ दूरस्थितयोः आवयोः । १३ तद्विमुक्त्यै, तन्मोचनाय । १४ पुण्यशीलः, भक्तिपरायणः । १५ In fact—वस्तुतः, तत्त्वतः । १६ दैवयोगम् । १७ अनिमन्त्रितः । अनभ्यर्थितः । अनाहूतः । १८ In the presence of—समक्षम्, संनिधौ । १९ At any cost—येन केन प्रकारेण, तावत् । २० [illegible] चिन्तायाः च मां मोचयितुम् अर्हति भवान् ।

35 Two Brothers and a Sister

In [1]the most renowned city of Ujjain there lived a gentleman by name Devadatta. He had three children, two sons and a daughter. The eldest of them was Vasanta. He was the strongest and the tallest of the three. But he was the dullest of all. Even when he was *nine years old,* he was in the first standard and was the last in the class. The father tried his best that the boy should be sharper, but it was all in vain.

The second was a son named Sudhākara. He was more talented than his elder brother, but he was more lean in body. He studied more zealously and worked harder and harder and became a doctor which he liked most to be [2]since his youngest days.

The youngest Saralā was sweet in nature and the dearest of all to her parents; she was [3]equally so to her neighbours. Moreover she had a very sweet voice, and sang songs the sweetest of all. She was more gentle in nature than either of her brothers. She could also paint more skilfully than any other girl [4]of her age.

---

१ प्रथिततम, विश्रुततम । २ आ बाल्यात्, आ शैशवात् । ३ एवम् एव । ४ समवयस्क

PASSAGES

set at the Matriculation Examination

1933

When Nachiketas saw that his father was giving only weak and emaciated cows to Brahmins in the sacrifice, he [1]came forward and [2]requested his father to give him to somebody. The father [3]did not pay any attention to his son's request. Nachiketas [4]futher insisted whereupon the father, greatly enraged, [5]sent him to Yama. Nachiketas [6]without hesitation went to the God of Death and received from him [7]the highest truths of philosophy. [8]Since then he is always [9]looked upon as [9]an ideal son and philosopher.

1934

My Lord, [10]in the course of my pilgrimage to holy [10]places, I arrived at the bank of the Kāverî. There I [11]happened to see an old lady [12]with a baby in her lap. As she was [13]weeping, I asked her, "Old dame, who are you and whose son is this?" [14]She wiped off her tears with her lotus-like hand and [15]cast a glance at me. [16]Thinking that I could remove the cause of her distress, she replied, "I am bitten by a serpent and the virulent poison will [17]very soon [18]cause my death. I am lamenting because there is none in this lonely forest to

---

१ पुरत आगत्य। पुरतः स्थित्वा। २ मामेव यस्मै कस्मैचिद् ददातु भवान् इति आत्मनः पितरं प्रार्थितवान्। ३ अल्पांशेनापि न आदृतवान्। ४ पुनरपि सनिर्बन्धं तथैव प्रार्थितवान्। ५ तं यमाय प्रेषितवान् (प्रेषयामास)। ६ निःशङ्कम्। ७ परमं तत्त्वज्ञानम्। ८ Since then—तस्मात् कालात् आरभ्य। ततः प्रभृति। ९ Is lookd upon—मन्यते, गण्यते। पुत्राणां तत्त्वविदां च आदर्शः। १० तीर्थयात्राप्रसङ्गेन। ११ I happened to see—मया यदृच्छया दृष्टा। यदृच्छया मम दृष्टिपथम् आगता (दृष्टिविषयम् आपतिता)। १२ क्रोडनिहितबालका। १३ रुदतीं ताम् अहम् अपृच्छम्। १४ अश्रूणि सा आत्मनः कराम्बुजेन प्रमृष्टवती। १५ मयि दृष्टिं (चक्षुः) दत्तवती। १६ मम दुःखहेतुम् अयम् अपनेष्यति इति मनसि विचार्य। १७ Very soon—अचिरात् एव। १८ Will cause my death—मां पञ्चत्वं नेष्यति।

[1]take care of this child [2]after my death." [3]With these words she fell dead on the ground.

1935

(a) VASANT— It is [4]time. Shall we go to school?

MADHAV— [5]Yes. It is [6]no use being late.

VASANT— [7]Once I was very late.

MADHAV— [8]Then?

VASANT— [9]Coming to know from me that I was not strolling about, the teacher [10]spared me the punishment.

(b) A traveller [11]hired a donkey [12]to convey him to a distant place. [13]As it was very hot, the traveller stopped [14]to rest under the shadow of the donkey. [15]As this afforded protection for one and as the traveller and the owner of the donkey both [16]claimed it, a violent dispute arose [17]as to which of them had the better right to it. The quarrel [18]proceeded from words to blows and [19]while the men fought, the donkey [20]galloped off.

1936

One day a fisherman went [21]with a large net to the sea to [22]catch fish. The [23]sea being agitated, he could not find any

---

१ अस्य वालकस्य रक्षणाय। २ मम मरणात् ऊर्ध्वम्। ३ With these words—एवम् उक्त्वा। ४ समयोऽयं पाठशालां गन्तुम्। अपि तत्र आवां गच्छाव। ५ Yes—अथ किम्। ६ अनुचितं वेलातिक्रमणम्। वेलातिक्रमेण न किमपि प्रयोजनम्। ७ एकदा खलु मया वहु चिरायितम्। ८ ततस्ततः। ततः किम्। ९ मत्तः (मन्मुखात्) ज्ञात्वा (अवगम्य)। १० Spared me the punishment—मां दण्डात् मुमोच। मां न अदण्डयत्। ११ Hired—परिक्रीतवान्। १२ To convey—वोढुम्, नेतुम्। १३ आतपस्य चण्डत्वात्। १४ To rest—विश्रमितुम्। विश्रामहेतोः। १५ यतः सा एकम् एव जनं संरक्षितुम् अलम्। १६ उभौ अपि स्वाधिकारप्रस्थापनार्थं प्रयेताते (स्वीयत्वं प्रतिपादितवन्तौ)। १७ तस्मिन् अर्थे कतरस्य अधिकारः युक्ततरः (उपपन्नतरः)। १८ Proceeded from words to blows—वाक्प्रहारात् मुष्टिप्रहारं यावत् प्रावर्तत। (तयोः) वाग्युद्धं मुष्टियुद्धेन परिणतम्। मुष्टीमुष्टि युद्धं प्रववृते। १९ एवं युद्धपरयोः तयोः नरयोः। २० तत्स्थानात् सुदूरम् अपद्रुतः। २१ *With a large net*—महत् जालम् आदाय। २२ मत्स्यान् ग्रहीतुम्। मत्स्यग्रहणाय। २३ समुद्रक्षोभात्।

fish [1]for a long time, but luckily at last he got one which was very small. [2]When he drew up his net and took out the fish, the fish humbly requested the fisherman, "[3]Sir, [4]be pleased. Do [5]not kill me. I shall not be even a [6]morsel to you. [7]When I grow up and become a large fish, you may catch me." The fisherman [8]was filled with pity by his prayer and [9]permitted the fish to go into water again. But he did not know [10]that he had thus lost the fish for ever.

1937

A buffalo once trod unknowingly on the tail of a mouse [11]which was lying asleep in its path. The mouse jumped up [12]in a great rage, and running up the buffalo's leg, [13]got on to its back and [14]kept on biting the huge animal [15]until it was [16]too tired to bite [17]any longer. It then [18]went along to the buffalo's ear and shouted, "You trod on my tail, and [19]that is why I [20]gave you such a severe biting. You [21]thoroughly deserved your punishment." But the buffalo replied, "I am very sorry that I trod on your tail, but I did not know that I had done so [22]any more than I knew that you had bitten me."

---

१ चिरम्, चिरात्, चिराय । २ जालं संहृत्य यावत् सः मत्स्यम् उद्गृह्णाति तावत् । ३ Sir—भद्र, भद्रमुख, सौम्य । ४ प्रसीदतु भवान् । ५ मम प्राणान् अपहर्तुं नार्हति भवान् । ६ नाहं तव ग्रासस्थानीयः अपि भविष्यामि । ७ यदा च अहं वृद्धिं गत्वा महान् मत्स्यः भवेयम्, तदा अहं त्वया सुखेनैव ग्रहीतव्यः । ८ दयार्द्रीभूतः । सञ्जातानुकम्पः । ९ (जलमध्ये गन्तुम्) अनुज्ञातवान् । १० अयं मीनः असंनिवृत्त्यै गतः इति । ११ पथि (मार्गे) सुप्तस्य (शयानस्य, निद्रितस्य) । १२ In a great rage—महता क्रोधेन । सञ्जातामर्षः । क्रोधाविष्टः । १३ तस्य पृष्ठदेशं समारुरोह । १४ Kept on biting—दशन् स्थितः (अतिष्ठत्, अवतस्थे) । १५ Until = And in the end, अन्ते च । १६ दंष्टुम् अतिदुर्बलः (दशने अपगतशक्तिः) । १७ Any longer—अतः परम्, अतः ऊर्ध्वम्, इतः परम्, समधिकम् । १८ महिषस्य कर्णदेशान्तिकम् आगत्य । १९ That is why—तस्मात् एव । अतः एव । २० मया त्वम् एवम् अतितीव्रं दष्टः । २१ सर्वथा अर्हसि त्वम् ईदृशं दण्डम् । २२ (यथा मया एवं कृतम् इति न ज्ञातं) तथा त्वया अहं दष्टः इत्यपि अहं न ज्ञातवान् ।

1938

In the meanwhile, the wicked Duryodhana was living happily in his kingdom. One day he was advised to go to the forest. There he wanted to see the Pāṇḍavas and show them all his glory. The Pāṇḍavas were poor hermits; he was a great king. [1]This pleased Duryodhana much. He and his party set out to see the Pāṇḍavas. [2]On the way they [3]met the heavenly Gandharvas. They quarrelled and fought with them. But they were defeated and [4]made prisoners. Then the servants of Duryodhana [5]sent a messenger to Yudhishṭhira. [6]They begged him for help. Yudhishṭhira was so kind-hearted that he forgave his enemy Duryodhana and sent his brothers [7]to help him. The Pāṇḍavas defeated the Gandharvas and freed Duryodhana.

1939

Arjuna then wandered [8]from one holy place to another and at last came to Maṇipura. The king [9]of that place had a beautiful daughter, whose name was Chitrāngadā. Arjuna [10]fell in love with her and [11]desired to have her as his wife. The king said, "I have no other child, and if I give her to you her son [12]must remain here and become my heir." Arjuna [13]agreed to this and married the princess. Afterwards he lived at Maṇipura [14]for three years. A son was born to Chitrāngadā.

---

१ अनेन दुर्योधनः अतीव परितुष्टः । २ On the way—मार्गे, पथि, मध्येमार्गम् । ३ (स्वर्गन्धर्वाः) समापत्तिदृष्टाः । ४ बन्दीकृताः । बन्दिग्राहं गृहीताः । ५ युधिष्ठिराय दूतं प्राहिण्वन् (प्रहितवन्तः) । ६ ते तं साहाय्यं ययाचिरे । ७ To help him—तस्य साहाय्यं कर्तुम् । तस्य विमोचनाय । ८ क्षेत्रात् क्षेत्रम्, तीर्थात् तीर्थम् (अटन्) । ९ Of that place—तत्रस्थस्य, तत्रत्यस्य (नरपतेः) । १० Fell in love with her—तां चकमे । ११ तां भार्यात्वेन परिग्रहीतुम् इयेष । १२ तस्यां जातेन पुत्रेण मत्निकटं स्थित्वा माम् अनु मम सिंहासनम् आरोढव्यम् । १३ इमं समयम् अनुमत्य (प्रतिपद्य) तां राजपुत्रीम् उपयेमे (परिणिनाय) । १४ For three years—त्रीणि वर्षाणि । त्रीणि वर्षाणि यावत् ।

[1]He was named Babhruvāhana. Arjuna then set out [2]on his wanderings once more. He [3]passed through many strange lands and at length reached the [4]city of Prabhāsa which was near Dwārakā, the capital of his kinsman Kṛishṇa.

1940

The cobra [5]was getting old, and he [6]found it was not easy for him to catch frogs. So he said to himself, "[7]I must think of a plan, [8]or I will die of hunger. If [9]I cannot catch my food by speed, I [10]must do it by cunning." [11]After he had thought for a time, he went and [12]lay down near a pond where [13]a great number of frogs lived. He did not move, but just lay there [14]looking very sad. A frog saw him and said, "[15]What is wrong with you, uncle? [16]You look sad and you do not eat anything. [17]What is the matter?" "My friend," said the snake, "I am very unlucky; I have been cursed by a Brahmin. [18]For the rest of my life I [19]must carry frogs on my back, and I [20]may only eat what they give me."

1941

"There is going to be a [21]great flood," said the fish; "it [22]will cover the whole earth, and all the people, all the animals, birds and insects, and all the trees and plants [23]will be destroyed.

---

१ तस्य बभ्रुवाहनः इति नाम कृतम् (चक्रे) । २ पुनश्च प्रवासार्थम् (भ्रमणाय) । ३ Passed through—पर्यटत् । चचार । बभ्राम । ४ द्वारकासमीपवर्तिनीं प्रभास-नगरीम् (प्राप) । ५ जरया (जरसा) अभिभूयमानः । ६ भेकानां ग्रहणं न सुलभम् इति ज्ञातवान् । ७ मया कश्चित् उपायः चिन्तनीयः । ८ Or = नो चेत् । अन्यथा । ९ मया जवेन भक्ष्यं लब्धुं न शक्यते । १० मया तत् कपटावलम्बनेन साधयितव्यम् । ११ किंचित् विचार्य । १२ शयितः । १३ A great number of = बहवः । १४ विपण्णवदनः । १५ माम, कस्ते शोकहेतुः । किं ते दुःखस्य कारणम् । १६ त्वं म्लानमुखः दृश्यसे । १७ किं तव वृत्तम् । कस्ते वृत्तान्तः । १८ यावदायुःशेषम् । १९ मया (पृष्ठदेशेन) वोढव्याः । २० तैः दीयमानेनैव मया उपजीविका कार्या । २१ महाप्रलयः (भविता) । २२ व्याप्नुयात् । व्याप्स्यति । २३ विनाशं यास्यन्ति । विनङ्क्ष्यन्ति ।

"Now [1]you must build yourself a great boat, and [2]in it you must take the seeds of all living creatures and plants. I will come to you again [3]when all this is done."

Manu did [4]as he was told. He made a big boat, and in it he put all the seeds [5]of everything that lived.

Then the [6]floods began. The [7]waters rose and rose till all the land was covered. Manu was safe in the boat, but it was [8]tossed about by the waves and the wind.

1942

[9]With these words he bound with his cord the [10]helpless form of Satyavān and [11]began to drag him away towards the south. Sāvitrī, [12]stricken with grief, followed. [13]A few minutes later Yama [14]turned round and saw that she was following. "[15]Go back, Princess," he said, "and return home and [16]there honour the dead Prince with the last rites."

Bravely the princess [17]faced the god and said, "The [18]wise have said that for two people to walk but seven paces together is enough for the making of a friendship. [19]Thus I have become your friend. Listen, therefore, to what I say."

---

१ भवता स्वयमेव महानौः निर्मातव्या । २ तस्यां च बीजानि निधेयानि (निधातव्यानि) । ३ सर्वस्मिन् अस्मिन् अनुष्ठिते (कृते) । ४ यथादिष्टम् । यथोक्तम् । ५ सर्वेषाम् अपि प्राणिनाम् । ६ जलविप्लवाः प्रावर्तन्त । ७ जलानि ऊर्मिमालाकुलानि (क्षुब्धानि) बभूवुः येन च निखिला भूः (अखिलः प्रदेशः) आवेष्टिता (जलेन आवृतः) संवृत्ता । ८ इतस्ततः विचलिता (विक्षिप्ता, घूर्णिता) कल्लोलैः वायुना च । ९ With these words—एतद् उक्त्वा । इत्युक्त्वा । १० सत्यव्रतः अगतिकं (अशरणं) वपुः (शरीरं) रज्ज्वा बबन्ध । ११ दक्षिणां दिशं प्रति च तम् अपक्रष्टुं प्रवव्रृते । १२ दुःखोपहता । शोकपीडिता । १३ A few minutes later—अल्पसमयात् ऊर्ध्वम् (अनन्तरम्) । १४ परावृत्य ताम् अनुसरन्तीं दृष्टवान् । १५ निवर्तस्व । १६ तत्र च आत्मनः मृतस्य (परासोः) भर्तुः राजपुत्रस्य और्ध्वदेहिकं कुरु । १७ यमराजस्य (कृतान्तस्य) संमुखीभूय । १८ द्वयोः सममेव सप्तपदगमनं सौहार्दसंपादनाय अलम् इति प्राहुः विचक्षणाः । द्वयोः सख्यं साप्तपदीनम् आहुः । १९ एवं मया भवतः सख्यं संपादितम् ।

विस्तृत शब्दकोश—इंग्रजी-संस्कृत

A

Abandon त्यज् (१ प.), हा (३ प.), वि + सृज् (६ प.)

Abandonment त्यागः, परित्यागः

Abode गृहम्; निवासः, वेश्मन् (न.)

Accompany अनु + या (२ प.), सह व्रज् (१ प.)

Accordingly तदनुसारेण, इत्थम्, तदनुरोधात्, तथा

Action कर्मन् (न.), कृतिः (स्त्री.), क्रिया, चेष्टितम्

Actually साक्षात्, परमार्थतः, प्रत्यक्षम्

Address भाष् (१ आ.), अभि + धा (३ उ.), आ + लप् (१ प.)

Advance अभि + या (२ प.), प्र+स्था (१ आ.)

Advice उपदेशः, अनुशासनम्, बोधनम्

Advise उप+दिश् (६ प.), अनु+शास् (२ प.)

Afflicted (with hunger) क्षुधाक्रान्त, क्षुत्पीडित

Affliction पीडा, दुःखम्, क्लेशः, व्यथा

Afterwards पश्चात्, अनन्तरम्, ततः परम्, परम्

Against विरुद्धम्, प्रतिकूलम् (षष्ठी-बरोबर)

Ah ! आः, हन्त, अहो, अहह

Aid साहाय्यम्, उपकारः

Alight अव+तॄ (१ प.), नि+पत् (१ प.); उप+विश् (६ प.)

Allow अनु+ज्ञा (९ उ.), अनु+मन् (४ आ.), अनु+मुद् (१ आ.), प्र+विश् (प्रयो.—प्रवेशयति)

Almighty One सर्वशक्तिमान् परमेश्वरः

Alone एकाकिन् (स्त्री.—°किनी), असहाय

Altogether सर्वथा, सर्वतः, अशेषतः, साकल्येन; समम्, एकीकृत्य

Amiable सुप्रिय, प्रियदर्शन

Ancient पुराण, पुरातन (स्त्री.-°तनी), प्राचीन, पूर्व, प्राक्तन

Announce आ+ख्या (२ प.), नि+विद् (प्रयो.), वि+घुष् (१० उ.)

Anthill वल्मीकः, °कम्, वामलूरः, कूलकः

Anxiety चिन्ता, रणरणकः

Anxiously सोत्कण्ठम्, सचिन्तम्

Appearance आकारः, आकृतिः (स्त्री.), रूपम्

Appreciator °ग्राहकः, °ग्राहिन्. *Appreciator of merits* गुणग्रहीता, गुणज्ञः, मर्मज्ञः

Approach उप+आ+गम् (१ प.), उप+सृ (१ प.)

Arise जन् (४ आ.—जायते), उद्+भू (१ प.), प्र+वृत् (१ आ.)

Arrive उप+आ+गम् (१ प.), प्र+आप् (५ प.), सम्+आ+सद् (१ प. –समासीदति), प्र+पद् (४ आ.)

Ashamed (*To be*) लज्ज् (६ आ.), ह्री (३ प.-जिहेति), त्रप् (१ आ.)

Ashes भस्मन् (न.), पांशुः, भूतिः (स्त्री.)

Ass गर्दभः, रासभः, खरः

Astringent रूक्ष, कषाय
Attempt प्र+यत् (१ आ.), प्र+वृत् (१ आ.), आ+रभ् (१ आ.), वि+अव+सो (४ प.—व्यवस्यति), उप+क्रम् (१ आ.)
Attend उप+स्था (१ उ.), सं+नि+धा (३ उ.), सम्+आ+गम् (१ प.)
Attendant भृत्यः, अनुचरः, परिचरः, परिवारः
Awake जागृ (२ प.), वि+बुध् (४ प.), विनिद्र (वि.) भू (१ प.)
Award दा (३ उ.)
Away (अ.), अलम् , कृतम् , (तृतीया) ; अपेहि, अपसर

B

Back पृष्ठम्
Banish प्र+व्रज् (प्रयो.–प्रव्राजयति), निर्+वस् (प्रयो.–निर्वासयति)
Barley (corn) यवाः
Basket पेटकः, करण्डः
Bear ऋक्षः, भल्लूकः, भालुकः
Beautiful रमणीय, लावण्यवत्, रुचिर, शोभन
Beauty लावण्यम्, चारुता, रूपम्, कान्तिः (स्त्री.)
Bed-chamber शयनागारम्, शय्यागृहम्
Behold दृश् (१ प.—पश्यति), अव+लोक् (१० उ.)
Bird विहगः, पक्षिन्, खगः, शकुन्तः, द्विजः
Bitten दष्ट, पीडित, अर्दित
Bitter कटु, तिक्त
Blind अन्ध ; अज्ञान, हतज्ञान
Blood रक्तम्, रुधिरम्, अस्रम्, शोणितम्
Blow प्रहारः, अभिघातः
Blunt अतीक्ष्ण, कुण्ठित
Boat नौः, तरणिः
Boldly निर्भयम्, प्रगल्भम्
Bravely सधैर्यम्, निर्भयम्
Bray चीत्कारशब्दं कृ (८ उ.), आ+रट् (१ प.)
Braying चीत्कारशब्दः
Bright प्रदीप्त, भासुर, भ्राजमान, देदीप्यमान
Brother भ्रातृ (पु.), सोदरः, सहोदरः, सोदर्यः ; बन्धुः (पु.)
Buffalo महिषः
Bug मत्कुणः, उद्दंशः
Building गृहम्, भवनम्
Bullock वृषः, वृषभः, बलीवर्दः
Bush गुल्मः, गुल्मम्, स्तम्बः
Business कार्यम्, कृत्यम्, अर्थः, कर्मन्
Busy कार्यव्यग्र, सोद्यम, अनलस, अतन्द्रित

C

Call अभि+धा (३ उ.), आ+ख्या (२ प.), आ+ह्वे (१ प.)
Camel उष्ट्रः, क्रमेलकः
Camphor box कर्पूरपिटिका
Candidate छात्रः, विद्यार्थिन्
Capital राजधानी, राजनगरी
Captive बन्दीकृतः, कारास्थः
Carcass शवः, शवम् , कुणपः
Care रक्षा, अवेक्षा
Carry नी (१ प.), वह् (१ प.); (away, off) अप+नी (१ प.), अप+हृ (१ प.)
Cartman शाकटिकः, शकटवाहः
Cat मार्जारः, बिडालः, ओतुः (पु.), आखुभुज्

Certainly खलु, नूनम्, असंशयम्
Chieftain मुखरः, नायकः, वीरः
Child शिशुः, अर्भकः, दारकः, अपत्यम्
Choice वरणम्, वरः
Class वर्गः, श्रेणिः (स्त्री.)
Class-room कक्षः, कक्षा
Claw नखः, नखम्, नखरम्, नखरः
Clay-pot शरावः
Clear विमल, विशद, स्वच्छ
Club लगुडः, यष्टिः (स्त्री.), परिघः
Combatant योधः, भटः, वीरः
Commotion क्षोभः, विप्लवः
Companion सहायः, वयस्यः
Company साहचर्यम्, संवासः
Complain परि+देव् (१ आ.), वि+लप (१ प.). आ+क्रुश् (१ प.)
Completely निरवशेषम्, सर्वथा
Conceal गुह् (१ उ.—गूहति-ते), प्र+छद् (१० उ.-प्रच्छादयति, °ते), अप+ह्नु (२ आ.)
Concealed प्रच्छन्न, निभृत
Concerning उद्दिश्य, अधिकृत्य, आश्रित्य, (द्वितीयेबरोबर)
Considerably अतीव, भूरि, भृशम्, अत्यन्तम्
Containing °भृत्, °पूर्ण
Continuous अविरत, नित्य, निरन्तर
Conversation संभाषणम्, संलापः, संवादः
Covered आच्छादित, आवृत, छन्न
Cowherd गोपालः, गोपः, आभीरः
Crab कुलीरः, कर्कटः, कर्कटकः
Creature प्राणिन् (पुं.), भूतम्, जन्तुः (पुं.)
Crow काकः, वायसः, ध्वाङ्क्षः, मौकुलिः (पुं.)
Cruelty नृशंसता, नैर्घृण्यम्
Cub शावकः, कलभः, पोतः
Cudgel दण्डः, लगुडः, यष्टिः (स्त्री.)
Cunning विदग्ध, धूर्त, चतुर
Cursed शप्त आक्रुष्ट
Cut व्यध् (४ प.—विध्यति), कृत् (६ प.-कृन्तति), दो (४ प.-द्यति)

D

Dame, *Old dame*, वृद्धा स्त्री, पुरन्ध्री
Daughter दुहितृ, कन्या, आत्मजा, सुता, तनया, नन्दिनी
Dead मृत, परासु, उपरत, संस्थित
Decide निर्+नी (निर्णयति), वि+अव+सो (४ प.—व्यवस्यति), निस्+चि (५ उ.—निश्चिनोति, °नुते)
Deem मन् (४ आ.), अव+गम् (१ प.), सं+भू (प्रयो.-संभावयति)
Deity देवता, दैवतम्
Dejected विषण्ण, निर्विण्ण, खिन्न, म्लान
Delighted प्रमुदित, आह्लादित, मुदान्वित, हृष्ट
Demand अभियोगः, प्रार्थना, याचना, प्रश्नः, पृच्छा
Demon राक्षसः, दैत्यः, निशाचरः, यातुधामः
Dense घन, निबिड, गहन
Derive लभ् (१ आ.), अधि+गम् (१ प.), प्र+आप् (५ प.)
Dervish संन्यासिन् (महंमदीयः)
Description वर्णनम्, निर्देशः, कथनम्, निरूपणम्
Desert मरुस्थलम्, वालुकाप्रदेशः, धन्वन् (पु.)
Desist वि+रम् (१ प.), नि+वृत् (१ आ.), वि+श्रम् (४ प.), (प्रयोगेण)

Detected निरूपित, ज्ञात, दृष्ट, आसादित

Determined कृतसंकल्प, स्थिरनिश्चय

Develop वि+कस् (१ प.), प्र+वृध् (१ आ.)

Devoted अनुरक्त, दृढभक्ति

Devotee भक्तः, उपासकः

Dew नीहारः, अवश्यायः, तुषारः, प्रालेयम्

Difficulty आयासः, दुःखम्, क्लेशः

Direction दिश्, दिशा, मार्गः

Discontented अतृप्त, अप्रीत, अस्वस्थ, उद्विग्न, असंतुष्ट

Disguise, *In disguise* छद्मवेषिन्, कपटवेष

Disgusted, *To be disgusted with* उद्+विज् (६ आ.) (पंचमी-बरोबर), निर्विण्ण (वि.) भू (१ प.) (तृतीयेबरोबर)

Dispute कलहः, विवादः

Distant दूरस्थ, विप्रकृष्ट, दवीयस्

Distended आध्मात, स्फीत

Distinguish वि+विच् (३, ७ प.; प्रयो.), परि+छिद् (७ प.)

Distressed उपहत, पीडित, व्यथित, आर्त, दुःखित

Distrust अविश्वासः, अप्रत्ययः, आशङ्का

Disturb (in sleep) निद्राभङ्गं कृ (८ उ.)

Divide (between) द्विधा कृ (८ उ.)

Doctor भिषज्, वैद्यः, चिकित्सकः, पण्डितः

Domestic Science गृहशास्त्रम्

Donkey रासभः, गर्दभः, खरः

Drink पानम्, पेयम्

Drought अनावृष्टिः (स्त्री.), अवर्षणम्, अवग्रहः

Dry शोषं नी (१ प.), शुष्कीकृ (८ उ.), शुष् (४ प.)

Dull मन्द, जड

Dutifully भक्तवत्, भक्त्या

Dwell वस् (१ प.), अधि+वस् (१ प.—द्वितीयेबरोबर)

E

Each एकैक; एकैकशः ; पृथक् पृथक्

Each one एकैक

Each other अन्योन्यम्, परस्परम्, इतरेतरम्

Eagerly सोत्कण्ठम्, औत्सुक्यात्

Earthen pot शरावः, मृद्भाण्डम्

Ease सुखम्, निर्वृतिः (स्त्री.), स्वास्थ्यम्

Eatable भक्ष्यम्, भोज्यम्, अभ्यवहार्यम्, खाद्यम्

Elder ज्यायस्, अग्रज, पूर्वज

Eldest ज्येष्ठ, वर्षिष्ठ, वरिष्ठ

Elephant गजः, करिन्, कुञ्जरः, नागः, वारणः

Elephant-driver हस्तिपकः, आधोरणः, महामात्रः

Elsewhere अन्यत्र, परत्र, इतरत्र, स्थानान्तरे

Emaciated कृश, निःसत्त्व, क्षीण, क्षीणशरीर, क्षाम

Endeavour प्रयत्नः, आयासः, व्यवसायः, व्यापारः

Endowed (with) अन्वित, उपेत, उपपन्न, युक्त

Enemy विपक्षः, शत्रुः, अरिः, रिपुः, अरातिः, अमित्रः, सपत्नः

Enrage प्र+कुप् (प्रयो.), क्रुध् (प्रयो.), कोपं नी (१ प.)

Engaged [illegible]

Entrust दा (३ उ.), प्रति + पद् (प्रयो.), ऋ (प्रयो.–अर्पयति) (चतुर्थीबरोबर)

Escape (danger) संकटात् अप + सृ (१ प.), निर् + गम् (१ प.), मुक्त (वि.) भू (१ प.)

Establish सं+स्था (प्रयो.–स्थापयति), प्रति + स्था (प्रयो.–प्रतिष्ठापयति), अधि + स्था (प्रयो.–अधिष्ठापयति)

Exceedingly अतीव, भृशम्, नितान्तम्, सुतराम्, नितराम्

Excessive अत्यन्त, अतिमात्र, निर्भर, उत्कट, अतिरिक्त, तीव्र

Exist विद् (४ आ.), भू (१ प.), वृत् (१ आ.)

Expect अप + ईक्ष् (१ आ.), आ + शंस् (१ आ.)

Exploit पराक्रमः, अवदातं कर्मन् (न.)

Extol श्लाघ् (१ आ.), प्र + शंस् (१ प.), स्तु (२ उ.)

Extraordinary असाधारण, असामान्य, लोकोत्तर, अपूर्व, अदृष्टपूर्व

F

Face मुखम्, आननम्, वदनम्, वक्त्रम्

Faint अवसन्न, दुर्बल, अशक्त

Fair यात्रा, मेलकः, मेला

Faithful विश्वास्य, सत्यसन्ध

Father in-law श्वशुरः

Fatten आ+प्यै (१ आ.–प्यायते: प्रयो. आप्याययति, °ते), स्फाय् (१ आ., प्रयो०–स्फावयति, °ते), पीवरीकृ (८ उ.)

Favour अनुग्रहः, प्रसादः, आश्रयः, साहाय्यम्

Favour प्रसादं कृ (८ उ.), अनु + ग्रह् (९ उ.)

Fear भी (३ प.), वि + शङ्क् (१ आ.), तर्क् (१० उ.)

Fearful भीषण, दारुण, भयानक, भीम

Feast संभोजनम्

Feed अन्नदानेन पुष् (प्रयो.–पोषयति); अन्नेन सं + वृध् (प्रयो.–संवर्धयति, °ते)

Festival उत्सवः, यात्रा, अभ्युदयः

Fetch आ + हृ (१ प.), उप + आ + नी (१ प.), उप + आ + दा (३ आ.)

Fetter निगडेन बन्ध् (९ प.), निगडय (नामधातु)

Fierce घोर, भीषण, दारुण, भयानक

Filled पूरित, पूर्ण, संकुल, आवृत, संभृत

Find दृश् (१ प.), लभ् (१ आ.), अधि + गम् (१ प.), आप् (५ प.), विद् (६ उ.—विन्दति, °ते), सम् + आ+सद् (प्रयो.—समासादयति)

Fire अग्निः, अनलः, पावकः, वैश्वानरः, कृशानुः, वह्निः (पु.), दहनः, ज्वलनः

Fire (क्रि.), लोहगोलान् प्र+क्षिप् (६ प.), लोहगोलान् वि+सृज् (६ प.)

Fish मत्स्यः, मीनः, झषः

Fisherman धीवरः, जालिकः, जालोपजीविन्, कैवर्तः, मत्स्याजीवः, दाशः

Flattered अभिष्टुत, चाटुवचनैः संतोषित, अनुनीत

Flesh आमिषम्, मांसम्, पिशितम्, पललम्

Flock यूथम्, संघः, कुलम्, गणः

Flood पूरः, ओघः, स्रोतस् (न.), आप्लावः, संप्लवः, तोयविप्लवः, जलप्रलयः

Follow अनु+सृ (१ प.), अनु+गम्, अनु+बन्ध् (९ प.), अनु+वि+धा (३ उ.)

Forester आरण्यकः, आटविकः, वनेचरः, वनावासः (पु.)

Forgive क्षम् (१ आ.), मृष् (४ प.), सह् (१ आ.) (द्वितीया)
Fort दुर्गः, दुर्गम्, कोटः, कोटिः (स्त्री.)
Fox शृगालः, गोमायुः, भूरिमायः
Free वि+मुच् (प्रयो.), वि+सृज् (प्रयो.)
Fret व्यथ् (१ आ.), परि+तप् (४ आ.)
Frightened भीत, भयार्त, ससाध्वस, जातशङ्क
Front tooth अग्रदन्तः
Fruitseller फलविक्रेतृ (पुं.), फलविक्रयिकः
Fulfil परि+पूर् (१० उ.), साध् (प्रयो.), सफलीकृ (८ उ.)
Furious प्रबल, साहसिक, तीव्र, उग्र, संरब्ध.

G

Gain लभ् (१ आ.), आप् (५ प.), सम्+आ+सद् (प्रयो.–समासादयति)
Gain (ना.) लाभः, प्राप्तिः (स्त्री.), फलम्
Gentle शान्त, सौम्य
Gentleman आर्यः, आर्यवृत्तः, कुलीनः, सुजनः, सभ्यः
Girl बालिका, बाला, कुमारी, दारिका, कन्या
Give up त्यज् (१ प.), हा (३ प.–जहाति), उद्+सृज् (६ प.)
Glance तेजस्, प्रकाशः, द्युतिः (स्त्री.)
Glory महिमन् (पुं.), प्रतापः, विभवः, प्रशंसा, श्लाघा, स्तुतिः
Gold coin दीनारः
Gradually क्रमेण, क्रमशः, यथाक्रमम्
Grain of rice तण्डुलकणः
Grape द्राक्षाफलम्
Grass तृणम्, सस्यम् ; (वि.) तृणावृत, सतृण
Great महत्, गुरु, बहु, बहुल
Greatly भृशम्, अत्यन्तम्, सुतराम्, अतीव, एकान्ततः
Green हरित, हरिद्वर्ण
Grovel नीचतया भूमौ पत् (१ प.)
Grow रुह् (१ प.), एध् (१ आ.), वृध् (१ आ.), त्रै (१ आ.–त्रायते), अव् (१ प.)
Guard परि+रक्ष् (१ प.), पा (२ प.), पा (प्रयो.–पालयति), अव् (१ प.)
Guess ऊह् (१ आ.), अनु+मा (३ आ.-अनुमिमीते), तर्क् (१० उ.)
Gun लोहसुषिः (स्त्री.), गुलिप्रक्षेपिणी

H

Halter गुणः, रज्जुः (स्त्री.), पाशः
Hamlet घोषः, क्षुद्रग्रामः, पल्लिः (स्त्री.), पल्ली, कुग्रामः
Handful मुष्टिः (पुं. स्त्री.)
Happen अकस्मात्, दैवात्, दैववशात्, किंवा यदृच्छया + (पुढें असणारें क्रियापद)
Hard (अ.) प्रयत्नतः, बलवत्, सोत्साहम्, प्रसभम्
Hard-hearted नृशंस, निर्दय, निर्घृण, निरनुक्रोश, अयोहृदय
Hardly नैव, कथं कथमपि, दुःखेन
Hare शशः, शशकः
Harmless निरुपद्रव, अनपकारिन्, अहिंसक
Have लभ् (१ आ.), प्र+आप् (५ प.), आ+सद् (प्रयो.–आसादयति)
Hawk श्येनः, शशादनः, कपोतारिः
Heavy गुरु, भारवत्

Helplessness अगतिकत्वम्, असहायता, अपरिहार्यत्वम्

Herd यूथम्, गणः, वृन्दम्. *Herd of elephants* हास्तिकम्

Hermit मुनिः, यतिः, तापसः, तपस्विन्

Hermitage आश्रमः, पर्णशाला, उटजः, उटजम्

Hire परि+क्री (९ आ.)

Hold out चिरं यावत् सह् (१ आ.), युध् (४ आ.), प्रति+कृ (८ उ.)

Homeward गृहाभिमुखम्, अभिगृहम्

Honey मधु, क्षौद्रम्, माक्षिकम्

Honour मानः, संमानः, अर्चनम्, आदरः, सत्कारः

Honoured पूजित, अर्चित, संमानित, सत्कृत, अलंकृत

Hood फणा, फणः, फटा

Horror साध्वसम्, त्रासः, संत्रासः, रौद्रता, घोरता

Horseman अश्वारोहः, सादिन्, तुरंगस्थः, हयारूढः

Huge महाकाय, विशाल, बृहत्, महत्

Humble नम्र, विनीत, अनुद्धत, विजयशील, विनत

Humbly सविनयम्, नम्रम्, नम्रचेतसा

Humility विनयः, अनौद्धत्यम्, शालीनता, नम्रता

Hunger क्षुधा, क्षुध् (स्त्री.), बुभुक्षा, अशनाया

Hurt बाध् (१ आ.), अप+कृ (८ उ.), दु (५ प.), व्यथ् (प्रयो.—व्यथयति)

I

Ill अस्वस्थ, अस्वस्थशरीर, सामय, व्याधित

Illusion [illegible], [illegible], अलीकता

Illustrious विश्रुत, प्रथित, प्रमुख महत्, महायशस्क

Imprisoned कारायां बद्ध, कारागृहे निक्षिप्त, बन्दिग्राहं गृहीत, बन्दीकृत

Improper अयुक्त, अनुचित, अनुपपन्न

Inactive अलस, निरुद्यम, अव्यवसाय

Incarnation अवतारः, मूर्तिमत्ता, सशरीरता

Indeed नूनम्, वस्तुतः, तावत्, एव, हि

Inevitably अवश्यम्, नियतम्, ध्रुवम्

Infinite अनन्त, निर्मर्याद, निरवधि

Injure पीड् (१० उ.), अप+कृ (८ उ.), अर्द् (१ प., प्रयो.), व्यथ् (प्रयो. व्यथयति), सम्+बाध् (१ आ.)

Injured पीडित, विद्ध, व्यथित

Innumerable अनेक, असंख्य, असंख्येय

Insect कृमिः, कीटः

Inside अभ्यन्तरम्, अन्तरम्, गर्भः

Intend इष् (६ प.), ईह् (१ आ.), मतिं कृ (८ उ.) (चतुर्थी)

Internal अन्तर्गत, आभ्यन्तर, आन्तर, अन्तःस्थ

Intruder आगन्तुकः, अनाहूतप्रवेशकः

Issue निर्+गम् (१ प.), निस्+क्रम् (१ उ. ४ प.), उद्+पद् (४ आ.), प्र+वृत् (१ आ.)

J

Jackal शृगालः, जम्बूकः, गोमायुः, क्रोष्टुः

Jaw वक्त्रम्, मुखम्, हनुः (पुं. न.)

Jealousy मत्सरः, असूया, मात्सर्यम्

Join सं+गम् (१ आ.), सम्+उप+आ+गम् (१ प.), युज् (७ उ.)

Joke परि+हस् (१ प.), परिहासेन [illegible] (१ प.)

Journey प्रवासः, प्रयाणम्, यात्रा, पर्यटनम्, अध्वन् (पुं.), अध्वगमनम् (क्रि.) प्र+वस् (१ प.), परि+अट् (१ प.), प्र+या (२ प.)

Juice रसः, द्रवः, सारः, निर्यासः

Jump up उद्+प्लु (१ आ.), उद्+पत् (१ प.)

Just (अ.) तावत्, अचिराद् एव, नातिचिरात्

K

Keep नि+धा (३ उ.), नि+क्षिप् (६ प.), नि+अस् (४ उ.), नि+विश् (प्रयो.—निवेशयति), स्था (प्रयो.—स्थापयति)

Kill हन् (२ प.), वि+आ+पद् (प्रयो.—व्यापादयति), हिंस् (७ प.), वि+शस् (१ प.)

Kindhearted दयालु, सदय, दयार्द्रमनस्

Kindly कृपया ; सकरुणम्, सदयम्

Kinsman बन्धुः, बान्धवः, सम्बन्धिन्, सकुल्यः, बन्धुजनः

Knapsack चर्मभस्त्रका

L

Lady वनिता, नारी, भाविनी, कुलजा, आर्या

Lair गुहा, बिलम्, (श्वापदानां) वासस्थानम्, निलयः

Lake सरस् (न.), ह्रदः, सरोवरः, पद्माकरः, कासारः, तडागः, °गम्

Lame खञ्ज, पङ्गु (स्त्री.–पङ्गू), विकलगति

Lament शुच् (१ प.), वि+लप् (१ प.), परि+देव् (१ आ.), आ+क्रन्द् (१ प.)

Land प्रदेशः, विषयः, भूमिः (स्त्री.); स्थलम् ; क्षेत्रम्

Lark भारद्वाजः, व्याघ्राटः, भारयः

Last अन्तिम, चरम, पश्चिम, गत *At last* अन्ते, अन्ततः

Lasting (वि.) स्थायिन्, दीर्घकाल–स्थायिन्, स्थिर, ध्रुव, शाश्वत (स्त्री. —°ती)

Lately अधुना, नातिचिरात् प्राक्, इदानींतने काले

Latter उत्तरोक्त, अपरोक्त

Laugh प्र+हस् (१ प.), वि+हस् (१ प.)

Lawn तृणभूमिः (स्त्री.), शाद्वलं स्थानम्

Lazy अलस, आलस्यशील

Lead नी (१ प.), वह् (१ प.), प्र+अप् (प्रयो.—प्रापयति), गम् (प्रयो.—गमयति) (सर्वांना द्वितीयेंतील दोन कर्मे)

Lean कृश, क्षीण, अवसन्न, परिक्षाम, कृशाङ्ग

Leave त्यज् (१ प.), उद्+सृज् (६ प.), निर्+गम् (१ प.), अप+क्रम् (१ उ., ४ प.) (पञ्चमीबरोबर)

Leg जङ्घा, पादः

Length, *At length* अन्ते, अन्ततः, शेषे, चिरकालात् ; सविस्तरम्, विस्तरेण

Lie अव+स्था (१ आ.), स्था (१ प.), आस् (२ आ.), विद् (४ आ.), वृत् (१ आ.)

Lift उद्+नम् (प्रयो.—उन्नमयति), उद्+क्षिप् (६ प.), उद्+धृ (१ प.) उद्+नी (१ प.—उन्नयति)

Light (वि.) लघु, अल्पभार, सुवाह्य

Lighten लघूकृ (८ उ.), लघय (नामधातु)

Lion सिंहः, केसरिन्, पञ्चाननः, कण्ठीरवः, मृगरिपुः

Listen (to) श्रु (५ प.), आ + कर्ण् (१० उ.), नि+शम् (प्रयो.), कर्णं दा (३ उ.), अव+धा (३ उ.)

Little अल्प, अल्पक, क्षुद्र

Load भारः, भरः

Loaded भाराक्रान्त, आरोपितभार

Lonely विविक्त, निर्जन, विजन

Look (for) अनु+इष् (४ प.), मृग् (१० आ.); प्रति + इष् (६ प.), आ+शंस् (१ आ.), अप+ईक्ष् (१ आ.), अप+ईक्ष् (१ आ.)

Lose अप+हृ (प्रयो.—अपहारयति), हा (३ प.—जहाति; प्रयो.—हापयति), त्यज् (१ प.)

Loss हानिः, परिक्षयः, नाशः, व्ययः, ध्वंसः, अपहारः

Lost नष्ट, पथभ्रष्ट, च्युत, गत, लुप्त

Loud (voice) तार, उच्च, महत्

Loudly तारस्वरेण, उच्चैः, प्रोच्चैः, महास्वनेन

Louse यूकः, लिक्षा

Love रुच् (१ आ.) (चतुर्थीसह), मुद् (१ आ.), तुष् (४ प.) (तृतीयेसह)

Luckily दिष्ट्या, दैवात्, दैवयोगात्, भाग्यवशात्

M

Mad भ्रान्तचित्त, मूर्ख

Make कृ (८ उ.), वि+धा (३ उ.), अनु+स्था (१ प.); निर्+मा (३ आ.)

Mankind मानवाः, मनुष्याः, मर्त्याः, मानवता, मानवम्

Mark नि + रूप् (१० उ.); (ना.) गुणः

Market आपणः, विपणिः, (स्त्री.), विपणी, पण्यवीथिका, पण्यविक्रयस्थानम्

Master (क्रि.) अधि+इ (२ आ.), °पारं गम् (१ प.), अभ्यन्तरीकृ (८ उ.)

Master प्रभुः, भर्तृ, सेव्यः ; अध्यापकः, गुरुः

Matter विषयः, अर्थः, प्रस्तावः, प्रसङ्गः

Meantime, *In the meantime* (*meanwhile*) अत्रान्तरे

Meat आमिषम्, मांसम्, मांसाहारः

Meek नम्र, सौम्य, विनीत, सविनय, अनुद्धत

Meet सम्+गम् (१ आ.), उप+आ+गम् (१ प.), नयनविषयं या (२ प.), संमुखं प्र+आप् (५ प.)

Melt वि+ली (९ प., ४ आ.), वि+द्रु (१ प.)

Merchant वणिज्, आपणिकः, पण्याजीवः, सार्थवाहः

Mercilessly निर्दयम्, निष्ठुरम्, निर्घृणम्

Merit गुणः, उत्कर्षः, विशेषः, पात्रता

Merry हृष्ट, प्रमुदित, प्रसन्नवदन

Midst मध्यम्

Mighty प्रबल, विक्रान्त, उरुविक्रम

Million नियुतम्, दशलक्षम्

Missile अस्त्रम्, शस्त्रम्, आयुधम्, प्रहरणम्

Mist कूहा, तुषारः, कुहेडिका

Misunderstand मिथ्या मन् (४ आ.), अन्यथा ग्रह् (९ प.), अन्यथा सं+भू (प्रयो. संभावयति)

Moist आर्द्र, क्लिन्न, जलार्द्र, तिमित
Monarch नृपः, राजन्, भूपालः, भूपतिः (पुं.), महीपतिः (पुं.)
Moreover अपरं च, अन्यच्च, तथापि
Mortal मर्त्यः, मर्त्यधर्मन् (पुं.), मनुष्यः, देहभृत्, शरीरिन्
Mother-in-law श्वश्रूः (स्त्री.)
Mouse मूषकः, आखुः (पुं.), बिलेशयः, उन्दरुः (पुं.), मूषिकः
Murmur सविषादं वि+लप् (१ प.), असंतोषेण परि+देव् (१ आ.)

N

Nearby आरात्, समीपम्, निकषा
Needs अवश्यम्, नूनम्, खलु
Neighbour प्रातिवेशिकः, निकटवासिन्, प्रतिवेशिन्
Nest नीडः, नीडम्, कुलायः, निलयः
New-born नवोत्पन्न, सद्योजात
News वार्ता, प्रवृत्तिः (स्त्री.), वृत्तान्तः, उदन्तः, वृत्तम्
Noble-minded उदार, महामनस्, महानुभाव, उदारधी, महात्मन्
Notice लक्ष् (१० उ.), नि+रूप् (१० उ.), दृश् (१ प.)
Now सांप्रतम्, अधुना, इदानीम्, संप्रति

O

Obey अनु+रुध् (४ आ.), वचनं श्रु (५ उ.), शासने स्था (१ प.)
Object हेतुः, प्रयोजनम्, विषयः
Observe दृश् (१ प.), वि+लोक् (१० उ.), ईक्ष् (१ आ.)
Offer नि+विद् (प्रयो.), दा (३ उ.), उप+नी (१ प.), उप+हृ (१ प.)
Oh ! भोः, आर्य, अये, अहो, हन्त
Old जीर्ण, वृद्ध, स्थविर, परिणतवयस्
Omnipotent सर्वशक्तिमत्, अमितशक्ति
Open (क्रि.) वि+आ+दा (३ प.), जृम्भ् (प्रयो.), प्र+सृ (प्रयो.), वि+तन् (८ उ.)
Opinion मतम्, अभिप्रायः, आशयः
Order (क्रि.) आ+दिश् (६ प.), वि+धा (३ उ.), प्र+नी (१ प.)
Ordered आदिष्ट, आज्ञापित
Overwhelmed अभिभूत, ग्रस्त, आक्रान्त, आकुल, परिप्लुत
Owner स्वामिन्, प्रभुः, ईशः, पतिः (पुं.)

P

Pain, *To give pain to* पीड् (१० उ.), दु (५ प.), व्यथ् (प्रयो.—व्यथयति), अर्द् (१ प.), क्लिश् (९ प.)
Paint (क्रि.) वर्णैः शुभ् (प्रयो.–शोभयति) चित्र् (१० उ.), आ+लिख् (६ प.)
Palace प्रासादः, हर्म्यम्, सौधः, सौधम्, नृपमन्दिरम्
Pant दीर्घं नि+श्वस् (२ प.), उद्+श्वस् (२ प.)
Part अवयवः, अङ्गम्, प्रदेशः, विभागः
Particularly विस्तरेण, सूक्ष्मतया, अतिसूक्ष्मम्
Party परिवारः, गणः, समूहः, सङ्घः
Pass नी (१ प.), अति+वह् (प्रयो.–अतिवाहयति), क्षै (प्रयो.–क्षपयति)
Patience तितिक्षा, क्षान्तिः, धैर्यम्, उत्साहः
Peep प्रच्छन्नम् ईक्ष् (१ आ.), शनैः उद्+गम् (१ प.)
Penance तपस् (न.), तपश्चर्या, तपस्या, कृच्छ्रम्

Penance-grove तपोवनम्
Perform कृ (८ उ.), वि+धा (३उ.), अनु+स्था (१ प.)
Permitted अनुज्ञात, अनुमत
Physician वैद्यः, भिषज्, चिकित्सकः
Pit गर्तः, गर्ता, विवरम्, विलम्, अवटः
Place अधिष्ठानम्, स्थानम्, स्थलम्
Plant ओषधिः (स्त्री.), लता; तरुः, वृक्षः
Please प्री (१० प.), आ+राध् (प्रयो.–आराधयति), सुखय (नामधातु)
Plough कृष् (१ प.), उद्+कृष् (१प.), रुह् (प्रयो.), नि+धा (३ उ.)
Point निर्+दिश् (६ प.), दृश् (प्रयो. —दर्शयति)
Pointed end अग्रम्, कोटिः (स्त्री.), शिखरम्
Pond तडागः, °गम्, कासारः, जलाशयः
Ponder चिन्त् (१० उ.), वि+चर् (प्रयो.—विचारयति)
Pool कुण्डम्, पल्वलम्, निपानम्
Poor वराक, दीन, असहाय, निर्धन
Powder चूर्णम्, क्षोदः, आग्नेयचूर्णम्
Praise प्र+शंस् (१ प.), स्तु (२ उ.), श्लाघ् (१ आ.), ईड् (२ आ.), नु (२ प.)
Pray प्र+अर्थ् (१० आ.), वि+ज्ञा (प्रयो.—विज्ञापयति)
Prayer प्रार्थना, अभ्यर्थना
Precious बहुमूल्य, अनर्घ्य, उत्कृष्ट, महार्घ
Prefer वृ (५ उ.), वृ (१० प.–वरयति), या अर्थी बहुधा '**वरम्... न पुनः** (च, तथापि)...' यांचा उपयोग करितात.
Pregnant गर्भिणी, गर्भवती, अन्तर्वत्नी, आपन्नसत्त्वा
Present (वि.) संनिहित, उपस्थित, समीपवर्तिन्; प्रस्तुत, प्रकृत, विद्यमान
Present (ना.) उपायनम्, उपहारः, पारितोषिकम्
Presiding अधिष्ठातृ, अभिमानिन्
Press सं+पीड् (१० प.), सं+हन् (२ प.)
Prevent नि+वृ (प्रयो.–निवारयति), प्रति+कृ (८ उ.), प्रति+बन्ध् (९ प.), अन्तरायः भू (१ प.), परिपन्थीभू (१ प.)
Prize स्पर्धाजेयं वस्तु, पणः, जयलाभः, पारितोषिकम्
Promise (क्रि.) प्रति+श्रु (५ प.), प्रति+ज्ञा (९ आ.) (ज्याला वचन द्यायचें त्याची चतुर्थी)
Promise (ना.) प्रतिज्ञा, समयः, वचनम्, प्रतिश्रवः, संश्रवः
Prowess पराक्रमः, पौरुषम्, शौर्यम्
Pungent तिक्त, तिग्म
Pupil छात्रः, शिष्यः, अन्तेवासिन्, अध्येतृ
Pursue अनु+धाव् (१ प.), अनु+व्रज् (१ प.), अनु+वृत् (१ आ.)
Put नि+धा (३ उ.), स्था (प्रयो.—स्थापयति), नि+अस् (४ प.)

Q

Quarrel कलहः, विवादः, कलिः, वाग्युद्धम्, विप्रतिपत्तिः
Quench शम् (प्रयो.—शमयति), अप+नी (१ प.), अप+हृ (१ प.)
Quickly क्षिप्रम्, सत्वरम्, आविलम्बम्, द्रुतम्, आशु, शीघ्रम्

R

Rain वृष्टिः (स्त्री.), वर्षः, वर्षम्, वर्षणम्

Raise उद्+नी (१ प.–उन्नमति), उद्+क्षिप् (६ प.), उद्+यम् (१ आ.)

Reach आप् (५ प.), सम्+आ+सद् (प्रयो.–समासादयति), उप+आ+गम् (१ प.), प्रति+पद् (४ आ.)

Really वस्तुतः, परमार्थतः, तत्त्वतः, नूनम्, सत्यमेव

Receive ग्रह् (९ प.), लभ् (१ आ.), अधि+गम् (१ प.), प्र+आप् (५ प.)

Recite पठ् (१ प.), वि+आ+हृ (१ प.), उद्+गॄ (६ प.–गिरति)

Region प्रदेशः, विषयः

Regularly नियमानुसारेण, यथानियमम्, नियतक्रमेण

Relative बान्धवः, सकुल्यः, आप्तः

Relieve (दुःखात्) मुच् (प्रयो.–मोचयति), (दुःखम्) अप+नी (१ प.), परि+हृ (१ प.)

Relish स्वाद् (प्रयो.—स्वादयति), आ+स्वाद् (१ आ.), स्वादूकृ (८ उ.)

Remaining अवशिष्ट, शेष, उद्धृत

Remark अभि+धा (३ उ.), वच् (२ प.), वद् (१ प.)

Remove स्थानान्तरं नी (१ प.), दूरीकृ (८ उ.), प्रति+हन् (२ प.)

Repeatedly अनेकशः, असकृत्, भूयोभूयः, अभीक्ष्णम्

Reply (क्रि.) उत्तरं प्रति+पद् (४ आ.), प्रति+वद् (१ प.), प्रति+भाष् (१ आ.) (**ना.**) उत्तरम्, प्रतिवचनम्

Reporter वृत्तान्तनिवेदिन्, चारः, स्पशः, प्रणिधिः (पुं.)

Request प्र (अभि)+अर्थ् (१० आ.); वि+ज्ञा (प्रयो.—विज्ञापयति). (ना.) अभ्यर्थना, प्रार्थना, विज्ञप्तिः (स्त्री.)

Require अप+ईक्ष् (१ आ.). याचा अर्थ प्रयोजकाचें रूप किंवा विध्यर्थी कर्मणि धातुसाधित विशेषण घालून साधतां येतो. *Requires me to go* मां गमयति। मया गन्तव्यम्।

Rescue मुच् (प्रयो.—मोचयति) परि+त्रै (१ आ.)

Reservoir जलाशयः, जलाधारः, तडागः, वापी

Result परिणामः, फलम्

Reward पारितोषिकम्, उपहारः-प्रतिफलम्

Rid मुच् (प्रयो.—मोचयति), उद्+हृ (१ प.–उद्धरति) *To get rid of* अप+नी (१ प.), त्यज् (१ प.), अप+हा (३ प.)

Right अधिकारः, स्वाम्यम्, सत्ता (वि.) दक्षिण, वामेतर ; उचित, उपपन्न ; ऋजु, सरल

Ripe पक्व, परिणत

Roam परि+अट् (१ प.), परि+भ्रम् (१, ४ प.), वि+चर् (१ प.)

Robber दस्युः, स्तेनः, तस्करः, चोरः

Rock शिला, पाषाणः, ग्रावन् (पुं.)

Rogue धूर्तः, वञ्चकः, जाल्मः, शठः

Roll नामावलिः

Round (उप.) परितः, अभितः, (द्वितीयेबरोबर); समन्ततः, समन्तात्, (षष्ठीबरोबर)

Run up वेगेन आ+रुह् (१ प.)

Rupee रूपकः

Ruthlessly निर्दयम्, निर्घृणम्, कठोरम्

S

Sacred पुण्य, पवित्र, शुचि

Safe अक्षत, सुरक्षित, अजातापाय

Safely क्षेमेण, अक्षतम्, निर्भयम्

Salutation प्रणिपातः, प्रणामः, प्रणतिः (स्त्री.)

Satisfactory संतोषकर, तुष्टिप्रद

Scholarship शिष्यवृत्तिः, छात्रवृत्तिः (स्त्री.)

School पाठशाला, विद्यालयः, विद्यामन्दिरम्. *High School* उच्चपाठशाला

Scolding भर्त्सनम्, भर्त्सना, उपालम्भः, आक्रोशः

Search, *In search of* शोधार्थम्, अन्वेषणार्थम्

Secure लभ् (१ आ.), अधि+गम्, (१ प.), प्र+आप् (५ प.)

Seek अनु+इष् (४ प.), मृग् (१० आ.), वि+चि (५ उ.), नि+रूप् (१० उ.)

Seem दृश् (कर्मणि), भा (२ प.), आ+भास् (१ आ.)

Seize धृ (१ प.), ग्रह् (९ प.). ग्रस् (१ आ.)

Send for आ+ह्वे (१ प.), आ+नी (प्रयो.—आनाययति)

Servant भृत्यः, सेवकः, किंकरः, अनुजीविन्, प्रेष्यः, अनुचरः

Set अस्तं गम् (१ प.), अस्तं या (२ प.). *Set out* प्र+स्था (१ आ.)

Settle निर्+नी (१ प.), स्थिरीकृ (८ उ.)

Several अनेक, बहु

Severely परुषम्, निष्ठुरम्, निर्घृणम्

Share अंशः, भागः

Sharp तीक्ष्ण, पटु, विदग्ध, चतुर

Shoulder स्कन्धः, अंसः, भुजाशिरस् (न.)

Shout वि+क्रुश् (१ प.), उच्चैः नद् (१ प.), उद्+घुष् (१० उ.), मुक्तकण्ठं रु (२ प.)

Side पक्षः, पार्श्वः, पार्श्वम्

Simultaneously सममेव, युगपत्, एकदैव, समम्

Sister भगिनी, सोदर्या, स्वसृ, जामिः

Skilfully सपाटवम्, दक्षतया, चतुरम्

Skill चातुर्यम्, वैदग्ध्यम्, पाटवम्, प्रावीण्यम्, कौशलम्

Skin चर्मन् (न.), त्वच् (स्त्री.)

Sleep निद्रा, स्वापः, स्वप्नः, सुप्तिः (स्त्री)

Slumber लघुनिद्रा, अल्पस्वापः

Snake सर्पः, भुजङ्गमः, पन्नगः, उरगः, आशीविषः, फणिन्, नागः

Snow हिमम्, तुषारः, तुहिनम्, प्रालेयम्, अवश्यायः

So तथा, तद्वत्, एवम्; अतः, ततः, तस्मात्

Sometimes क्वचित्, कदाचित्, काले काले

Son-in-law जामातृ

Soon अचिरात्, अचिरेण, झटिति, आशु

Sorry खिन्न, दुःखित, दुःखिन्, कष्टापन्न *To feel sorry* दुःखित (दुःखार्त, दुःखिन्) (वि.) भू (१ प.), शुच् (१ प.), खिद् (कर्मणि), व्यथ् (१ आ.)

Sour अम्ल, अम्लरस, शुक्त

Sow वप् (१ प.), बीजानि वि+कृ (६ प.—विकिरति), आ+रुह् (प्रयो.—आरोपयति)

Speed वेगः, रयः, रभसः, जवनम्, त्वरा

Spend (time) क्षै (प्रयो.—क्षपयति), गम् (प्रयो.) या (प्रयो. यापयति)

नी (१ प.), अति+वह् (प्रयो.–अतिवाहयति); वि+अय् (१० प.–व्ययति), वि+नि+युज् (७ आ.)

Spiritual धार्मिक (°की––स्त्री.); आध्यात्मिक (°की—स्त्री.)

Spot स्थलम्, स्थानम्, पदम्, प्रदेशः On the spot तत्रैव

Standard वर्गः, कक्षा

Start प्र+स्था (१ आ.), प्र+आ+रभ् (१ आ.)

Starvation क्षुधावसादः, आहाराभावः

Starve क्षुधया अव+सद् (१ प.–°सीदति), आहाराभावात् मृ (६ आ.—म्रियते)

Stay वस् (१ प.), स्था (१ प.), पत् (१ आ.), अधि+आस् (२ आ.)

Steal चुर् (१० प.), मुष् (९ प.), अप+हृ (१ प.)

Stone उपलः, प्रस्तरः, ग्रावन् (पुं.), दृषद् (स्त्री.)

Stop वि+रम् (१ प.), अव+स्था (१ आ.)

Store संभारः, संग्रहः, निधिः (पुं.), निधानम्

Strange अपरिचित, अज्ञातपूर्व; अद्भुत-दर्शन, चित्र, अद्‌भुत, आश्चर्यभूत

Stroke प्रहारः, अभिघातः, आहतिः (स्त्री.)

Stroll about इतस्ततः परि+भ्रम् (१,४ प.), वि+हृ (१ प.)

Strong बलवत्, प्रबल, ऊर्जस्वल, समर्थ

Study अभ्यासः, अध्ययनम्, अभ्यसनम्, पठनम्, पाठाः; (क्रि.) अधि+इ (२ आ.), पठ् (१ प.), अभि+अस् (४ उ.)

Succeed जयम् आप् (५ प.), विजयिन् (वि.) भू (१ प.), सफलीभू (१ प.)

Successful विजयिन्, यशस्विन्, उत्तीर्ण

Suddenly अकस्मात्, सहसा, एकपदे

Summon आ+ह्वे (१ प.), आ+कृ (प्रयो.—आकारयति), आ+नी (प्रयो.—आनाययति)

Sunset अस्तमनम्, अस्तः, दिनान्तः

Supremely अत्यन्तम्, परमम्, परम्

Surprised विस्मित, विस्मापित, साश्चर्य, विस्मयान्वित

Surrounded परिवृत, परिगत, परि-वेष्टित

Swallow ग्रस् (१ आ.), नि+गॄ (६ प.—निगिरति)

Sweet मधुर, कोमल, मनोज्ञ, चारु

Swerve वि+चल् (१ प.), भ्रंश् (४ प.—भ्रश्यति), च्यु (१ आ.)

Swim तॄ (१ प.), प्लु (१ आ.)

Swollen शून, स्फीत, प्रवृद्ध

Sword असिः, खड्गः, कृपाणः, निस्त्रिंशः, करवालः, चन्द्रहासः

T

Tail लाङ्गूलम्, पुच्छः, पुच्छम्

Take ग्रह् (९ प.), आ+दा (३ आ.), प्रति+इष् (६ प.) *To take out* बहिर्+नी (१ प.), अप+नी (१ प.), बहिः+क्षिप् (१ प.)

Talented बुद्धिमत्, प्रज्ञ, धीमत्, सुधी

Tall उच्च, तुङ्ग, प्रांशु, उन्नत, उच्छ्रित

Taste आ+स्वाद् (१ आ.), प्र+अश् (९ प.)

Teach अधि+इ (प्रयो.–अध्यापयति), शिक्ष् (प्रयो.), शास् (२ प.)

Teacher अध्यापकः, शिक्षकः, गुरुः उपदेष्टृ

Terrify सं+त्रस् (प्रयो.—संत्रासयति), भी (प्रयो.—भाययति, भाययते, भीषयते)
Thereat तेन, तत्र, तदुपरि, ततः
Thereupon ततः, तेन, तस्मात् हेतोः
Thief स्तेनः, चोरः, तस्करः, पाटच्चरः, कुम्भीलकः, दस्युः
Thirsty तृषित, पिपासित, तृषार्त, पिपासु
Throat कण्ठः, गलः
Thumb अङ्गुष्ठः
Tiger व्याघ्रः, शार्दूलः, द्वीपिन्
Timid दीन, कातर, भीरुहृदय
Top अग्रम्, शिखरम्, मूर्धन् (पुं.)
Travel वि+चर् (१ प.), परि+अट् (१ प.), प्र+वस् (१ प.)
Traveller पान्थः, पथिकः, अध्वगः, अध्वन्यः, अध्वनीनः, यात्रिकः
Tread क्रम् (१ उ., ४ प.—क्रामति, क्रमते, क्राम्यति), पादं वि+नि+अस् (४ प.), चरणं ऋ (प्रयो.—अर्पयति); पादतलेन मृद् (९ प.)
Treat वृत् (१ आ.), वि+अव+हृ (१ प.), आ+चर् (१ प.), (सप्तमी-बरोबर)
Trouble संकटम्, विघ्नः, पीडा, दुःखम्
Trunk करः, हस्तः, स्कन्धः, प्रकाण्डः, कबन्धः
Tumour विस्फोटः, शोफः, व्रणः, व्रणम्

U

Uncommon असाधारण, अलौकिक, असामान्य, अपूर्व
Unknowingly अबुद्धिपूर्वकम्, अज्ञात्वा, अज्ञानतः
Unless यदि न, नो चेत्
Unlucky दैवोपहत, मन्दभाग्य, अधन्य
Unseemly अयुक्त, अनुचित, अनुपपन्न
Unsurpassing अप्रतिम
Unwholesome अपथ्य, अहितावह
Upper उपरितन, उपरिस्थ, ऊर्ध्व
Urgency गौरवम्, गुरुता; निर्बन्धः, आग्रहः
Use उप+युज् (७ आ.), उप+भुज् (७ उ.), सेव् (१ आ.)
Usual, *As usual* नित्यमिव

V

Vain, *In vain* वृथा, मुधा, निरर्थकम्
Vegetable ओषधिः (स्त्री.), उद्भिज्जम्, शाकः, शाकम्
Vexed पीडित, आतपोपहत
Vexedly सक्रोधम्, सोद्वेगम्
Villain दुरात्मन्, खलः, अधमः, दुर्वृत्तः, अपसदः
Violent उग्र, तीव्र, महत्, गुरु, प्रबल
Virtuous साधुवृत्त, साधु, सुकृतिन्, धर्मपर
Virulent तीक्ष्ण, दुःसह, उग्र
Voice स्वरः, स्वनः, नादः, वचनम्
Vow प्रतिज्ञा, शपथः *To make a vow* प्रतिज्ञां कृ (८ उ.), प्रति+ज्ञा (९ आ.)

W

Wage (war) वि+ग्रह् (९ प.), युद्धम् आ+रभ् (१ आ.)
Wait प्रति+ईक्ष् (१ आ.), प्रति+पा (प्रयो.—पालयति)
Wake up जागृ (२ प.), वि+बुध् (४ आ.)
Wander परि+भ्रम् (१,४ प.), अट् (१ प.), वि+चर् (१ प.)

Want इष् (६ प.—इच्छति) अप+ ईक्ष् (१ आ.); याचा अर्थ 'कार्यम्', 'प्रयोजनम्', 'अर्थः', 'किम्' घालून सांगतां येतो. अशा वेळीं ज्याला पाहिजे त्याची षष्ठी व जें पाहिजे त्याची तृतीया घालावी

Washerman रजकः, धावकः, निर्णेजकः

Watch प्रहरः, यामः

Watchman रक्षकः, रक्षिन्, वैबोधिकः

Water जलं पा (प्रयो.—पाययति), जलेन सिच् (६ प.)

Wave वीचिः (स्त्री.), वीची, ऊर्मिः (स्त्री.), तरङ्गः, कल्लोलः

Weak अशक्त, दुर्बल, क्षीणबल, बलहीन

Welcome स्वागतम्, सभाजनम्, अभिनन्दनम्

Well वापी, कूपः, उदपानम्

Well-known ख्यात, प्रथित, विश्रुत

Wet आर्द्र, जलार्द्र, क्लिन्न

Whereupon यदनन्तरम्, तदनु

Whip कशा, प्रतोदः (क्रि.) कशया प्र+हृ (१ प.), प्रतोदेन आ+हन् (२ प.)

Whipping कशाघातः, कशाप्रहारः

White शुक्ल, श्वेत, धवल, शुभ्र

Win वि+जि (१ आ.), प्र+आप् (५ प.), लभ् (१ आ.)

Wind पवनः, वायुः, वातः, मारुतः, समीरणः, मातरिश्वन्, अनिलः

Window वातायनम्, गवाक्षः, जालम्

Winning लाभः, प्राप्तिः (स्त्री.)

Wonder विस्मयः, आश्चर्यम्, अद्भुतम्, चित्रम्, (क्रि.) वि+स्मि (१ आ.)

Wondering संजातविस्मय, विस्मयाकुल

Worship पूज् (१० उ.), अभि+अर्च् (१ प.), आ+राध् (प्रयो.—आराधयति) (ना.) पूजा, अर्चनम्, उपासना, सपर्या

Wound क्षतम्, व्रणः, क्षतिः (स्त्री.)

Wrathful क्रुद्ध, कुपित, जातमन्यु

Wrong अप+कृ (८ उ.), वि+प्र+कृ (८ उ.), अप+राध् (४ प.) (षष्ठी किंवा सप्तमीबरोबर)

Y

Yes आम्, एवम्, अथ किम्

Young युवन्, तरुण, अल्पवयस्

Younger कनीयस्, यवीयस्

Youngest कनिष्ठ, यविष्ठ

Young one शावः, शावकः, पोतः, शिशुः, डिम्भः, अपत्यम्

Z

Zealously सोत्साहम्, व्यग्रतया, औत्सुक्येन